

**MEHMED ABDÜLKADİR'İN KAVÂ'İD-İ
LİSÂN-I TÜRKÎ ADLI ESERİNİN TÜRKÇE
ÖĞRETİMİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ**

Dilek YAĞCI
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Prof. Dr. Celal DEMİR
Temmuz, 2021
Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMED ABDÜLKADİR’İN KAVÂ‘İD-İ LİSÂN-I TÜRKÎ
ADLI ESERİNİN TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDEKİ
YERİ VE ÖNEMİ

Hazırlayan
Dilek YAĞCI

Danışman
Prof. Dr. Celal DEMİR

AFYONKARAHİSAR 2021

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Mehmed Abdülkadir’in Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî Adlı Eserinin Türkçe Öğretimindeki Yeri ve Önemi**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

08.07.2021

İmza

Dilek YAĞCI

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Dilek YAĞCI
	Numarası	180648105
	Anabilim Dalı	Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı
	Programı	Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı	Mehmed Abdülkadir'in Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî Adlı Eserinin Türkçe Öğretimindeki Yeri ve Önemi	
Tez Savunma Sınav Tarihi	08.07.2021	
Tez Savunma Sınav Saati	10.00	

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek oy birliği – oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

ÖZET

MEHMED ABDÜLKADİR'İN KAVÂ'İD-İ LİSÂN-I TÜRKÎ ADLI ESERİNİN TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Dilek YAĞCI

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

Temmuz, 2021

Danışman: Prof. Dr. Celal DEMİR

Tanzimat Dönemi ile birlikte Türkçenin eğitim ve öğretimine yönelik birçok eser kaleme alınmıştır. Mekteb-i Saâdet Müdürü olarak görev yapan Mehmed Abdülkadir'in 1905 yılında yazmış olduğu 68 sayfalık "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" adlı eser de bunlardan birisidir. Çalışmamızda "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" adlı eserin transkripsiyonlu çevirisi ve değerlendirmesi yapılmıştır. Çeviri yapılırken eserin orijinaline bağlı kalınmış, ekleme ya da çıkarmaya başvurulmamıştır. Araştırma esnasında tarama yöntemi kullanılmış, dönemin dil bilgisi çalışmaları incelenmiştir. Dört bölümden oluşan çalışmamızda ilk bölümü, Türkçenin eğitim-öğretim tarihi başlığı oluşturmaktadır. Bu bölümde dilin tanımına, Türkçe öğretiminin tarihçesine, Türkçe öğretimi ile ilgili önemli çalışmalara, Tanzimat Dönemi eğitim kurumlarında Türkçe öğretimine, Tanzimat Dönemi'nde ve sonrasında yazılan gramer kitaplarına yer verilmiştir. İkinci bölümde Mehmed Abdülkadir'in kısaca hayatı ve eserlerine değinilmiştir. Üçüncü bölümde "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" adlı eserin günümüz Türkçesine transkripsiyonlu çevirisi yapılmıştır. Dördüncü bölümde ise söz konusu eserin orijinalindeki başlıklara bağlı kalınarak incelemesi yapılmış, Türkçe öğretimindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızın sonuna bir terimler sözlüğü de eklenmiştir. Eserde geçen terimler belirlenerek bu terimlerin günümüzdeki karşılıkları yazılmış ve bir sözlük oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dil Bilgisi, Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî, Mehmed Abdülkadir, Tanzimat Dönemi, Türkçe Öğretimi.

ABSTRACT

THE PLACE AND IMPORTANCE OF MEHMED ABDÜLKADİR'S KAVÂ'İD-İ LİSÂN-I TÜRKÎ IN TURKISH TEACHING

Dilek YAĞCI

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF TURKISH AND SOCIAL SCIENCES EDUCATION

July, 2021

Advisor: Prof. Dr. Celal DEMİR

Along with the Tanzimat Period, many works were written on the education and training of Turkish. One of these is the 68 page work Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî, written in 1905 by Mehmed Abdülkadir, who served as the Director of the School of Saâdet. In our study, the transcribed translation and evaluation of the work named Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî has been made. While making the translation, the original of the work was adhered to and no additions or deletions were made. During the research, the scanning method was used, so the grammar studies of the period were examined. In our study, which consists of four parts, the first part is the title of the history of education in Turkish. In this section, the definition of the language, the history of Turkish teaching, important studies on Turkish teaching, Turkish teaching in educational institutions of the Tanzimat Era, and grammar books written in the Tanzimat Period and after are included. In the second part, the life and works of Mehmed Abdulkadir are briefly mentioned. In the third part, the translation of the work called Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî into today's Turkish with transcription was made. In the fourth chapter, the work in question was examined by adhering to the titles in the original, and its place in Turkish teaching was tried to be determined. A glossary of terms has been added to the end of our study. The terms used in the work were determined and the current equivalents of these terms were written and a dictionary was created.

Keywords: Grammar, Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî, Mehmed Abdülkadir, Tanzimat Period, Turkish Teaching.

ÖN SÖZ

Türkçe, dünya dillerinin en köklü ve en eskilerinden birisidir. Türk diline ait olduğunu bildiğimiz ilk yazılı belgelerde bile Türkçenin gelişmişliği, yaygınlığı ve gücü kendini göstermektedir. Çeşitli lehçe ve ağızlarıyla dünya üzerinde kullanımdaki ilk beş dil arasında yer alan, ortalama iki yüz yirmi milyon kişi tarafından konuşulan Türkçe; işlenerek ve gelişerek bugüne kadar ulaşmıştır.

Türkçe bu süreçte birçok dilin etkisi altına girmiş, temaslı olduğu dillerdeki kelimelerden bazılarını da kendi bünyesinde eriterek sistemli olarak sürekli araştırılıp incelenmiştir. Köklü bir geçmişe sahip Türk dilinin gelişerek günümüze kadar varlığını devam ettirebilmesi, evrensel bir nitelik kazanabilmesi ise ancak öğretilmesi ile mümkün olabilmektedir.

Tanzimat Dönemi birlikte dilde değişme ve yenileşme çalışmaları başlamış, Türkçe öğretimine ağırlık verilmiş, planlı ve düzenli olarak bir öğretim başlamıştır. Türkçenin ayrı bir ders olarak okullara girdiği bu dönemde dil bilgisi kurallarını öğretmek amacıyla birçok kitap yazılmış, bu kitaplar ders kitabı olarak okullarda okutulmuştur. Bu eserlerden birisi de Mehmed Abdülkadir tarafından kaleme alınan Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî adlı Türkçe gramer kitabıdır. Eserde Türkçenin kuralları, Arapça ve Farsça ile karşılaştırılmalı olarak anlatılmaktadır.

Çalışmamıza konu olan eser, hacimce küçük olmasına rağmen Türkçeyi ayrı bir dil olarak ele alması bakımından önemlidir. Çünkü Tanzimat ile birlikte aydınlar arasında “dilimizin adı” konusunda anlaşmazlık çıkmış, bazıları kullanılan dil için “Lisân-ı Osmânî” bazıları da “Lisân-ı Türkî” adını savunmuşlardır. Mehmed Abdülkadir de böyle bir dönemde Osmanlı dilinin aslının Türkçe olduğunu söyleyerek eserine “Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî” adını vermiştir. Arapça ve Farsçadan da aldığı kelimelerle Türkçenin daha da zenginleştiğini belirten Mehmed Abdülkadir, Türk dilinin adı konusunda tartışmalar sürerken eserine verdiği adla Türkçeye verdiği değeri ortaya koymuştur.

“Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî” adlı eser, Türkçenin gramerine ait genel kuralları veren, Mehmed Abdülkadir’in fikirleriyle beslenen bir eserdir. Yazarın bu eseri, müdürlüğünü yaptığı rüştiye mektebindeki öğrencilerin ders kitabı ihtiyacını gidermek üzere yazdığı tahmin edilmektedir. Osmanlı Türkçesinin kurallarını öğretmek amacıyla kaleme alınan bu eserin, Türk gramerciliğine önemli katkılarının olduğu bir gerçektir.

Söz konusu çalışmanın hazırlanması sırasında bana her türlü desteği sağlayan ve tez konusunu belirlememde yol gösteren değerli hocam ve tez danışmanım sayın Prof. Dr. Celal DEMİR'e, yüksek lisans sürecimde üzerimde emeği olan bütün hocalarıma, tez yazım aşamalarındaki yardım ve emeklerinden dolayı Mehmet YAĞCI ve Orhan SAVAŞ'a, yüksek lisansa başlamam konusunda beni yüreklendiren ve destekleyen Selenay KOŞUMCU'ya, hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan ve bütün kararlarımda destekçim olan eşim Murat YAĞCI'ya, gösterdiği sabır için oğlum Mustafa Kemal YAĞCI'ya ve bu süreçte ailemize katılan kızım Derin YAĞCI'ya, vermiş olduğum kararlarda yanımda duran babam Muzaffer KARA'ya ve annem Nazike KARA'ya, beni her zaman yüreklendiren kardeşlerime tezimi bitirebilmem için bana verdikleri destekten dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Dilek YAĞCI
2021, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
YEMİN METNİ.....	ii
ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLolar LİSTESİ	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇENİN EĞİTİM-ÖĞRETİM TARİHİ

1. İSLAMİYET'İN KABULÜNDEN ÖNCE TÜRKÇENİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR	6
1.1. ASYA HUNLARI DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ	7
1.2. GÖKTÜRKLER DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ	9
1.3. UYGURLAR DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ	10
2. İSLAMİYET'İN İLK DÖNEMLERİNDE TÜRKÇENİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR	12
2.1. KARAHANLILAR DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ.....	13
2.1.1. Kutadgu Bilig	14
2.1.2. Dîvânü Lugâti't-Türk	16
2.1.3. Atebetü'l Hakâyık	19
2.2. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ	21
2.3. BEYLİKLER DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ	22
3. 13.-18. YÜZYILLAR ARASINDA TÜRKÇENİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR	24
3.1. MUKADDİMETÜ'L-EDEB	24
3.2. HİLYETÜ'L-İNSÂN VE HELBETÜ'L-LİSÂN	25
3.3. GARİPNÂME	26
3.4. KİTÂBÜ'L-İDRÂK Lİ LİSÂNİ'L-ETRÂK	27
3.5. MUHAKEMETÜ'L-LUGÂTEYN	28
3.6. MÜYESSİRETÜ'L-ULÛM	29
4. ENCÜMEN-İ DÂNİŞ VE TÜRKÇENİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ	30
5. TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR.....	36
5.1.TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİM KURUMLARI VE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ .	37
5.1.1. Sıbyan Mekteplerinde Türkçenin Öğretimi.....	37
5.1.2. Rüşdiyelerde Türkçenin Öğretimi	42
5.1.3. İdâdîlerde Türkçenin Öğretimi	46
5.1.4. Sultânîlerde Türkçenin Öğretimi.....	47
5.1.5. Dârü'l-Mu'allimîn ve Dârü'l-Mu'allimât'ta Türkçenin Öğretimi	50
5.1.5.1. Dârü'l-Mu'allimîn'de Türkçenin Öğretimi	50
5.1.5.2. Dârü'l-Mu'allimât'ta Türkçenin Öğretimi	53
5.1.6. Dârü'l-fünûn'da Türkçenin Öğretimi.....	55

6. 1839-1908 YILLARI ARASINDA YAZILAN TÜRKÇE GRAMERLERİ VE GENEL ÖZELLİKLERİ	57
6.1. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE(1839 -1876) YAZILAN TÜRKÇE GRAMERLERİ	57
6.1.1. Kavâ'id-i Osmâniyye.....	57
6.1.2. Medhal-i Kavâ'id.....	59
6.1.3. Emsile-i Türkiyye	60
6.1.4.Kavâ'id-i Türkiyye	60
6.2. BİRİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE(1876-1878) YAZILAN TÜRKÇE GRAMERLERİ.....	61
6.2.1. İlm-i Sarf-ı Türkî.....	61
6.3. MUTLAKİYET DÖNEMİ'NDE(1878-1908) YAZILAN TÜRKÇE GRAMERLERİ.....	62
6.3.1. Sarf-ı Osmânî.....	62
6.3.2. Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî.....	63
6.3.3. Tertîb-i Cedîd-i Kavâ'id-i Osmâniyye	64
6.3.4. Mükemmel Osmânlı Sarfı.....	65
6.3.5. Nev-Usûl Sarf-ı Türkî.....	66
6.3.6. Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî.....	66
6.3.7. Üss-i Lisân-ı Türkî.....	67
6.3.8. Külliyyât-ı Kavâ'id-i Lisân-ı Osmânî	68
6.3.9. Nahv-i Osmânî.....	69
6.3.10. Kavâ'id-i İmlâ ve Tahrîr	70
6.3.11. İkinci Seneye Mahsûs Mufasssal Yeni Sarf-ı Osmânî.....	70
6.3.12. Türkçe Sarf ve Nahv	71

İKİNCİ BÖLÜM

MEHMED ABDÜLKADİR'İN HAYATI VE ESERLERİ

1. MEHMED ABDÜLKADİR'İN HAYATI	74
2. MEHMED ABDÜLKADİR'İN ESERLERİ.....	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAVÂ'İD-İ LİSÂN-I TÜRKÎ'NİN TRANSKRİPSİYONU

1. KAVÂ'İD-İ LİSÂN-I TÜRKÎ'NİN TRANSKRİPSİYONU.....	76
---	----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAVÂ'İD-İ LİSÂN-I TÜRKÎ'NİN TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDEKİ YERİ

1. KAVÂ'İD-İ LİSÂN-I TÜRKÎ'NİN İNCELENMESİ	120
1.1. MEDHAL BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ	120
1.2. BİRİNCİ FAŞİL BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ	121
1.2.1. İsim.....	121
1.2.2. Havâss-ı Esmâ'	122
1.2.2.1. Kemmiyyet	122
1.2.3. Keyfiyyet-i Esmâ'	124
1.2.3.1. Keyfiyyet	124

1.2.4. Haysiyyet-i Esmā'	125
1.2.5. Terkīb-i İzāfī	125
1.3. İKİNCİ FAŞIL BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ	126
1.3.1. Şıfat	126
1.3.2. Esmā'-i A' dād	128
1.3.3. İsm-i İşāret	129
1.3.4. Mübhemāt	130
1.4. ÜÇÜNCÜ FAŞIL BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ	130
1.4.1. Zamīr	130
1.4.2. Maşdar	131
1.4.3. Masdarıñ Envā' i	132
1.4.4. Fā' il, Mef' ūl	132
1.4.5. Ma' lūm, Mechūl	133
1.4.6. Mūte' addī, Lāzım	134
1.5. DÖRDÜNCÜ FAŞIL BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ	134
1.5.1. Fi' l	134
1.5.1.1. Fi' l-i Zamānī	135
1.5.1.2. Fi' l-i Fer' i	136
1.5.2. Ef' āl-i Mürekkebe	137
1.5.2.1. Birinci Kısım Ef' āl-i Mürekkebe	137
1.5.2.2. İkinci Kısım Ef' āl-i Mürekkebe	137
1.5.3. Rabṭ Şığaları	138
1.5.3.1. Şığa'-i Şıla	139
1.5.3.2. Şığa'-i ' İzafıyye	139
1.5.3.3. Şığa'-i Ta' kıbiyye	139
1.5.3.4. Şığa'-i İbtidā' iyye	139
1.5.3.5. Şığa'-i İntihā' iyye	139
1.5.3.6. Şığa'-i Tevķitiyye	139
1.5.3.7. Şığa'-i Temşiliyye	140
1.5.3.8. Hāl-i Terķibī	140
1.6. BEŞİNCİ FAŞIL BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ	140
1.6.1. Edevāt Yāhūd: Hurūf-u Ma' ānī	140
2. TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDEKİ YERİ	141
TERİMLER SÖZLÜĞÜ	145
SONUÇ VE ÖNERİLER	159
KAYNAKÇA	162
EKLER DİZİNİ	166
EKLER	167
ÖZGEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

TABLÖLAR LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1. 1873-1890 Tarihleri Arası Dört Yıllık Sıbyan Mekteplerin Ders Programı ...	39
Tablo 2. İptidâî Mektepleri Ders Programı.....	42
Tablo 3. Mektebi Maârif-i Adlî Ders Programı.....	43
Tablo 4. Mektebi Ulûm-u Edebiye Ders Programı.....	44
Tablo 5. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne Göre Dârü'l-fünûn Şubeleri ve Dersleri.....	56
Tablo 6. Transkripsiyon Alfabeti	76

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

- BOA:** Başbakanlık Osmanlı Arşivi
KLT: Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî
MEB: Millî Eğitim Bakanlığı
MS: Milattan Sonra
MÖ: Milattan Önce
s: Sayfa
TDK: Türk Dil Kurumu
TÜBAR: Türklük Bilimi Araştırmaları
yy: Yüzyıl

GİRİŞ

İnsanoğlu, merakı ve süreç içerisinde elde ettiği bilgi birikimi sayesinde neredeyse her Şeyi inceleme ve araştırma konusu haline getirmiştir. Bunun sonucunda dillerin gizemi çözülmeye başlanmış ve böylece Türkçe de bu durumdan nasibini almıştır. Oldukça geniş bir coğrafyada konuşulmakta olan Türkçe ile ilgili ilk dil bilgisi çalışmalarının eski Yunan ve eski Hint'e kadar gittiği, bu nedenle de Türkçenin köklü bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir.

Türkçenin dil bilgisi tarihini, Kaşgarlı Mahmud'un ilk Türk gramer kitabı olduğu varsayılan "Kitâbu Cevâhirü'n-nahv fî Lugâti't-Türk"e dayandırmak mümkünse de Ebu Hayyan'ın "Kitabü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk" adlı eseri Arapça ile yazılmış ilk Türk gramer kitabıdır. Bergamalı Kadri'nin yazdığı "Müeyessiretü'l-Ulûm" adlı eser ise Batı Türkçesinin bilinen ilk Türkçe gramer kitabıdır. 1530 yılında kaleme alınan bu eser sonrasında Tanzimat Dönemi'ne kadar başka bir esere rastlanmamaktadır.

Tanzimat ile birlikte eğitim kurumları düzenlenmiş, farklı kademelerde Batılı tarzda yeni eğitim kurumları açılmış ve ülke genelinde Türkçe öğretimi planlı bir şekilde yapılmaya başlanmıştır. Derslerdeki kaynak ihtiyacına yönelik olarak eserler yazılmaya başlanmış, dil bilgisi kitapları kaleme alınmıştır. Türkçenin kurallarının ele alındığı bu eserler, ana dil öğretimi açısından önemlidir. Öte yandan bu dönemde dil bilgisi kitaplarının yoğun olarak yazılması, Türkçe öğretiminin daha çok dil bilgisine dayalı yapıldığını göstermektedir.

Araştırmamız, 1905 yılında yazılan ve Türk adının geçtiği dil bilgisi kitaplarından biri olan Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî adlı eserin günümüz Türkçesine transkripsiyonlu çevrilmesi, incelenmesi ve değerlendirilmesinden oluşmaktadır.

Çalışmamızın bu bölümünde araştırmanın konusuna, amacına, önemine, sınırlılıklarına, kapsamına ve araştırma esnasında kullanılmış olan bilimsel araştırma yöntemine yer verilmiştir.

Araştırmanın Konusu

Mekteb-i Saâdet Müdürlüğü görevinde bulunan Mehmed Abdülkadir'in 1905 yılında yazmış olduğu "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" adlı eserin transkripsiyonlu çevirisinin yapılması, incelenmesi, Türkçe öğretimindeki yerinin tespiti, dil bilgisi terimlerinin ve günümüzdeki karşılıklarının saptanması araştırmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Mehmed Abdülkadir'in Osmanlı Türkçesi ile yazmış olduğu "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" adlı eserinin günümüz Türkçesine transkripsiyonlu çevirisini yapmak, inceleyerek değerlendirmek, Türkçe öğretimindeki yerini tespit edip önemine değinmek araştırmamızın amacını oluşturmaktadır.

Çalışmamızda Türkçe öğretiminin tarihî dönemler içerisinde nasıl gerçekleştirildiği ortaya konularak gelecek nesillerde dil bilinci sağlamak amaçlanmıştır.

Araştırmanın Önemi

Dil, bir milletin birlik ve bütünlüğünü sağlayan ve koruyan; onu ayakta tutan unsurlardan birisidir. Bir milletin millet olabilmesi için vazgeçilmez öge, dildir.

Türkçe, köklü geçmişi ile Türk milletini korumuş ve birliğini sağlamıştır. Bu nedendir ki Türkçe, beşinci büyük dil olarak oldukça geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır. "Moğolistan ve Çin içlerinden Orta Avrupa'ya, Sibiry'a'dan Hindistan ve Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir alanda varlık gösteren, binlerce eser, anıt, yazıt ve belge bırakan Türk dili bugün de Türkistan, Azerbaycan, Anadolu, Balkanlar ve Avrasya bozkırlarında kullanılmaya devam etmektedir. 20. yüzyılda ortaya çıkan ulaşım ve iletişim imkânları Türk dilini bugün ana ve ata yurtlarından da dışarıya taşımış; Avrupa, Amerika ve Avustralya'da yaşayan Türkler vasıtasıyla dilimizin kullanım alanı dünyanın her tarafına yayılmıştır" (Ercilasun, 2019: 13).

Türkçe öğretiminin daha planlı ve düzenli olarak yapılması, birçok değişim ve yeniliğin gerçekleştiği Tanzimat Dönemi'ne denk gelmektedir. Bu dönemde Türkçenin ayrı bir ders olarak okutulması ders kitabı ihtiyacını doğurmuş, bu ihtiyaca cevap vermek adına birçok kitap yazılmıştır.

Çalışmamızın konusunu oluşturan "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" adlı eser de bu dönemde yazılmış ve Türkçenin dil bilgisi kurallarının öğretimini amaçlayan bir kaynak kitaptır. Eserin Türkçenin gramer kurallarını verirken örneklere bolca yer vermesi, sorularla tekrar yaptırması, uyarıların bulunması Türkçe öğretimi açısından dikkat çekicidir.

Bu çalışma, daha önce çeviri çalışmasına konu olmamış bir eserin çevirisi ve incelemesinden oluşmaktadır. Osmanlı Türkçesinin dil bilgisi kuralları üzerine

yapılacak farklı çalışmalara ışık tutması açısından önemlidir. Hem içerik hem de dil bilgisi terimleri bakımından eserin bu konuda araştırma yapanlara sağlayacağı katkı yadsınamaz. Dolayısıyla çalışmamız, 20. yüzyılın başlarında Türkçe öğretimi üzerine araştırma yapan kişilere farklı bir eser daha inceleme olanağı sunacaktır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Mehmed Abdülkadir'in kaleme aldığı "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" isimli eserin transkribe edilerek günümüz Türkçesine aktarılması, eserde yer alan dil bilgisi terimlerinin günümüz Türkçesindeki karşılıkları ile açıklanması ve eserin Türkçe öğretimindeki yerinin tespit edilmesi araştırmamızın sınırlarını oluşturmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızda nitel araştırma yöntemlerinden biri olan tarama modeli ve doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. "Tarama modelleri; geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Onları, herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası gösterilmez" (Karasar, 2012: 77).

Araştırmada konumuz dâhilinde olan kitaplar, makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri, bildiriler ve süreli yayımlar incelenmiştir. Elde edilen veriler olduğu gibi aktarıldığından bilgi ve belgeler üzerinde değişiklik yapılmamıştır.

Araştırma konumuz olan "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" adlı eser Milli Kütüphane'den, Mehmed Abdülkadir'in eserinin basımına ilişkin belgeler ise T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivinden temin edilmiştir.

Araştırmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde "Türkçenin Eğitim-Öğretim Tarihi" başlığı altında Türkçe öğretiminin tarihçesine değinilmiştir. Tanzimat Dönemi ve sonrasında Türkçenin öğretiminin nasıl yapıldığı ders programları çerçevesinde ele alınmıştır. Tanzimat sonrası yazılan Türkçe gramerlerin genel özellikleri ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bu eser incelemesi, 20. yüzyılın başlarına kadar yayımlanan eserlerle sınırlı tutulmuştur. Son olarak bu bölümde hangi eğitim kurumunda nasıl ve ne kadar Türkçe öğretimi yapıldığı ile ilgili bilgiler ortaya konulmuştur.

İkinci bölümde Mehmed Abdülkadir'in hayatı ve eserlerine değinilmiştir. Üçüncü bölümde “Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî” nin transkripsiyonlu çevirisi yapılmıştır. Çeviri esnasında eserin orijinaline bağlı kalınarak sayfa numaraları parantez içerisinde verilmiştir.

Dördüncü bölümde “Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî”nin Türkçe öğretimindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. İnceleme yapılırken eserin orijinalindeki başlık ve konulara bağlı kalınmış, bu başlıklara göre inceleme yapılmıştır. Eserin içeriği dikkate alınarak Türkçe öğretim tarihine ne gibi katkıları olduğuna değinilmiştir. Ayrıca, çalışmanın sonuna eserde adı geçen gramer terimlerinden oluşan bir sözlük eklenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇENİN EĞİTİM-ÖĞRETİM TARİHİ

Dil, diğer insanlarla bütün ilişkilerimizde bize aracılık eden, sosyal bağlarımızı düzenleyen bir vasıta. Türk Dil Kurumunun Türkçe sözlüğünde “İnsanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisan, zeban” (Türkçe Sözlük, 2005) şeklinde tanımlanan dil, milleti millet yapan temel şartlardan birisidir.

Ergin dili, “Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimaî bir müessesedir” (Ergin, 1980: 3) olarak tanımlamaktadır. Korkmaz’a göre dil, “İnsanlar arasında karşılıklı haberleşme aracı olarak kullanılan; duygu, düşünce ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından her toplumun kendi değer yargılarına göre şekillenmiş ortak kurallarının yardımı ile başkalarına aktarılmasını sağlayan, seslerden örülü çok yönlü ve gelişmiş bir sistem” (Korkmaz, 1992: 43) dir.

Türk dili, dünyanın en eski ve en köklü dillerinden birisidir. Bu dil, henüz kâğıt icat edilmemişken Orta Asya’nın bozkırlarında taşlara yazılmıştır. Hâlen kullandığımız birçok kelime o dönemlerden bizlere aynen ya da çok az değişikliklerle ulaşmıştır. Türkçe zaman içerisinde birçok dilin etkisi altına girmişse de sistemli olarak sürekli gelişmiş, araştırılıp incelenmiştir. Köklü bir geçmişi olan Türk dilinin gelişerek günümüze kadar varlığını devam ettirebilmesi ancak öğretimi ile mümkün olabilmiştir.

Aksan, Türkçenin yeryüzündeki köklü dillerden biri olduğunu şu sözleriyle destekler: “VII.-VIII. yüzyıllara ait belgelerinde bile gelişmiş, sanatlı bir dil görünümü sunan, Asya’nın en kuzeyinden, Sibiry’a’nın Buz Denizi kıyılarından Avrupa içlerine kadar uzanan, bugün bile Asya ve Avrupa’da aşağı yukarı 150 milyon kişinin konuştuğu çeşitli lehçeleriyle eski, yaygın, güçlü bir dil” (Aksan, 2001: 4).

Türkler, tarihte var oldukları ilk andan itibaren kültürel miraslarını dil ile günümüze kadar ulaştırmışlardır. Bu yüzden Türkçenin öğretimi sadece Türkçe gramerinin ve Türkçe okuma-yazmanın öğretimi olarak düşünülmemelidir. Türk kültürü, Türk örf ve adetleri, Türk sanatı yani Türk’ü Türk yapan değerlerin aktarılması da Türkçenin bir şekilde öğretilmesi demektir.

1. İSLAMİYET'İN KABULÜNDEN ÖNCE TÜRKÇENİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Eski Türk tarihi her konuda yazılı değil sözlü olarak geliştiğinden eğitim ve öğretime dair hususların açıklanması noktasında yeterli kaynak bulunmamaktadır. İspat açısından sadece varsayımlarla ilerlenebilmektedir. “Türklerin İslamıktan önceki uygarlıklarında eğitim, kurumsallaşmış değildi; yaygındı, yeni kuşaklar bilgiyi bir okulda değil, toplum içinde kazanırlardı. Anadili de böyle öğrenilirdi” (Göğüş, 1970: 123).

Müslüman olmadan önce Türklerin yaşam biçimleri eğitime dair düşünce ve uygulamalarını da şekillendirmiştir. Savaşçı ve göçebe olan eski Türk toplumlarında eğitim, töre ve geleneklerden beslenerek çoğunlukla yaygın eğitim şeklinde verilmiştir. Bu nedenle mimari, sanat, yazı, dil vb. alanların gelişiminde gecikmeler yaşanmıştır. “Çocukların ve gençlerin toplumsallaşıp eğitilmesinde toplumun töresi önemli bir rol oynamaktadır. Bu devirlerdeki Türklerin eriştikleri uygarlık ve kültür düzeyi, onlarda örgün eğitim kurumlarının bulunduğu kesin bir delil ise de bu kurumlar hakkında henüz bilgimiz yoktur” (Akyüz, 2019: 5).

Diğer bütün topluluklarda olduğu gibi eski Türk toplumlarında da nazım, nesirden çok daha önce gelişmiştir. İslamiyet öncesi Türk toplulukları ile ilgili bilgiler veren manzum eserlerde toplumun ahlakı ve esaslarına dair birçok değere rastlanmaktadır. “Eski Türk şiirleri arasında ‘ta’limî=didactique’ eserler de oldukça geniş yer tutar. Hatta elimizdeki örnekler arasında, hayatta rehber olabilecek düsturlar, ahlakî parçalar da az değildir. Kısmen ‘darb-ı mesel’ mahiyetini taşıyan bu parçalar, kavmî Türk ahlâkının dayandığı esasları göstermek bakımından da çok dikkate değerdir. Muhtelif vezin ve şekillerle yazılan bu parçalarda, hasisliğin ve hasedin fenalığı, cömertlik ve in’am ile il arasında şöhret kazanmanın lüzûmu, kahramanlığın faydası, Allâh’ın büyüklüğü, büyükleri ve ana-babayı sayıp onlara itaat etmek zarureti, dünyânın meşakkatlerine katlanmak ihtiyacı, hülâsa Türklüğün ruhunda hâlâ bugün bile birçoğu yaşayan ahlakî telâkkiler çok sade ve veciz bir ifade ile anlatılır” (Köprülü, 1980: 76-77).

Eski Türk eğitim sisteminde alp insan tipi önem verilen bir unsurdur. Yetiştirilmek istenen insan tipi kahraman, yiğit ve bilgili anlamlarına gelen “alp”

insandır. “Eski Türklerde köklü bir bilim sevgisi vardır. Alp insan tipinin temel özelliklerinden biri, onun cesur olduğu kadar bilge bir kişi oluşudur” (Akyüz, 2019: 5).

Savaş ve yöneticilik eğitiminin ön planda olduğu eski Türk eğitim sisteminde arzu edilen alp insan, birçok özelliği ile toplumun örnek aldığı kişidir. “Çoğu tercümelere Alp kelimesi cesur kelimesi ile tercüme edilmiştir. Hâlbuki Alp kelimesi, hiçbir zaman cesur kelimesi ile ifade edilemez. Cesurluk Alp kişinin ancak özelliklerinden birisi olabilir. Alp kağan ve kişiler, cesur, mücadeleci, kuvvetli irâde sahibi, topluma tesir edici, maddî ve manevî güce sahip, gereğince maddî ve manevî üstünlükleri olan kişilerdir. Gözü ve gönlü tok, değişmez ülkülere bağlı kişilikleri ve hayat anlayışları vardır” (Öztürk, 1973: 86).

1.1. ASYA HUNLARI DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ

Orta Asya’dan başlayan göçler neticesinde kurulan ilk Türk devleti Asya Hun Devleti’dir. Büyük Hun Devleti de denilen Asya Hunları, Altay Dağları’nın doğu ve kuzey bölgelerinde kurulmuştur.

Hunlarda savaş temelli bir eğitim esastır ve çok önemlidir. Çünkü göçebe yaşamının ve hayatta kalmanın şartının savaşmak olduğu bir toplum için savaş eğitimi birincil ihtiyaçtır. “Çocukların eğitiminde özel bir yöntemleri vardı. Onları ulusun genel(yararı) açısından yetiştirirlerdi. Çocuklara avcılık ve savaş eğitimleri yaptırırlar, bunlardan gelecek için silahşör süvariler yetiştirmeye çalışırlardı. Çocuklar çok küçükken at yerine koyunlara binerler, kuşlar ve fareler üzerine küçük oklarıyla nişan atarlardı. Daha büyük olunca tavşan ve tilki avına giderler, böylece obalarına yiyecekler, giyecekler ve üzerine oturacak pöstekiler getirmeyi başarırlardı” (Gökalp, 1991: 179).

Hunlarda meslekî eğitime de önem verilmiştir. Altın ve demir işlemeciliği konusunda başarılı olmuşlar, usta-çırak ilişkisi içerisinde bazı araç-gereçlerin yapımında da gelişmişlerdir. Silah, madenî eşya, halı ve kürk yapımında epey ileri durumdadırlar. Göçebe ve savaşçı bir toplumun bu başarılarına imza atabilmesi şüphesiz yaygın bir eğitimle mümkündür.

Geniş bir alanda hâkimiyet kurup başarılı bir şekilde ülke yönetmek, devlet adamlarının bir eğitime tabi tutulduğunun göstergesi olmuştur. “Eski Türk devletlerinde teşkilâtını oldukça ayrıntılı şekilde bildiğimiz kuruluş ordu idi. Fakat çok geniş sahalara yayılmış Türk ve yabancı kütleleri idare edebilmek için devletin şüphesiz başka

kuruluşları da vardı. Aralarından çoğunun başarı ile görev yaptıkları, Türk devlet mekanizmasının muntazam işleyişinden anlaşılan bu makam sahipleri, herhâlde, yönetim prensiplerini ve uygulama yollarını öğreten belirli bir eğitim sisteminden geçirilmekte idi” (Kafesoğlu, 2010: 325).

Eğitim yalnızca yöneticilikte ya da savaşta değil toplumun her alanında kendini göstermiştir. Gerek bir hayvan yetiştirirken gerekse bir sanat icra ederken teşkilatlı bir eğitimin varlığı göze çarpmaktadır. “Eski Türk takviminin ıslah edilişi ile bilhassa yazının yaygınlaşmış olması gibi durumlar oldukça geniş bir eğitim-öğretim teşkilâtının mevcudiyetini ortaya koyan sağlam delillerdi. Bunlara ayrıca, başta at terbiyesi olmak üzere, türlü cinsten hayvan yetiştiricilik, bakım, hastalıktan koruma veya tıbbî müdahale... usûllerini öğreten uzmanların ve savaşçı bir millete çeşitli silâh, giyim, yiyecek hazırlayan onbinlerce zenaatkârın yetiştirilmesi de ilâve edilmelidir” (Kafesoğlu, 2010: 325).

Hunlar, aldıkları eğitimler sayesinde çeşitli taktikler geliştirerek birçok ülkeye karşı zaferler elde etmiş, topraklarını genişletmişlerdir. “Çin gibi geniş ve kalabalık bir ülkeye akınlar düzenlenmiş, pek çok savaşlar kazanılmıştır. Çin Seddi onları durdurmak için yapılmıştır. Hunlar, Orta ve Batı Avrupa’da çok geniş bölgeleri ele geçirmiş, Roma ve Bizans’a baş eğdirmişlerdir. Bunlar bize Hunların iyi bir askerlik ve savaş eğitimi gördüklerini kanıtlamaktadır” (Hali ve Rencüzoğulları, 2017: 429).

Eski Türklerde bitikçiler yani yazmanlar devlet yönetiminde söz sahibi sınıflardan biridir. Çünkü bu meslek, zorlu bir eğitim gerektirir. Türklerde yazmanlık ve kâtiplik geleneğinin Hunlarla başladığını ortaya koyan deliller de mevcuttur. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Göktürklerden önce de Türkler arasında yazı kullanılmıştır. “Kendilerine âit yazıları olduğunu kesinlikle bildiğimiz Türk topluluğu, Orhun’da 8. asrın ilk yarısından kalma kitâbeleri ile Gök-Türklerdir. Fakat Türklerin daha önceki çağlarda da yazıları vardı. Zira, yazının icadı sebeplerinden biri devlet idaresi olduğuna göre, çok geniş sahalara yayılmış büyük Türk imparatorluklarını yazı olmaksızın idare etmek hemen hemen imkânsızdı” (Kafesoğlu, 2010: 321).

Eski Türklerde sanat eğitiminin varlığından da söz edebiliriz. Mezarların başlarına dikilen balbal ve heykeller belirli bir estetik zevkin ürünüdür ve eğitim gerektirdiği açıktır.

Özetle, Hun Devleti'nde sistemli bir eğitimin olduğuna dair somut ve kesin bilgiler olmasa da düzenli bir eğitim sisteminin var olduğunu söyleyebiliriz.

1.2. GÖKTÜRKLER DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ

Göktürkler dönemine ait olan ve Türk dilinin en eski yazılı belgeleri kabul edilen Orhun yazıtları, günümüze kadar ulaşan önemli Türkçe belgelerdir.

Orhun yazıtlarında Göktürk Devleti'nin kısaca tarihi, felaket günleri, ortak bilinç ve birlik sayesinde nasıl güç kazanmaları gerektiği yazılıdır. Göktürk hakanlarının “Ey Türk ve Oğuz Beyleri, milleti işitin!” şeklindeki seslenişi, aslında halkın bu yazıtları okuması ve ders çıkarması için bir davettir. Bu yazıtlar Türkler arasında okuma ve yazma faaliyetlerinin olduğunun bir kanıtıdır.

Göktürklerin mezarları başına diktikleri taşlara yaptıklarını yazmaları, yazının Türkler arasında ne derece yaygın olduğunu gösteren bir diğer kanıttır.

Kitabeler tarih boyunca insanlığın ibret alması, ders çıkarması düşüncesiyle taşlara kazınmış ve herkesin görebileceği meydanlara dikilmiştir. Bu durum bile Türklerde kalabalık bir okuryazar kesimin varlığına işaret olabilir.

Yazıtların hemen hepsinde hitabet üslubu ve etkili bir anlatım gücü hâkimdir. Söz konusu yazıtlardaki metinlerin diyaloglar halinde yazılarak bu gücü göstermesi ise ciddi bir eğitimin var olduğunun kanıtıdır. “Bu yazıtlar, yalnızca siyasî ve askerî olayların oluş sırasıyla hikâye edildiği kuru bir harp tarihi değildir. Tam tersine, özellikle Bilge Kağan'ın beylerine ve halkına seslendiği ve onları Çinlilerin entrikalarına ve anayurdu bırakıp uzak diyarlara gitmelerinin doğuracağı felakete karşı uyardığı bölümleri son derece etkili bir anlatım gücüne sahiptir. Bu bakımdan Orhun yazıtlarının Türkçenin en eski ve en güzel hitabet örnekleri olduğu söylenebilir. Yazıtlarda kullanılan bu etkili anlatım ve deyişi sağlayan ögeler şöyle sıralanabilir: 1. İkilemeler; 2. koşutluklar; 3. deyimler; 4. atasözlerinden yararlanma; 5. edebî sanatlar” (Tekin, 1998: 15).

Yazıtlara ve yazıldığı döneme bakıldığında hitabet sanatında ileri düzeyde bir bilgi birikimine sahip bulunduğu açıktır. Hitabet üslubunu yazıya aktarmak kolay olmayıp ciddi bir eğitim gerektirir. Bu açıdan bakıldığında yazıtların yazıcısı konumundaki Yollug Tigin'in dönemin okuryazar kesiminin üstünde bir eğitime sahip, önemli bir tarih yazıcısı olduğunu söyleyebiliriz. “İlk iki abidenin yazarı Yullıg Tigin ise, taşıdığı unvandan da anlaşıldığı üzere, üst topluma mensup, hükümdarına bağlı ve

istenileni yazmaya memur bir kimsedir. Şüphesiz bilgin, kalburüstü münevver, üstelik Türkçeye vakıf «Atısı» lâkabını taşıyan bir şahsiyettir” (Caferoğlu, 1984: 111).

Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren metinlerde dört temel dil becerisine kavram olarak rastlanmaktadır. Sadece “okı-” fiiline Göktürk ve öncesi dönemde şimdiki anlamıyla rastlanmazken Uygurlardan itibaren bu kelime de kullanılmıştır. Dilin nasıl öğretildiğine dair kesin bilgilere ulaşılmaya da dilin sistemli bir şekilde öğretildiğine dair kanıtlar mevcuttur (Onan, 2017: 59).

Günümüze kadar gelen yazıtlar incelendiğinde eski Türklerde çocukların ne tür ve nitelikte bir eğitimden geçtikleri ya da eğitim sistemlerine ait veri bulunmamakla birlikte gelişmişlik düzeylerine bakıldığında bir eğitimin var olduğu kuşkusuz kabul edilmelidir. Yenisey yazıtlarından birinde on beş yaşında bir çocuğun ticaret yapmak amacıyla Çin’e gittiği yazmaktadır. Bu durum üzerinde düşünüldüğünde on beş yaşındaki bir çocuğun Çin’e gidebilmesi, ticaret yapabilecek kadar matematik bilgisine sahip olması okuma ve yazmanın ötesinde bir eğitimin varlığını göstermektedir.

Yazıtlarda dikkate değer bir husus da noktalama işaretlerinden iki noktanın amacına uygun kullanımudur. “Kelime ve kelime gruplarını birbirinden ayırmada kullanılan, üst üste iki nokta (:) işaretinin Talas, Yenisey ve Orhun Yazıtları’nda sistemli olarak kullanılan tek noktalama işareti olması dikkatimizi çekiyor. Batıda, kelimeleri birbirinden ayırarak yazma alışkanlığı, 7. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamıştır. Talas ve Yenisey Yazıtları’nın tarihi 7. yüzyıldan önceye aittir. Bu durumda, metinleri yazan kişilerin bu işareti ve fonksiyonlarını nasıl öğrendikleri gibi bir soru ister istemez zihnimizi kuralıyor. Mevcut kaynaklarımızla bu soruya tam bir cevap verememekle birlikte, ilk dönemlerdeki Türk yazıcıların(bitikçilerin) bu konuyla doğrudan ilgili olduklarını düşünmekteyiz” (Onan, 2003: 433-434).

Şu zamana dek yapılan araştırmalar, Göktürk dönemi de dâhil olmak üzere, Türk dilinin gerek yazı dili gerekse konuşma dili olarak yazıtlarda ve yazışmalarda ilk dönemlerden beri kullanıldığını ispatlamaktadır. Ancak hangi yöntemlerle eğitim yapıldığına dair ayrıntılı ve kesin kanıtlara henüz ulaşılamamıştır.

1.3. UYGURLAR DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ

Uygurlar; Türk tarihinde dil, din, kültür ve yaşam biçimi açısından farklı olan ilk Türk devletidir. Türkçenin öğretimi ile ilgili kayda değer çalışmalar, ilk olarak Uygurlar döneminde başlayan çevirilerdir.

Caferoğlu, Uygurlar döneminde Türkçenin eğitimi ve öğretiminin önemli düzeyde geliştiğini söyler: “Kelimenin tam mânâsile devrinin komşu devletlerini imrendirecek kadar, gelişmiş yapılı, hukukî bir devlet yaratmışlardır. Uygurlarda fikir hayatı da yüksek bir seviyeye ulaştırılmıştı. Çin kaynaklarına bakılacak olunursa, Uygur hükümdarlarının saraylarında, yerli ve yabancı tarihçiler, şairler, âlimler, san’atkârlar, musikişinaslar sempatik bir himayeye mazhar olmuşlardır. Mürebbilerin şehzadelere ve yüksek tabaka çocuklarına ders verdiklerini, şiir inşad edecek kadar kudret sahibi olduklarını, kütüphanelere rastlandığını, Uyguristanda seyahat etmiş Çin gezginlerinden öğrenmekteyiz” (Caferoğlu, 1984: 151).

Uygurların din değiştirmiş olmaları birçok alanı etkilediği gibi dillerini de etkilemiştir. Bu değişiklikle birlikte kullandıkları alfabe ve yazı sistemi de değişmiştir. Yabancı unsurlara açık hale gelen Türkçe, bu dönemde yabancı birçok kelime ile karşılaşmıştır. Soğdça, Farsça, Çince ve Sanskritçe kelimeler Türkçeye giren ilk yabancı kelimelerdir.

“Türklerin Göktürk(Orhon) alfabesinden sonra kullandıkları alfabelerin biri(belki de birincisi) de Mani veya Maniheyl alfabesidir. Bu alfabe Mahiheizmi kabul eden Türklerce 8. ve 9. yüzyıllarda kullanılmıştır” (Tekin, 1997: 31).

Farklı nedenlerle birçok alfabe değişikliği yaşayan Uygurların kullandıkları alfabeler arasında en uzun ömürlüsü Uygur alfabesi olmuştur. “Türklerin ‘runik’ yazıdan, yani Göktürk veya Orhon alfabesinden sonra ve Arap alfabesinden önce kullanmış oldukları alfabeler içinde en önemlisi, hiç şüphesiz, Uygur alfabesidir. Uygur alfabesi Türklerce öyle uzun bir süre(8. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar) ve öyle yaygın bir şekilde(Doğu Türkistan’dan İstanbul’daki Osmanlı sarayına kadar) kullanılmıştır ki bu alfabaya ‘Türk alfabesi’ adını vermek hiç de yanlış olmaz. Bilindiği gibi, Kâşgarlı Mahmut da Uygur alfabesinden ‘Türk yazısı’ diye söz eder” (Tekin, 1997: 41).

Uygurlar döneminde yazma eğitiminin kendinden önceki kavimlere göre çok daha ileri düzeyde olduğu söylenebilir. Şöyle ki ilk kitap basımı yapan kavim Uygurlardır. Uygur şehzadelerinin özel öğretmenlerden inşad dersleri aldığı bilgisi kaynaklarda mevcuttur. Caferoğlu (1984: 181)’na göre, Moğollara tamga kullanmayı ve resmî yazışmaları öğretenler Uygurlardır. Bu yönüyle Uygurlar, dil öğretimi hususunda önceki toplumlara oranla daha açık deliller bırakmışlardır.

Rasony (1988:112); eserinde dönemin Avrupa'sında özellikle halk arasında okuma ve yazma oranının çok düşük, buna kıyasla Uygurlarda okuma yazma oranının oldukça üstün olduğunu belirtir. O zamanki kaç Avrupalı kale beyinin el yazısı ve uygun hukukî ifadelerle bir mukavele tertip edebileceğini sorgulayarak Uygurlarda köylü ya da esnafın buna muktedir olduğunu ifade eder. Okuryazarlığın halk arasında bu denli gelişmiş olmasında hukuk sisteminin gelişmiş olmasının payı büyüktür. Çünkü Uygurlarda neredeyse herkes hukuk terimlerinin çoğuna hâkimdi.

“Uygur âlimleri ve memurlarının Çince'den Uygurcaya eserler tercüme etmeleri ve Moğolların Çin'de Uygur dili ve yazısını kullanmaları Uygurların tarih ve edebiyata ait eserlerinin zenginliğini gösterir. Uygurcanın ve Uygur kültürünün İslam dünyasında yayılması büyük Moğol İmparatorluğu sayesinde gerçekleşmiştir. Saraylarında Uygur bahşı ve bitigçilerini bulunduran İlhanlılar, Orta Asya Türk toplumlarıyla olan yazışmalarını bu memurlar eliyle yürütmüşlerdir” (Ensar, Baş ve Tiryakiol, 2014: 5).

Bu bilgilerden hareketle eski Türkçenin eğitim ve öğretimi üzerine en somut bilgilerin Uygurlar dönemine ait olduğunu söyleyebiliriz. Yapılan araştırmalar eğitimin niteliği üzerine pek bilgi vermese de gelişmiş bir eğitim sisteminin varlığına dair önemli açıklamalar barındırır.

2. İSLAMİYET'İN İLK DÖNEMLERİNDE TÜRKÇENİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Talas Savaşı ile birlikte Türkler arasında yayılmaya başlayan İslam dini, 10. yüzyılda artık kitleler hâlinde geçişlerin olduğu bir duruma gelmiştir. Bu durum birçok alanda olduğu gibi Türkçenin eğitim ve öğretiminde de değişikliklere neden olmuştur.

İslamiyet ile birlikte medrese adı verilen kurumlar ortaya çıkmış; böylece sistemli, düzenli ve örgün eğitim başlamıştır. Kısa zamanda birçok alana yayılan ve uzun zaman etkisini sürdüren eğitim-öğretim yuvaları olarak niteleyebileceğimiz bu okullar, 20. yüzyıla kadar etkisini sürdürmüştür.

İslamî değerler Türk toplumunun bakış açısını, geleneklerini, töresini ve anlayışlarını da etkisi altına alarak topyekûn bir eğitimin önünü açmıştır. “Türk toplumlarının ahlâk anlayışı, dünyaya bakışı, toplumun değer verdiği insan tipi, İslâmiyetin etkisi ile yeni şekiller almaya başlamış, başka deyişle, eski değerleri ve töresi değişme yoluna girmiştir. Medreseler ile düşünürler, mutasavvıflar, din adamları, bu değişmeyi sağlayıcı bir yaygın eğitim görevi yapmışlardır. Bu tür çabalara, Türk

toplumlarının yeni din ve yeni değerler bakımından eğitilmesi diyebiliriz. Bu yaygın eğitim yüzyıllarca sürüp gitmiştir” (Akyüz, 2019: 19-20).

İslamiyet, Türkler arasında bilim sevgisini körüklemiştir. Benimsedikleri dinin bilimi el üstünde tuttuğunu gören Türk topluluklarının bilime olan ilgisi artmış, bu ilgi köklü bir sevgiye dönüşmüştür.

Bu dönemde eğitim-öğretim üzerine kafa yorulmuş, birçok eser kaleme alınmıştır. Bu durumu Akyüz, şöyle anlatmaktadır: “İslâm dünyasında Arap, İranlı vb. düşünür ve eğitimciler de eğitim öğretim konularında(öğretmen ve öğrencinin davranışları vs.) düşünüp eserler yazmışlar ve bu konularda genel kabul gören, kalıplaşmış düşünce ve uygulamalar oluşmuştur. Türk düşünür ve eğitimcileri hem bundan etkilenmişler hem de bu ortak düşünüşe katkıda bulunmuşlardır” (Akyüz, 2019: 19).

Eski Türk topluluklarında yetiştirilmek istenen alp insan tipi, İslamiyet ile birlikte yerini veli insan tipine bırakmıştır. Bu iki tipin birleşmesiyle yeni bir insan tipi ortaya çıkmış, aranan nitelikler de artmıştır.

İslamiyet’in benimsenmesi ile birlikte tasavvuf eğitimleri başlamıştır. Dini anlama, açıklama, yorumlama ve anlamlandırma amacıyla verilen bu eğitimde temel kaynak Kur’an-ı Kerim’dir.

Türkler Batı’ya ilerledikçe İranlılar ve Araplar ile münasebetleri artmış, Arap ve Fars dilleri Türkçeyi etkilemeye başlamıştır. Yazı dili bu etkileşimden payını alsa da halk arasında konuşulan Türkçe daha az etkilenmiştir. Arapçanın Türk toplumlarına girişi ve bilim dili oluşu bu döneme denk gelir. “Türkler, İslâmiyete geçerken Arap yazısını da almışlar, bu, kullanım süresinin uzunluğu ve yayılma alanının genişliği bakımından, onların başta gelen yazısı olmuştur” (Akyüz, 2019: 20).

2.1. KARAHANLILAR DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ

Türkçe öğretimine yönelik sayılabilecek ilk çalışmalar Karahanlılar dönemine aittir. Bu dönemde Türkler İslamiyet’i kabul etmişler, Türkçeyi ve Türkleri tanıtmak için birçok eser yazmışlar, çeviri çalışmaları yapmaya başlamışlardır. Bu çevirilerin Türkçe öğretimine yönelik ilk somut adımlar olduğu söylenebilir.

Karahanlılar döneminde Türkçe öğretimiyle ilgili daha somut bilgilere sahip olmamızın nedeni, kaynakların günümüze ulaşmış ve elimize geçmiş olmasıdır. Bu dönemde verilen eğitimin temel özelliklerini Akyüz, eserinde şöyle değerlendirmiştir:

“1. Bu toplumların Müslüman olmaları, yerleşik bir düzene geçmeleri onların eğitimini olumlu yönde şekillendiren iki temel etmen olmuştur.

2. Bu toplumların devlet adamları, eğitim-öğretime ve bilimin gelişmesine önem vermişlerdir.

3. Medreseler kurulup gelişmiş, ülkenin her tarafına yayılmıştır.

4. Farabi, İbni Sina, Birûnî... gibi dünya eğitim ve bilim tarihinde yer tutan bilim adamları yetişmiştir.

5. Eğitim tarihimizde, “eğitim bilimi”ne ilişkin ilk görüşlerde başta Farabi olmak üzere bu düşünürler tarafından ileri sürülmüştür” (Akyüz, 2019: 21).

Karahanlılar döneminde bilimseverlik artmış, bilim gelişmiş, bilim adamları çoğalmıştır. Devlet adamları bilimi desteklemişler, bilim adamları ve yazarlara katkı sağlamışlardır. Bu sebeple Türkçenin o döneme ait en önemli eserlerinin yazılmasında Karahanlı hükümdarlarının payı büyüktür.

“Karahanlılardan bugüne ulaşan Türkçe dil ve edebiyat metinleri şunlardır: 1.Kutadgu Bilig(1069-1070), 2.Divan-ü Lûgat-it Türk(1074), 3.İlk Kur’an tercümeleleri, 4.Atebetü’l-Hakayık, 5.Hukuk belgeleri, 6.Ahmet Yesevî ile izleyicilerinin şiirleri” (Ercilasun, 2019: 293).

Bu eserlerin büyük kısmı günümüze ulaşmış olsa da gizemini koruyan ve elimize geçmemiş olan eserler de vardır. Kaşgarlı Mahmut’un yazdığı ve Dîvânü Lugâti’t-Türk adlı eserinde bahsettiği Kitâbu Cevâhirü’n-nahv fî Lugâti’t-Türk adlı eserin, günümüze ulaşmamış önemli bir gramer kitabı olmakla birlikte ilk Türk gramer kitabı olduğu varsayılmaktadır. “Türk Dilinin Nahiv Cevherleri Kitabı” manasına gelen bu eser, bilim adamlarınca bir başlangıç eseri kabul edilmektedir.

2.1.1. Kutadgu Bilig

İslamiyet sonrası Türk edebiyatının bilinen ilk eseridir. Yazarı Yusuf Has Hacip’tir. 6645 beyitten oluşan eser, 1069-1070 yıllarında yazılmıştır. Manzum bir siyasetnamedir. Bu yönüyle eser, yalnızca Türk dili tarihi açısından değil, aynı zamanda

Türk sosyolojisi, Türk kültür tarihi ve Türk devlet felsefesi açısından da önemli bir kaynaktır.

Eserde, Türklerin İslamiyet’i kabul edip Arap kültürü ile yakınlaşmaları nedeniyle Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsça kelimelere de rastlanmaktadır.

Kutadgu Bilig’in kelime olarak anlamı “mutluluk veren bilgi”dir. Eserin ön sözünde ise “siyaset bilgisi” anlamı vurgulanmaktadır. Eser, 11. yüzyılda Türkçenin bilim dili olarak kullanıldığını kanıtlar niteliktedir.

Yusuf Has Hacip, eserinin 6617 numaralı beytinde Türkçe sevgisini belirtme ihtiyacı hissetmiştir. Eserinde “Keyik tağı kördüm bu Türkçe sözüğ/ Anı akru tuttum yakurdum ara” (Kaçalın, Tarihsiz: 341) şeklinde ifade eden Yusuf Has Hacip, Türkçe sözü bir yaban geyiği gibi gördüğünü, onu yavaşça tutup kandırarak kendine çektiğini belirtir.

Eserde bir çocuğun nasıl eğitilmesi gerektiğine ve çocuk eğitiminde babanın rolüne de değinilmiştir:

“Baba, oğlunun yetişmesi için emek verirse

Oğlu o terbiye altında iyi yetişebilir.

Baba çocuğunu sıkı bir terbiye altında yetiştirirse

Annesi, babası bundan mutluluk duyar.

Eğer onu sıkı terbiye ile yetiştirecek biri bulunmazsa,

O çocuk heder olur, artık ondan ümidi kes” (Akyüz, 2019: 34).

Türklerin bilgiye verdikleri önem Kutadgu Bilig’in beyitlerine de yansımıştır: “Kalı bilmediñ erse öğren bilig/ Tapuğlarka ötrü tegürgil elig” şeklinde yer alan 3221 numaralı beyit, bilgiyi henüz öğrenmedinse öğren ve öğrendikten sonra ibadetlere başla manasındadır. 3225 numaralı beyitte yer alan “Biligsiz tapuğ kılmışında körü/ Biliglig udımış muyanı örü” ifadeleri, bilgisizin ibadet ile meşgul olmasındansa bilginin uyuması daha sevaptır manasına gelir. “Biligsiz kişi ol kuruğ sır bediz/ Biliglig kişi ornı kökte ediz” şeklinde yer bulan 2452 numaralı beytin manası ise cahil kişinin boş bir kalıba benzediği, bilginin ise göğün de üstünde bir yerinin olduğudur (Kaçalın, Tarihsiz).

2.1.2. Dîvânu Lugâti't-Türk

Türkçenin öğretimi konusunda günümüze kadar ulaşmış olan en eski sözlük Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan Dîvânu Lugâti't-Türk'tür. Eser, 1072-1074 yılları arasında Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, Arapçanın üstünlüğüne ve bilim dili olduğuna inanılan bir dönemde Türkçenin de var olduğunu, öğrenilmesi gerektiğini ve hatta çok daha zengin bir dil olduğunu ileri sürerek eserini kaleme almıştır. Türk dilinin Arapça ile atbaşı gittiğini göstermeyi amaçlamıştır.

Söz konusu eserde çok sayıda deyim, atasözü, şiir ve kelime vardır. “Kaşgarlı Mahmud'un bir milliyetçi şuûruyla çalışıp bir âlim sıfatıyla yazdığı büyük eserin adı Dîvânü Lûgaati't-Türk' dür. Bu eser, Türkçe'nin ilk lûgat ve dilbilgisi kitabıdır. Ancak hazırlanışı ve içindekiler bakımından devrinin dili, edebiyâtı, târihi, coğrafyası ve sosyolojisi hakkında kıymetli bilgilerle zengin bir millî kültür hazinesidir. Eser, Türk dilini Araplara öğretmek maksadıyla yazılmış ve bu sebeple Arap diliyle kaleme alınmıştır. Dîvânü Lûgaati't-Türk, Arapça bir kitap olmakla berâber içinde o devir için çok sayıda Türkçe kelime ile Türk halk edebiyâtından ve halk dilinden alınmış, çok sayıda şiir örnekleri, Türkçe deyimler ve atasözleri vardır. Kitaptaki Türkçe kelimelerin sayısı 7500 den fazladır” (Banarlı,1983:253).

Dîvânu Lugâti't-Türk, Türkçenin kurallarını Araplara öğretmek amacıyla Arapça ile yazılmış bir eserdir. “X. yüzyıldan başlayarak İslam medeniyeti alanına girmiş olan Türk dünyasında, Araplara ve diğer yabancılara Türkçeyi öğretmek üzere yazılmış gramer veya gramer-sözlük karışımı eserlerin çoğu Arap, bazıları da Fars dilindedir. Bu eserlerde Türkçenin kuralları Arap dilinin kalıplarına göre düzenlenmiştir. Divanu Lugat-it-Türk (M.1073), Kitabü'l-idrak li-Lisani'l etrak (M.1312), Mukaddimetü'l-edeb (13. yüzyıl), Ettuhfetü'z-Zekiyye (14. yüzyıl) gibi Türk kültürünün kaynak eserleri, bunun tipik örnekleridir” (Korkmaz, 1992, VII).

Kaşgarlı Mahmud sadece bir sözlük yazarı değildir. Sözlüğünde bahsettiğine göre o, Kitâbu Cevâhirü'n-nahv fi Lugâti't-Türk(Türk Dilinin Nahiv Cevherleri Kitabı) adlı bir gramer yazmıştır. Ancak bu gramer bugüne dek bulunamamıştır.

“Kaşgarlı Mahmut, Divan-ü Lûgat-it Türk'ü 1 Cemâziyelevvel 464'te(25 Ocak 1072) yazmaya başlamış ve birkaç defa gözden geçirip ilaveler yaptıktan sonra 12 Cemâziyelâhir 466'da(12 Şubat 1074) tamamlamıştır. Türk dilinin ilk sözlüğü

olan Divan-ü Lûgat-it Türk, çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü karakterini taşımaktadır. Bununla birlikte eser yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçe'nin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda döneminin tıbbi ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır” (Kaçalın, 1994: 446-447).

Dîvânu Lugâti't-Türk, Türklerde dil çalışmalarının başladığı eserdir. Bu yüzden Türkçenin eğitimi ve öğretimi ile ilgili çalışmaların da başlangıcı kabul edilebilir. Türkçenin öğretimi ve bu alandaki çalışmaları açısından incelendiğinde dönemini aşan özellikte bir eser olduğu görülecektir. Eseri bu açılardan önemli kılan hususlar, Onan tarafından şu şekilde izah edilmiştir:

1. Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk'te, yabancı dil öğretiminde önemli olan kültürel aktarım ve duygusal zekâ kavramlarını ön plana çıkarmıştır.

2. Dil çalışmalarında bilimsel bir metot olarak kabul edilen tümevarım yöntemini kullanmıştır.

3. İki dillilik kavramına değinmiştir.

4. Eser, hem eğitimsel bir sözlük niteliği taşımakta, hem de kelime etimolojilerine yer vererek kaynak dilin kültürel değerlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır (Onan, 2003: 436-443).

Kaşgarlı Mahmud, eserinin başında yer verdiği şu satırlarla Türkçenin Müslüman Türk toplulukları arasında ne kadar önemli olduğunu, bu dili öğrenmekten başka çarenin olmadığını ve eseri kaleme alma gerekçesini şöyle dile getirmektedir: “Bütün kuvvet ve şevket Türkler'in eline geçti. Dünyanın her tarafı bunların emrine münkad oluyor. Böyle bir zamanda bunların dilini öğrenmek herkes için lazımdır. Çünkü yabancılar Türk dilini öğrenirlerse kendilerini Türklere sevdireler. Dil insanları birbirine seviştirir. Ve hiç olmazsa Türklerin sadmesinden ve darbesinden kurtulurlar. Çünkü Türkler kendi diliyle kendilerine söylenen sözü ve ricayı seve seve kabul ederler. Sonra Türkçeyi öğrenin diye bir hadis var. Şimdi bu hadisi tahlil edelim. Eğer bu hakikaten sahih bir hadis ise Türkçeyi öğrenmek insanlara vecibedir. Çünkü şeriat sahibi böyle emrediyor. Her hâlde bunların dilini öğrenmekten başka çare yoktur. Onun

için ben herkese Türkçeyi öğretmek maksadıyla bu kitabı meydana getirdim. Ve bunu “al-kadîri billâh” halife hazretlerine takdim ettim” (Ünver, 1943: 744-745).

Kaşgarlı, eserinin ön sözünde de belirttiği üzere bırakılmış ve kullanımdan vazgeçilmiş sözcükleri eserine almamış, seçici davranmıştır. “Yazar, eserini, ‘Hemen bütün Türk boylarının dillerini, kafiyelerini elde ettim, yalnız terkedilmiş kelimeleri bu kitaba almadım. Türk diline sonradan girmiş sözleri de yazmadım.’ cümleleriyle belirttiği gibi, halk içinde yaşayan bütün Türkçe kelimeleri derleyerek yazmıştır” (Banarlı, 1983: 253).

Kaşgarlı Mahmud, eserindeki örnekleri günlük yaşamda kullanılan deyim ve atasözlerinden, sık kullanılan cümlelerden, farklı türlerde yazılan manzum eserlerden derlemiştir. Kaşgarlı eserini yazarken iki yıl boyunca Türk ülkelerini tek tek dolaşmış, notlar almış, metin seçimine özen göstermiştir. Bu yönüyle Divan rastgele toplanmış ve biriktirilmiş bir ürün değildir.

Eserin yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda oldukça modern yöntemlerle kaleme alındığını söyleyebiliriz. “Divânü Lügât-it-Türk’ün yazılış metodu üzerine eğilirse, Kaşgarlı Mahmud’un eserini çağdaş sayılabilecek yöntemlerle kaleme aldığını görmekteyiz. Madde başı olarak önce bir kelimenin verildiği, akabinde bu kelimenin kullanıldığı bağlamların örnek cümleler ile açıklandığı görülmektedir. Örnek cümleler seçilirken o dönemin yaşayan Türkçesi kıstas alınarak, anonim ürünlere yer verilmiş olması(sav, sagu, koşuk vb.) kitabın bir diğer önemli özelliğidir. Eserin bu tarafıyla da bir antoloji özelliği bulunmakla birlikte, bu yöntem açıklanan kelimelerin öğrenilmesini oldukça kolaylaştırmaktadır” (Başar, 2014: 32).

Dîvânu Lugâti’t-Türk, yabancılara Türkçe öğretimi konusunda da çok önemli bir eserdir. Sunduğu yöntem ve yaklaşımlar sayesinde günümüz araştırmacıları bile esere sıklıkla başvurmaktadır.

Eser, sadece dil öğretimi değil aynı zamanda kültür aktarımı da gerçekleştirmektedir. Eserde Türk görgü ve bilgilerini göstermek amacıyla şiirlere, manzum eserlere yer verilmiştir.

Bu bilgilerden hareketle Kaşgarlı Mahmud’un Dîvânu Lugâti’t-Türk’ü yazmak için gerekli olan tüm etimolojik malzemeye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Türk illerinden derlediği sosyolojik, psikolojik ve dil bilimsel malzemeler onun için yol gösterici olmuştur. Yazar, Araplara Türk dilini öğretmek ve kültürünü tanıtmak istediği

için kültür aktarımı amaçlamıştır. Eserin yabancı dil öğretiminde kelimelerin etimolojilerine yer vermesi, bu alanda bir başyapıt olduğunu ortaya koymaktadır.

2.1.3. Atebetü'l Hakâyık

Yükneklî Edip Ahmet bin Mahmud tarafından yazılmış manzum bir öğüt ve ahlak kitabıdır. Atebetü'l Hakâyık, Türk edebiyatının ilk döneminden günümüze dek ulaşabilmiş eserlerden birisidir. Eser, Karahanlı Türkçesinin az sayıdaki örneklerinden biri olması ve Orta Asya Türk kültürüne ait veriler barındırması yönüyle de edebiyatımız içinde ayrı bir yere sahiptir. 40 beyit ve 101 dörtlükten yani 484 mısradan oluşan eserin yazılış tarihi net olmamakla birlikte 12. yüzyıl olduğu tahmin edilmektedir.

Eserde öğüt üslubu ağırlıktadır ve birçok konuya yer verilmiştir. Sevgi, saygı, hoşgörü, iyilik, dürüstlük, barış, sorumluluk, özgüven ve milliyetçilik gibi değerler eserin ana bölümünde kaleme alınmıştır. Ercilasun, bununla ilgili şu yorumlarda bulunmuştur: “Eserin dörtlükler hâlindeki ana bölümünde şu konular işlenmiştir: İlmin faydası ve bilgisizliğin zararı, dilin muhafazası, dünyanın dönecliği, cömertlik ve hasislik, tevazu ve tekebbür, hırs, kerem-yumuşaklık ve başka iyilikler, zamanenin bozukluğu” (Ercilasun, 2019: 329).

Atebetü'l Hakâyık'ın hemen her bölümünde yazarın sağlam bir Kur'an ve hadis kültürüyle konuştuğu açıktır. Bununla ilgili olarak Arat'ın yorumu şöyledir: “Eserdeki fikirler çok defa ayet, hadis veya başka arapça beyitler ile tevsik edilmektedir; biraz zahmetle, işaret edilmemiş olanlar için de aynı sahada benzer nûmuneleri bulmak mümkündür” (Arat, 1992: 8).

Yazar, eserini anlaşılacak amacıyla sade ve açık bir dille kaleme almıştır. “Müellif burada, fikir bakımından, kendi ichtihadından ziyâde, malûm olan esasları güzel bir türkçe ile ifâde etmekle iktifâ etmiştir. Eserin yazıldığı tahmin edilen devirlerde bu esâsları, her okuyanın kolaylıkla anlayabileceği ve hâfızasında tutacağı bir tarzda, açık bir dil ile ve manzûm olarak neşretmenin bu yolun yolcuları için bir gâye olduğu düşünülürse, Edib Ahmed'in bu işi mükemmel bir şekilde başarmış olduğunu kabûl etmek lazım gelir” (Arat, 1992: 8).

Arat'a göre, Atebetü'l Hakâyık, edebiyatımızın başlangıç dönemi hakkında fikir edinebilmemiz açısından önemli bir eserdir. “Atebetü'l Hakâyık'ın ne kadar büyük bir ihtiyâcı karşılamış olduğu eserin yazıldığı tarihten epey bir müddet sonra dahi bunun

yeniden tanzimi ve neşri ile uğraşılmış olmasından, bir çok ediblerin, gerek müellifin kendisinden ve gerek eserinden takdir ile bahsetmelerinden ve nihâyet türk ülkesinin muhtelif kısımlarında vücûda getirilmiş olan nüshalarından iyice anlaşılacaktır” (Arat, 1992: 8).

Eserde geçen deyim, atasözleri ve özdeyişlerin bazıları günümüzde hâlen kullanılmaktadır. Eserin Türk dilinin oluşumu ile ilgili verdiği bilgilerin yanı sıra günümüze kadar yaşadığı değişim ve gelişim hakkında da fikir yürütülebilir. Deyim, atasözü ve özdeyişlerin bugün hâlen kullanılıyor olması Türkçenin kendini muhafaza ettiğini, böylece derinlik ve incelik kazandığını göstermektedir. Örneğin, eserde 305 numaralı beyitte geçen “ajun nengini tir-(ip)” deyimini günümüzde “dünya malını toplamak” şeklinde kullanılmakta olup “servet sahibi olarak zenginleşmek” anlamındadır. Yine eserin 120 numaralı beytinde geçen “anın öz tili öz başını yi-(yür)” deyimini, “kendi dili kendi başını yer” şeklinde kullanılmaktadır. Birinin ölmesi veya büyük bir zarar görmesi ile sonuçlanmak anlamında kullanılan deyim, söylenenlerin yine insanın kendisine zararı dokunacağını vurgulamıştır (Demir, 2013: 42).

Eserin 439. beytinde geçen “Asel kayda erse bile arısı, arı zehri tatgu aseldin oza” atasözü “Bal nerede ise arısı oradadır, baldan önce arının zehri tadılır.” şeklinde günümüz Türkçesine çevrilir. Günümüzde kullanılan “Emeksiz yemek olmaz.” ya da “Cefasız sefa sürülmez.” atasözleriyle aynı anlama gelen bu atasözü “Çabalamadan, sıkıntıya düşmeden güzel bir şey elde edilmez.” anlamında kullanılmıştır (Demir, 2013: 48).

Eserin 139-140. beyitlerinde geçen “Bu til başık tursa bütmez büter ok başı” atasözü “ok yarasının kapanacağı fakat dilin açtığı yaranın kapanmayacağı” anlamındadır. “Halk arasında ‘Bıçak yarası geçer, dil yarası geçmez.’ şeklinde kullanılan atasözünde, okun(bıçağın) yol açtığı yara maddi acı verir; yara kapanınca acısı kaybolur, izi de yok olur. Ancak acı, dokunaklı, kalp kırıcı sözler manevi bir acı verir; her hatırlamada insanın canını acıtır anlamı vardır” (Demir, 2013: 48).

Eserin 155. beytinde yer alan “Ağız til bezeki köni söz turur.” sözü “Ağzın ve dilin değeri doğru sözdür.” şeklinde çevrilir ve günümüzde de benzer sözler kullanılır. Bu söz, doğru sözün aynı zamanda etkileyici söz olduğunu vurgulamaktadır.

2.2. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ

Selçuklular döneminde Türkçe eğitim ve öğretimine dair çalışmaların azlığı göze çarpmaktadır. Buna neden olarak Selçuklularda bilim, sanat, dil ve kültür faaliyetlerinin Türkçe olarak yapılmayışı gösterilebilir.

Selçuklularda sanat ve edebiyat dili Farsça, bilim dili ise Arapça olduğundan Türkçenin eğitim ve öğretimine yönelik çalışmalar yok denecek kadar azdır. Fuat Köprülü'nün bu konuda yorumu şöyledir: “Selçukîler’le onlara halef olan Türk sülalelerinin ordu ve saraylarında Türkçe tekellüm lisanı olarak hâkim bir mevkide bulunmakla beraber, İslam medeniyetin kuvvetli ve temsilkâr tesiri altında, esasen büyük birer ilim ve sanat lisanı halini alan Arapça ve Acemce milli lisana tamamen tahakküm ediyordu: Edebi ve ilmi eserler, devletin resmi muamele ve muhabereleleri kâmilen bu lisanlarla icra ediliyordu” (Köprülü, 2005: 222).

Köprülü'nün sözlerinden de anlaşılacağı üzere Türkçe, konuşma dili olarak halk arasında ve hayatın içinde varlığını sürdürmesine rağmen edebî ve resmî işlerde Arapça ve Farsça ön plandadır. Halkın tamamının Türkçeyi biliyor oluşu, bu dilin araştırılıp incelenmesini gereksiz hale getirmiştir. Çünkü bilinen bir şeyi araştırmanın ilim olmayacağı görüşü yaygın olup bu da Türk dilinin ikinci plana itilmesine sebep olmuştur diyebiliriz.

Selçuklu Devleti denildiğinde akla gelen şey, eğitime ve bilime önem verilmesi ile medreselerin geliştirilmesidir. Bu dönemde eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü medreseler kurumsallaşmış, bugünkü bilimsel anlamını ve işlevini kazanmıştır. Medreselerin sistemli hale gelip yaygınlaşması Selçuklu veziri Nizâmülmülk sayesinde olmuştur.

“İlk Selçuklu medreseleri 1040 yıllarında Nişabur’da Tuğrul Bey tarafından kurulmuştur. Alparslan döneminde 1067’de Bağdat’ta Nizamiye medreseleri adıyla önemli kurumlar açılmış, bu adı taşıyan başkalarının da kurulduğu görülmüştür. Bağdat Nizamiye medreselerinin kurulmasında Alparslan ve Nizamülmülk’ün ilgi ve çabaları etken olmuştur” (Akyüz, 2019: 43).

Selçuklularda medreseler, devlet desteğinde ve denetimindedir. Medresenin müderrisini hükümdar ya da vezir atamaktadır. Atanan müderrisin branşına, üslubuna ve diline göre eğitim verilmiştir. Eğitim dili konusunda kesinlik olmamakla birlikte İslam dünyasında Arapçanın bilim dili haline gelmesi, kitapların da Arapça yazılmasına

sebepe olmuştur. Bu yüzden de Arapça ağırlıklı bir eğitime geçilmiştir. Ancak o dönemden kalan bazı kitapların kenarlarında Türkçe açıklamalara da rastlanmıştır. “Talebeye takririn esası olan metinler arapça irat olunsa bile, türkçe şerhedilmiş olması pek tabii görünür. Bu kanaati kuvvetlendiren bir delil de elimize geçen arapça yazılmış bir çok kitaplarda türkçe şerhlerin bulunmasıdır” (Ünver, 1943: 743).

Medreselerdeki öğretim, din ve tasavvuf ağırlıklı olsa da dil öğretimini içeren dersler de yapılmaktadır. “Nizamiye medreseleri, esas olarak din, hukuk, dil öğretimini yapmışlardır. Bu medreselerde okutulan dil ve edebiyat dersleri şunlardır: Arap Edebiyatı, Fars Edebiyatı, Nahiv, Sarf, Hitabet, Şiir, Cerh ve Tadil, Tarih ve Edeb” (Akyüz, 2019: 44).

Demir, hitabet ve şiir derslerinin içeriğini şöyle açıklamıştır: “Hitabet dersi, Türkçe işlenen ve Türkçe hitabetin öğretildiği bir dersti. Bu ders günümüzde üniversitelerde ‘sözlü anlatım’ ya da ‘sözlü kompozisyon’ adıyla okutulmaktadır. Batılıların ‘Retorik’ dediği bu ders Osmanlı medreselerinde ‘Belagat’ adıyla okutulmuştur. Şiir dersinde ise, genel olarak Türk, Arap ve Fars edebiyatları üzerinde, aruz, kafiye, İslâm edebiyatlarındaki mazmunlar, şiir geleneği, klasik eserlerin içeriği ve özellikleri öğretiliyordu. Bu medreselerde eğitim gören pek çok edip, âlim ve devlet adamı, eserlerini Türkçe yazmışlardır. Âşık Paşa, Şeyyad Hamza, Ahmedî, Sultan Veled ve Ahmet Fakih, eserlerini Türkçe yazmışlardır” (Demir, 2017: 92).

Örgün sayılabilecek eğitim kurumlarından biri de mekteplerdir. Bu kurumlar eğitim-öğretimin ilk basamağıdır. Mekteplerde Türkçe, bir ders olarak okutulurdu. Okuma-yazma eğitiminin yanında Kuran okuma eğitimi de verilirdi. “Bu kurumlara küttap da denirdi. Bunlar okuma-yazma öğretirler, Kur’an, din, aritmetik eğitimi verirlerdi. Mektepler genellikle camilere bitişik yapılırdı” (Akyüz, 2019: 47).

Türk topluluklarının kültürünü, dilini, dinini, töresini öğreten, geliştiren ve yaygınlaştıran kurumlar arasında ahilik teşkilatı ve dergâhlar da gösterilebilir.

2.3. BEYLİKLER DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ

Selçukluların yıkılması ve parçalanması ile Osmanlı Beyliği’nin güçlü bir devlet olmasına kadar geçen döneme “Beylikler Dönemi” denilmektedir. XIII. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın başlarına kadar devam eden bu süreçte medreseler; kültür, sanat, edebiyat, dil ve eğitim-öğretim yönünden varlıklarını sürdürmüşlerdir.

“Selçuklu devletinin yıkıntısı üzerine kurulmuş olan Anadolu Beylikleri Devri ise, doğrudan doğruya Türkçeye dayalı yerli ve milli bir yazı diline geçiş devridir. Selçuklu Anadolusundaki, yalnız halka yararlı olacak eserleri Türkçe yazma eğilimine karşı, bu devirde Türkçeyi bütünü ile ve şuurlu olarak bir yazı dili haline getirme hedefi ağır basmış bulunmaktadır” (Korkmaz, 1995: 420).

Bu dönemde birçok beylik, farklı yerlerde hüküm sürmüş ve tercüme yoluyla birçok eser meydana getirmiştir. “Anadolunun en batı kesimlerinden başlayarak tâ Erzurum'a kadar uzanan bölgelerde ve Menteşeoğulları, İnançoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Osmanoğulları, Germiyanogulları, Karamanoğulları, Hamitoğulları, İsfendiyoğulları vb.'ye ait yerlerde telif ve tercüme yolu ile dinî, tarihî, edebî, felsefî, ilmî nitelikte yüzlerce eserin meydana getirilmiş olması Türkçenin bu mücâdeleden başarı ile çıktığını ortaya koyan şaşmaz delillerdir” (Korkmaz, 1995: 421).

Karamanoğulları Beyliği, diğer beyliklerden farklı olarak Türkçenin kullanımına daha fazla önem vermiştir. Türkçe öğretimiyle bire bir ilgili olmasa da yer verilmesi gereken husus, Karamanoğlu Mehmet Bey'in Türkçe konusundaki hassasiyeti ve çikışıdır. Karamanoğlu Mehmet Bey, ilk divanda “Şimdengirü hiç kimesne divanda, dergâhda, bargâhda ve dahı her yirde Türk dilinden özge söz söylemeye!” diyerek beyliğin resmi dilini Türkçe ilan etmiştir.

Karamanoğlu Mehmet Bey bu fermanla Arapça ve Farsçanın hâkimiyetini zayıflatmak, Türkçeyi üstün kılmak için bir çaba içerisine girmiştir. Türkçenin horlandığı ve ikinci plana atıldığı bir dönemde bu tavır oldukça sevindiricidir. Bu Türkçeyi öne geçirme hareketinin, Batı Türkçesinin gelişimini olumlu yönde etkilediği söylenebilir. “Özellikle Karamanoğulları bölgesinde başlayan Türkçecilik hareketi, Batı Türkçesinin Anadolu'daki gelişmesini olumlu yönde ve doğrudan etkilemiştir” (Demir, 2017: 97).

Somut belgelere dayandırılmaksızın medreselerdeki eğitim dilinin Türkçe olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki beyliğin idaresinde Türkçenin kullanılabilmesi için Türkçe öğrenmek ve öğretmek ihtiyacı doğmuş olmalıdır. “Bu gelişmelere bağlı olarak Medreselerde, Küttablarda ve Dergâhlarda Türkçe derslerinin verilmeye başlandığını düşündüren uygulamalar yapılmıştır” (Demir, 2017: 97).

Değerli şahsiyetler yetiştirerek Türkçe eğitimine katkı sağlayan bir diğer beylik Artukoğulları Beyliği'dir. Eğitime önem veren bu beylik, kurmuş oldukları kütüphaneler ve topladıkları kitaplarla yüksek düzeyde bir eğitime ulaşmışlardır.

Beylikler döneminde Türkçe eser yazılmasının öncelikli sebebi, padişah ve devlet ileri gelenlerinin destekleyici tutumlarıdır. Yavuz, çalışmasında farklı sebepler olabileceğini belirterek bunları sıralamıştır:

“1. Pâdişâhların ve emirlerin isteği ile Türkçe eser verme ve onların kültür faaliyetlerini desteklemeleri,

2. Tamamen Türk olan tebaanın Türkçe yazmaya zorlaması ve öğrenme istekleri,

3. Tarikat büyüklerinin halkı irşâd maksadı ile Türkçe yazıp söylemeleri,

4. Türkçe eser vermekle mensûbu buldukları millete ilim yönünden hizmet, hayır duâ ile anılma ve unutulmama düşüncesi,

5. Tercüme arzusu yanında, Tatar ve Kırım Türkçesini beğenmeyerek bu şivelerde görülen eserleri Anadolu Türkçesine çevirme gayretleri,

6. Meslek gayreti,

7. Mevzûda çeşitlilik ortaya koyma düşüncesi,

8. İbret için eser yazma,

9. Müelliflerdeki Türkçe şuuru, gibi sebepler bu devir dil yâdigârlarının yazılmasına temel teşkil etmiştir” (Yavuz, 1983: 28).

3. 13.-18. YÜZYILLAR ARASINDA TÜRKÇENİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

3.1. MUKADDİMETÜ'L-EDEB

Mukaddimetü'l-Edeb, Orhun Yazıtları ve Dîvânu Lugâti't-Türk'ten sonra günümüze ulaşan Türkçenin en eski ve dil öğretimi açısından en önemli kaynaklarından biridir. Eserin yazarı, dil ve edebiyat bilgini Zemahşerî'dir. Zemahşerî'nin eserini yazma amacı, Arapçayı öğretmektir. Yazarın Harezmsah Atsız için kaleme aldığı bu eser, Arapça kelimeler ve kısa cümlelerden oluşan bir sözlüktür.

Zemahşerî'nin eserini 12. yüzyılda(1128-1144) yazdığı düşünülmektedir. Bu, onun Türkçe yazılmış tek eseridir. Arapça pratik bir sözlük niteliğinde olan

Mukaddimetü'l-Edeb'in Zemahşerî tarafından yazılmış nüshası şu ana kadar bulunamamıştır. Bunun yanında Arapça-Farsça-Türkçe yazma nüshaları çoktur ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır. “Mukaddimetü'l-Edeb'in yazılış tarihi 12. yüzyıldır. Eserin daha sonraki yüzyıllarda istinsah edilmiş olması, 13. yüzyıl içerisinde Zemahşerî'nin zikredilmesini faydalı kılmaktadır” (Çiftçi, 2017: 114).

Sönmez, Zemahşerî'nin Kaşgarlı Mahmud'un aksine, eserini Arapça bilmeyenlere Arapçayı öğretmek; aynı zamanda Araplara da, Arapçanın inceliklerini kavratmak üzere yazdığını söylemektedir. Eserin, Atsız'ın emrini yerine getirmenin dışında bazı amaçları gerçekleştirmeye yönelik olarak yazıldığını da ifade eden Sönmez, çalışmasında bu amaçları şöyle sıralamıştır:

- a.Arap dilinin üstünlüğünü ispatlamak, bu gerçeği ilgili herkese kabul ettirmek.
- b.Arap olmayanlara Arapça öğretmek.
- c.Araplara kendi dillerinin inceliklerini öğretmek” (Sönmez, 2009: 162-163).

Eserle ilgili en önemli çalışmayı Nuri Yüce yapmıştır. Çalışmasında hem metnin transkripsiyonlu okunuşuna hem de bütün kelimeleri barındıran gramatikal dizine yer veren Yüce, eseri şu şekilde değerlendirir:

“Mukaddimetü'l- Edeb başlıca beş bölüme ayrılmıştır:

- 1.İsimler 2. Fiiller 3. Harfler 4. İsim çekimi 5. Fiil çekimi

Bu bölümler içinde en uzun olanı, eserin dörtte üçünü teşkil eden, fiiller bölümüdür. İsimler bölümü eserin ancak dörtte biri kadardır. 3, 4 ve 5. bölümler ise birkaç sayfadan ibarettir ve mevcut nüshaların hiçbirisinde bu son üç kısa bölümlerin Hârizm Türkçesi ile tercümesine rastlanmaz” (Yüce, 1993: 7).

3.2. HİLYETÜ'L-İNSÂN VE HELBETÜ'L-LİSÂN

İbni Mühennâ tarafından 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında yazılan eser Arapça-Türkçe-Moğolca bir sözlüktür. Kelime anlamı, “insanların güzel sıfatları ve dilin büyüklüğü” dür.

Caferoğlu, eserinde İbni Mühennâ'nın ve Hilyetü'l-İnsân ve Helbetü'l-Lisân'ın önemine ilişkin şunları söylemiştir: “Klasik Arap dilcileri ve bilginleri, Türklerin İslam sahasına girmeleri üzerine, devrin en kuvvetli hükümdarlarının ana dili olan Türkçeyi, incelemeye ve tespite koyulmuşlardır. Türklerden sonra, tarihi sahaya Moğolların da

atılmasile Arap filologları bu dili de, ehemmiyeti nisbetinde dikkat nazarına almışlardır. İbni Mühenna bu kabil filologlardan biridir. Yazdığı Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân adlı eseri, Türk dili tarihi bakımından, kendi devrini en iyi toparlayan ve 'Müşterek Orta Asya Türkçesi'nin İran sahasındaki şivelerini belirten, Türk kültürüne ışık saçıyan, yegane eseridir" (Caferoğlu, 1974: 146-147).

Eser; Farsça, Türkçe ve Moğolcaya ait açıklamaları ve kelime listelerini içerir. Arapçadır ancak eserde Türk dilinin özellikleri de verilmiştir. "Eser 13. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığından Dîvânü Lûgati't-Türk'ten sonra Türk dili hakkındaki önemli kaynaklardandır" (Kaymaz, 2014: 242).

Söz konusu eserde, Türk dilinin kurallarına ve kullanımda olan kelimelerine yer verilmiştir. Kaymaz, Hilyetü'l-İnsân ve Helbetü'l-Lisân'ın Türkçe öğretimine ilişkin içeriğini şöyle özetlemiştir: "İbni Mühenna, Türkçe kısmın girişinde şu açıklamayı yapar: 'Kitabın ikinci kısmı Türk dilini ihtiva eder. Burada fasih ve kullanılır olanlar yer almış -ihmal edilmiş ve işlek olmayanlar atılarak- alışlagelmiş şekilde standart kullanımlar takip edilmiş, kolaylaştırılmış, önsöze, usullere, bablara ve fasıllara bölünmüştür. Kitap iki nev'e ayrılmıştır: Birinci nev' tenbih, isim çekimi, fiil çekimi, bağlaç ve edatların kullanılışı için bir bab ve yedi fasıla ayrılmıştır(..) İkinci nev' basit isimler hakkındadır ve 24 babdan ibarettir.' diyerek Hilyetü'l-insân ve Halebetü'l-lisân'ın ana kurgusunu açıklamıştır" (Kaymaz, 2014: 243).

3.3. GARİPNÂME

Garipnâme, Âşık Paşa tarafından 1330 yılında yazılmış 10.613 beyitlik ahlakî ve tasavvufî bir mesnevidir. Dilinin sade olması ve konularının çeşitliliği yönüyle Türkçenin öğretiminde ele alınması gereken önemli eserlerdendir. Bunun yanı sıra Batı Türkçesiyle telif edilmesi ve hacmi itibariyle de ilk büyük eserdir.

"Garipname, 'Türlere Hak yolunu göstermek, tasavvufun inceliklerini anlatmak' amacıyla yazılmış öğretici bir kitaptır. Şair Türkçeye ilgi gösterilmemesinden yakınır ve eserin 'Türkçe yazıldığı için değersiz sayılmamasını' ister. Âşık Paşa'nın bu yakınmaları Anadolu'da aydınların Türkçeye artık pek itibar etmediklerini, halktan koştuklarını göstermektedir" (Akyüz, 2019: 57).

Âşık Paşa, 14. yüzyılda halkı eğitmek için Türkçenin gücüne ve yararına inanmış bir bilgidir. Bu nedenle Garipnâme'de Türkçeye önem verilmesi gerektiğini belirtmiş ve eserini bilinçli olarak anlaşılır, sade bir Türkçe ile yazmıştır. Eserine bu

ismi verme nedenini de Garipnâme'nin son bölümünde açıklamıştır: “O devirde Arapça ve Farsçanın üstün tutulması, edebî ve ilmî dilin Arapça ve Farsça olması onu çok üzer. İlim ve edebiyat çevrelerinde Türkçe eser verilemeyeceği dedikodusu dolaşmakta; Türkçe eser yazılmaz, Türkçe bu iş için kâfi değildir görüşü hâkim bulunmaktadır. Âşık Paşa, ‘Türkçe eser verilir, bu garip bir hâldir.’ diyerek Garipname’sini meydana getirmiştir. Böylelikle başkalarına da Türkçenin gücünü ispat etmiştir” (Doğan, 2017: 139).

Âşık Paşa bilinçli bir Türkçecidir ve Türkçecilik cereyanı içinde görülür. Eserinde, yer yer Türkçeye dair görüşlerini de belirterek Türkçenin önemini anlatmaya çalışmıştır. Eserinin 10560-10562 numaralı beyitlerinde:

“Kamu dilde var-ıdı zabt u usûl / Bunlara düşmüş-idi cümle ‘ukûl

Türk diline kimsene bakmaz-ıdı / Türklere hergiz gönül akmaz-ıdı

Türk dahı bilmez-idi ol dilleri / İnce yolu ol ulu menzilleri” (Yavuz, 2000: 533) diyerek dil konusundaki hassasiyetini ve düşüncelerini açıklar.

Garipnâme ile ilgili en kapsamlı çalışmaya sahip olan Yavuz, bu hacimli eser ile ilgili şu yorumlarda bulunur:

“1. Anadolu Türkçesinde yazılmış Türk edebiyatının XIV. yüzyıldaki en büyük mesnevîsi oluşu,

2. Türk hayat ve yaşayışını en iyi şekilde yansıtmaması,

3. Türk kültürünü büyük ölçüde kendinde toplaması,

4. Tertibi ve konuları işleme açısından bir benzerinin bulunmaması,

5. Ele alınan konuları çok açık ve sade bir şekilde anlatması,

6. Anadolu’da gelişecek olan Türk edebiyatı alanında ilk yazılan edebî eserlerden olması ve bu yönü ile edebiyatımızın şekillenmesinde temel eserlerden birini teşkil etmesi,

7. Nasihat edebiyatımız içinde yer alması gibi yönlerden değerini hiçbir zaman kaybetmeyecek bir eserdir” (Yavuz, 2000: 6).

3.4. KİTÂBÜ’L-İDRÂK Lİ LİSÂNİ’L-ETRÂK

Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla 1312 yılında Ebû Hayyan tarafından yazılan eser, bir sözlük ve dil bilgisi kitabıdır.

Caferoğlu, Ebû Hayyan'ın eserini kaleme almaktaki amacını şöyle açıklar: “Bu eseri yazmaktaki gayesi ‘Türk dilinden büyük bir kısmını lûgat, sarf ve nahv cihetinden zaptetmek’ olmuştur” (Caferoğlu, 1974: 188).

Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Türkçenin bilinen ilk gramer kitabıdır. “Eser alfabe sırasına göre bir lûgat ve gramer olmak üzere iki kısımdan müteşekkildir. 60-70 kelime kıpçakça, bir o kadarı da türkmence olarak bilhassa tefrik edilmiştir” (Karamanlıoğlu, 2012: 181).

İyi bir filolog olan Ebû Hayyan'ın Türk diline hizmetleri büyük ve eşsizdir. “Eser, çağın muteber kimselerinden zaptedilen dil malzemesi üzerine tertiplenmiş ve garip bir surette tertip ve dikkate şayan bir şekilde telhis edilmiştir. Bu suretle bu Türk dili yadigârı, yazarının da belirtmek istediği gibi ‘kendinden evvel yazılanlardan birini örnek tutmak suretile meydana gelmiş değildir” (Caferoğlu, 1974: 189).

Hayyan; eserinin bir ilk, kendisinin ise dil üstadı olduğunu söylemekte bir sakınca görmemiştir. “İnce vukufunun en güzel maksadı ve çok suval sebeb ile vafir matlabı elde ettim. Bu lisanın gül bahçesinde ağaçta meyve toplamaktan daha leziz tevâid elde edebildim. Bu lisan denizlerinden gaibe-i emel denilebilecek gibi büyük inciler istihrac ettim ve bu sayede mezkûr lisanda amelime vasıl oldum ve keza aynı lisanda birinciliği kazandım” (Caferoğlu, 1974: 189).

Yazar eserinde, dönemin Mısır Türkçesini Oğuz Türkçesi ile incelemiş, sonra da bu Türkçenin hem gramerini hem de sözlüğünü oluşturmuştur. Bu yönüyle eser, Türkçe öğretimi açısından önemli bir kaynaktır.

3.5. MUHAKEMETÜ'L-LUGÂTEYN

Muhakemetü'l-Lugâteyn, Ali Şir Nevayî'nin 15. yüzyılda Türkçe ve Farsçayı karşılaştırmak için yazdığı eseridir. Yazar, anlatım gücü bakımından Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu savunur. Muhakemetü'l-Lugâteyn, “iki dilin yargılanması, karşılaştırılması, muhakeme edilmesi” anlamlarına gelir. Burada kastedilen iki dil, Türkçe ve Farsçadır.

Yazar eserinde Türkçenin savunuculuğunu ve müdafaasını yapmıştır. “İki dil arasındaki mukayeseye dayanan eserde özellikle Türkçe'nin sözcük dağarcığı yönünden Farsça'ya göre ne kadar üstün olduğu vurgulanmıştır. Bu iddia aynı zamanda Nevâyî'nin dil şuuru da ortaya koymuştur. Eserinde ayrıca Türkçe dururken Farsça şiirler yazan genç şairleri de eleştirmiştir” (Ölmez, 2007: 193).

Ali Şir Nevayî, Muhakemetü'l-Lugâteyn'i yazarken belli bir düzene göre hareket etmemiş, kitabı bölümlere ayırmadan düşüncelerini serbest bir şekilde dile getirmiştir. Eserinde her iki dilin ses biçimlerini, sözcük türetme yollarını ve söz varlığını farklı başlıklarda incelemiştir.

Yazar bu eserini, yaşamının sonlarına doğru Farsça ve Türkçenin imkânlarını irdelemiş bir dilci olarak yazmıştır. “Eserde Türk ve Farsça hakkında ileri sürdüğü görüşlerini, kuru bir dil milliyetçiliği olarak değil, bu iki dilin, dil yapılarını, edebî imkânlarını iyi bilen bir sanatçının gözlemleri olarak anlamak gerekir. Nevaî'nin Türkçecilik davası milliyetçilikten yahut dayanaksız bir iddiadan ibaret sayılmamalıdır. O, bir dil işçisi, önemli bir sanatçı olarak gramer ve kelime hâzinesi bakımından da Türkçenin zenginliklerini ortaya koymaktadır” (Akar, 2012: 190).

3.6. MÜYESSİRETÜ'L-ULÛM

Müeyyessiretü'l-Ulûm, Kaşgarlı Mahmud'un kayıp olan Kitâbu Cevâhirü'n-nahv fî Lugâti't-Türk adlı eserinden sonra Batı Türkçesinin ilk Türkçe gramer kitabıdır. Eser, 1530 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa'ya sunulmak üzere yazılmıştır. Bergamalı Kadrî tarafından yazılan eser, 16. yüzyıl Anadolu Türkçesinin ana yurttan yazılan ilk grameri olma özelliğini taşır.

Eser, Türkçenin gramer kurallarını Türkçe olarak sunması bakımından büyük öneme sahiptir. Çünkü Müeyyessiretü'l-Ulûm'a kadar yazılmış olan eserler yabancılar için yabancılar tarafından yazılmıştır.

Yazar, eserinde hedef kitleye kendi dilleriyle seslenmek yöntemini seçerek eserini konuşma diline yakın bir Türkçeyle hazırlamıştır. Bu da okuyucuya hitap ettiğinin bir göstergesidir.

Eser iki bölümden oluşmaktadır. Ertürk, çalışmasında şu tespitlerde bulunmuştur: “Müeyyessiretü'l-Ulûm adlı eser iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümünde İbrahim Paşa hakkında yazılan bir kaside, eserin sebep-i telifi ve telif tarihi yer alır. İkinci bölümde ise Türkçenin grameri üzerine konulara yer verilir. Müeyyessiretü'l-Ulûm, Arapça gramer kaideleri Türkçeye uyarlanarak kaleme alınmıştır. Eser içerisinde verilen Türkçe konuların bazı noktalarda Farsça kurallar ile mukayese edildiği görülür. Eser, Anadolu sahasında yazılan mevcut ilk gramer kitabı olması ve ayrıca Türkçenin gramer kurallarını Türkçe olarak sunması yönünden büyük bir önem arz eder” (Ertürk, 2015: 1062).

Yazarın eserini yazma amacı, ana dili Türkçe olanların Türkçeyi ve karşılaştırma yoluyla da yabancı dilleri daha kolay öğrenmelerini sağlamaktır. Yazar eserinin giriş kısmında, yabancı dil öğrenebilmenin ilk şartının ana dili iyi bilmek olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Eserde Arapça dil bilgisi kurallarının örnek alınmasını ve Farsçayla karşılaştırmalar yapılmasını amaca yönelik olarak değerlendirebiliriz.

Eserin içeriği ile ilgili olarak Topuzkanamış, şunları söyler: “Eser toplam 184 sayfa(92 varak) uzunluğunda olup ilk bölüm 101, ikinci bölüm ise 83 sayfadan oluşmaktadır. Bergamalı Kadri kitabına Arapça besmele, hamdele ve salveden sonra İbrahim Paşa için yazdığı kasidesiyle başlamıştır. Kasidenin sonunda ise yine Arapça bir dua cümlesi, Farsça bir beyit ve o beyitle İbrahim Paşa’yı kastettiğini belirten Arapça bir açıklama ile en sonda yine Farsça bir beyit ile dua cümlesi yer almaktadır. Bundan sonra kitabı yazma sebebini açıklayan Bergamalı Kadri, asıl amacının dua olduğunu ve bunu göstermek için de ilmini kullandığını belirtmiştir. Kitabın Türkçe yazılmasından maksadın insanlara faydalı olmak ve insanların diğer dilleri de öğrenirken kendi dilleriyle karşılaştırma yaparak daha kolay öğrenmelerini sağlamak şeklinde açıklamaktadır. Bu açıklama kitabın adının “İlimleri Kolaylaştıran” olmasıyla da uyumludur” (Topuzkanamış, 2011: 3).

4. ENCÜMEN-İ DÂNİŞ VE TÜRKÇENİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ

Encümen-i Dâniş, Tanzimat Dönemi’nde devlet eliyle kurulan ve çeviri çalışmalarını yürüten ilk kurumdur. Bu kurum, Tanzimat sonrası çeşitli alanlarda gerçekleştirilen yenilik ve değişikliğin ilim kısmını icra eder.

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti’nin batılılaşma yolunda önemli adımlar attığı, köklü reform hareketlerine giriştiği bir dönemdir. Bu dönemde iktisadî, siyasî ve kültürel alanda birçok reformdan söz edilebilir.

Bu yüzyıl içerisinde değerlendirebileceğimiz reformlardan biri olan Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839 yılında Sultan Abdülmecit’in sadrazamı Mustafa Reşit Paşa tarafından Topkapı Sarayı’nın Gülhane Parkı’nda yabancı ülke elçileri ve büyük bir halk topluluğu önünde ilan edilmiş, böylece Tanzimat Dönemi de başlamıştır. “3 Kasım 1839 günü, devlet ileri gelenlerinin, kalabalık bir halk kitlesinin, Osmanlı tebaasının her din ve sınıftan ahalisini temsil eden ruhanî reislerin ve yabancı diplomatların önünde okunan hatt-ı hümayun, imparatorluğun devlet ve toplum hayatında bir dönüm noktasını teşkil ediyor, yeni bir devir açıyordu” (Ortaylı, 2008: 401).

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı, Batı'nın bilim, eğitim, hukuk ve sosyal meselelerdeki gelişmişliği karşısında yenilenmeye ve kendisine bir çekidüzen vermeye çalışmıştır. Bu nedenle devlet içerisindeki aydın kesim, Osmanlı Devleti'nin Batı'daki gelişmelere ayak uydurabilmesi için çeşitli fikirler ortaya atmışlardır. Ancak Tanzimat Fermanı'nın içeriğine bakıldığında eğitim ile ilgili herhangi bir konuya değinilmemiştir. “Ne var ki Hattı Hümayûn'da eğitime ve okula ilişkin, ne tek bir söz ne tek bir işaret vardır. Ancak Hat'ta işaret edilen prensiplerin, bu prensiplere bağlı Tanzimat düzeninin mukadderatı Milli Eğitim karakterine bağlıdır. Yeni prensipler, yeni bir hayat görüşü ve sosyal düzen demektir. Osmanlı cemiyetinin bunları benimsemesi, duygu ve düşünce sisteminde yeni değerlere varması ile olabilirdi. Bu değerlere vardırıracak başlıca araç Milli Eğitim idi” (Kına, 2006: 24).

1845 yılında Sultan Abdülmecit, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'yi ziyareti esnasında bir ferman okutmuş ve eğitim alanında bir düzenlemeyi başlatmıştır. Bu fermana göre: “Padişahın eğitim işleriyle bizzat ilgilenmesi ve bu sert tutumu karşısında devlet mekanizması hemen harekete geçerek memleketin imar ve ıslah işleriyle uğraşacak ‘Meclis-i Muvakkat’ ve ‘Meclis-i İmariye’ adlarıyla İstanbul ve taşrada bir takım meclislerin açılmasına karar vermiştir. Bu sebeple Meclis-i Vâlâ Padişahın emirlerini iyice tetkik ettikten sonra eğitim işlerini düzenlemek, sağlam ve sürekli bir sisteme bağlanmak üzere 4 Rebiülevvel 1261(13 Mart 1845) tarihinde ulema, asker ve memur sınıfından oluşan bir Muvakkat Meclis-i Maarif(geçici maarif meclisi) kurulmasını kararlaştırdı” (Kayaoğlu, 1996: 19).

Meclis-i Muvakkat, alınan karar gereği çalışarak eğitimle ilgili bir rapor hazırlamış ve Meclis-i Vâlâ'ya sunmuştur. Raporda öne çıkan konular şunlardır:

- “1. Sıbyan mekteplerinin durumlarının ıslah edilmesi,
2. Rüşdiye mekteplerine ait düzenlemelerin, bu mekteplerin dini eğitim ve öğretimi ön plana alacak ve dini vecibeleri yerine getirecek bir okul olacak şekilde yapılması,
3. Osmanlı tebaasından kim olursa olsun, mükemmel bir insan olmak için bütün ilim ve fenni öğrenmeye hevesi olanlara, Padişahın yakınında bir vazife almak isteyenlere yüksek bir tahsil verebilmek için bütün teşkilatı tam olan İstanbul'da yüksek bir okul, bir Darulfünun açılması,

4.Bütün bu öğretim kademeleri için lüzumlu nizamname ve program tasarılarını meydana getirmek, eğitim işlerine nezaret etmek ve bu alanda meydana gelecek güçlükleri bertaraf etmek için bir Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulması,

5.40 kişiden oluşacak bir Encümen-i Daniş kurulması” (Kayaoğlu, 1996: 20).

Kayaoğlu, Encümen-i Dâniş’in kuruluş amacının, raporların incelenerek tespit edilebileceğini söyler ve üç ana unsura dikkat çeker:

“1. Devamlı gelişmekte olan ilim ve fikir cereyanlarını takip etmek suretiyle ileride kurulacak üniversite(Darulfünun)’de okutulmak üzere telif ve Arapça, Farsça ve batı dillerinde yazılmış mühim eserleri tercüme etmek.

2. Fenler ve sanayie dair yazılacak kitapların herkesin anlayabileceği bir dil (adi Türkçe)le telif ve tercümelerini gerçekleştirmek. Halkın genel eğitimi için faydalı olacak eserleri de yine onların anlayabilecekleri sade bir üslupla telif ve tercüme etmek.

3. Ayrıca, encümenin kuruluş gayelerinden birinin de; ‘Lisan-ı türkinin ilerlemesine hizmet etmek” (Kayaoğlu, 1996: 28-29).

Bilim, çalışmasında Encümen-i Dâniş’in çalışma şeklini sekiz madde halinde sıralamıştır:

I. Encümen-i Daniş’in görevi çeşitli bilim dallarında Türkçe kitaplar yazılmasını sağlamak, bunları yaygınlaştırmak ve Türkçe’nin geliştirilmesine çalışmaktır.

II. Bir kitap veya makalenin yazılması için encümen başkanınca bu konuda uzman olanlara görevin verilmesi ve bir ön çalışma yaptırılarak bunlardan encümende beğenilenin yazarına yazma işinin verilmesi esastır.

III. Harici üyelerin hizmetleri yazmış oldukları eserlerle encümenin çalışmalarına katılmak şeklindedir.

IV. Yazılan bir kitap, Meclis-i Maarif’de beğenilir ve padişahca da onaylanırsa ancak basılabilir.

V. Encümen, üye tam sayısının 1/3’nün katılımıyla toplanır. Bütün üyelerin encümenin her türlü toplantılarına katılmaları gerekmektedir. Özürsüz olarak toplantılara katılmayanlar üyelikten çıkarılarak yerlerine yenileri seçilir.

VI. Üyelerden başka ülkelere gidenler buraların sosyal ve kültürel durumlarıyla ilgili olarak encüme bilgi vereceklerdir.

VII. Dahili üyelerin belirtilen yerde her ayın cumartesi günü kışın saat 06.00'da, yazın saat 04.00'de toplanmaları gerekmektedir. İşlerin olduğu zamanlarda başkanın çağrısı ile daha sık toplantı yapılabilecektir.

VIII. Yazılacak kitapların sade Türkçe ile yazılmasına özen gösterilecek ve eser niteliğindeki kitaplara ödül verilecektir” (Bilim, 1985: 87).

Encümen-i Dâniş, hazırlıkların tamamlanmasının ardından 18 Temmuz 1851 tarihinde görkemli bir törenle açılmıştır. Açılış töreninde Kavâ'id-i Osmâniyye adlı Türkçe gramer kitabı, Encümen-i Dâniş'in ilk eseri olarak Sultan Abdülmecid'e sunulmuştur. “Açılış günü başta Reşit Paşa olmak üzere, devrin bütün vükelâ ve uleması ile akademi'ye aza seçilen zatlar Darülmaarif binasında Encümen'e tahsis olunan dairenin salonunda toplandılar. Açılış törenine Abdülmecid Han da geldi. Sadrazam Koca Reşit Paşa kürsiye çıkarak irticalen kısa bir nutuk söyledi ve sonunda ‘Velinimet Efendimiz Encümen-i Dâniş'in küşadını emr-ü ferman buyurdular’ diyerek akademiye resmen açtı. Akademinin ikinci reisi olan Hayrullah Efendi kürsüye gelerek uzun bir hitabeyi okudu. Bu hitabede hayatta en büyük mürşit ilim; en hakiki saadet yolu bilgi yoludur, kaziyesi anlatılıyordu. Bu suretle Encümen-i Dâniş'in, Abdülmecid'in huzuriyle tantanalı bir surette açılış töreni yapılmıştı. O gün, Akademinin dahili azalarına, ayrı ayrı birer Rûus verildiği gibi, Hariciye müsteşarı Fuat(Sadrazam Fuat Paşa) ve Ahmet Cevdet Efendiler tarafından müştereken yazılmış olan ‘kavaid-i Osmaniye’ adlı ilk Türkçe gramer de, Encümenin birinci eseri olarak, Abdülmecid'e takdim edildi” (Pakalın, 1971: 530-531).

“Kavâ'id-i Osmâniyye” adlı eser, her ne kadar Encümenin yazdığı ilk Türkçe gramer olarak anılsa da eserin ismine bakıldığında hâlâ Arapçanın etkisinin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Kavâ'id-i Osmâniyye'nin müellifleri Fuad Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa'dır.

Fuad Paşa, 5 Safer 1230(17 Ocak 1815)'da İstanbul'da doğmuştur. Asıl adı Mehmed Fuad olup babası ünlü şair Keçecizade İzzet Molla'dır. Tanzimat Devri'nin önde gelen ilim ve devlet adamlarından biri olmanın yanında Encümen-i Dâniş'in daimi üyelerindendir. Medresede yetişen Fuad Paşa, özel dersler alarak Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Genç yaşta Mekteb-i Tıbbiyye'ye girmiş ve buradaki öğrenimin Fransızca

olması sayesinde Fransızca'yı da öğrenmiştir. Çeşitli vilayetlerde valilik görevinde bulunmuş, beş kez hariciye nazırlığı ve iki kez sadrazamlık yapmıştır. Avrupa'daki siyaseti yakından takip etmiş, başarılı bir devlet adamıdır. Aynı zamanda orta dereceli bir şair olarak niteleyebileceğimiz Fuad Paşa'nın gazel, kıta ve nükte dolu fıkraları günümüzde de ağızdan ağıza dolaşmaktadır.

Ahmet Cevdet Paşa, hicri 1238 yılı hıdrellezinden kırk gün önce Bulgaristan'ın Lofça kasabasında doğmuştur. "Bin iki yüz otuz sekiz sene-i hicriyyesinde Rûz-ı Hızr'a kırk gün kalarak Lofça kasabasında tevellüd etmişim" (Cevdet Paşa, 1991: 3). Dedesinin isteğiyle medrese öğrenimi için İstanbul'a gelmiştir. Ayrıca dönemin ünlü bilginlerinden dersler almış, farklı kültür ortamlarına girerek temaslarda bulunmuştur. Çalışma disiplini ve çalışkanlığı sayesinde kısa zamanda ilim çevrelerince tanınmıştır.

Tanpınar, Ahmet Cevdet Paşa ile ilgili şunları söyler: "Cevdet Paşa, Tanzimat'ın ve bilhassa Reşid Paşa devrinin tam adamıdır. O kadar ki, yetiştiği zamanların ayırıcı çizgileri olan telâkkilerle bütün hayatını ve eserini izah etmek kabildir. Devri gibi teşkilâtçı ve hattâ muayyen hadler içinde yapıcıdır. Yine devri gibi telifçidir; Avrupa'ya hayrandır, medeniyetçidir, terakkiyi ister; buna mukabil yerli an'anelerin ve hususiyetlerin muhafazasında musirdir. Kıymetler cetveli eskiye sıkı sıkıya bağlıdır. Biraz devrine gidebilecek herhangi bir değişmenin aleyhindedir ve mücadeleden çekinmez. Bunun dışında söylenecek tek bir söz vardır: o da çalışkanlığıdır" (Tanpınar, 1998: 197).

Döneminin önemli devlet adamlarından biri olan Ahmet Cevdet Paşa, çok yönlü bir kişiliğe de sahiptir. Geleneksel eğitimin ardından medresede aldığı eğitim, çalışmalarını çeşitlendirmiştir. Hukuk, tarih, edebiyat ve dil bilgisi gibi alanlarda önemli çalışmalar yapmıştır. Türkçe üzerine de eğilerek Türk dilini geliştirmeye çalışmıştır. "Encümen-i Dâniş'in açılış hitabesi, kuruluş lâyihası, basılan ilk eseri ve gerçekleşen faaliyetlerinin büyük bir kısmı Ahmet Cevdet Paşa'nın elinden çıkmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı kuruluş lâyihasına göre, Encümen-i Dâniş Türk dilini geliştirmeye çalışacaktır. Bu dil ihmâl edilmiştir. Eskiler eserlerinde Arapça ve Farsça kelimelere o kadar çok yer vermişlerdir ki, bir sayfada ancak bir iki Türkçe kelimeye rastlanmaktadır" (Özkan, 2006: 222).

Ahmet Cevdet Paşa, aile yapısı, aldığı eğitim ve içinde yetiştiği kültür çevresi nedeniyle Arapçanın etkisinde kalmakla birlikte, Türkçenin bir eğitim dili olarak

gelişmesi, zenginleşmesi, sadeleşmesi ve okullarda öğretilmesi hususlarında yoğun çaba harcamıştır. Bu yönüyle Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı dil bilgisi kitapları kendinden sonraki eserleri etkilemiş ve onlara örnek olmuştur. Karabacak, yapmış olduğu bir çalışmada Paşa'nın Türk diline dair yaptıklarını şöyle yorumlar: “Ahmet Cevdet Paşa, aldığı medrese eğitimi ve içinde yetiştiği kültür çevresi sebebiyle Arap dilinin etkisinde kalmış olmakla birlikte, Türkçenin bir eğitim dili olarak gelişmesi, zenginleşmesi ve sadeleşmesi konularında çok büyük çabalar harcamıştır. İlk öğretmen okulu olan Dârü'l-Muallimin'in 1848'de kurulması ve ilk Türk akademisi olan Encümen-i Dâniş'in 1850'de açılması, açtırdığı okullara Türkçe dil bilgisinin ders olarak konulması Paşa'nın en önemli hizmetlerindedir. Encümen-i Dâniş'in Türk dilini geliştireceği düşünülmüştür” (Karabacak, 2012: 615).

Ahmet Cevdet Paşa, Encümen-i Dâniş'in daimi üyesidir. Paşa, kurumun açılışında yaptığı konuşmaya “Hiç bilenlerle bilmeyenler eşit sayılır mı?” mealindeki ayet ile başlamış ve Encümen-i Dâniş'in kurulma amaçları üzerinde durmuştur. Paşa'ya göre, uygarlık ancak eğitimle gerçekleşebilirdi. Bu da ancak halkın eğitimi ile mümkündü. Bu nedenle yabancı dilde ya da süslü bir dille kaleme alınan eserler sadeleştirilmeli ve yeni eserler halkın okuyabileceği Türkçeyle yazılmalıydı.

“Ahmet Cevdet Paşa, doğu ve batı medeniyetini karşılaştırma imkanı bulmuştur. Önemli faaliyetlerin içinde ve bazen de başında olmuştur. Ancak umduğunu pek bulamamıştır. Aynı zamanda bir şairdir. İlk gençlik yıllarında Süleyman Fehim'in konağında edebiyat çevresiyle yakınlık kurmuştur, Arap ve İran edebiyatlarını okumuştur. Ayrıca zaman zaman manzum tarihler düşmüştür. Sülüs ve nesih hatlarını iyice öğrendikten sonra kendisine verilen Vehbî mahlasıyla bazı manzumeler yazmıştır. Şiirlerini aruz ölçüsüyle yazarak aruz ölçüsünün Türkçeye uymadığını, Türkçenin ses yapısının hece ölçüsüne uygun olduğunu belirtmiştir” (Karabacak, 2012: 615).

Tanzimat Dönemi'nde birçok amaca hizmet eden ve önemli görevler üstlenen Encümen-i Dâniş, kendisine yüklenen misyonu tam anlamıyla yerine getiremeden kapanmıştır. Kaynaklara bakıldığında Encümen'in kapanmasıyla ilgili kesin bir tarih olmasa da hemen hepsinin işaret ettiği nokta, Encümen-i Dâniş'in kuruluşundan on bir-on iki yıl sonra kapandığıdır. Gerekçe olarak da devlet salnamelerinde 1862-1863 yıllarından sonra kaydının bulunmayışı gösterilmektedir. “Encümen-i Dâniş, kuruluşundan on bir yıl sonra dağılmış olsa da, kendinden sonra kurulacak kurumlara model oluşturması, bilim ve eğitim alanına katkı sağlaması ve getirmiş olduğu

yenilikler ile gelecek adına yeni ufuklar açması bakımından, Türk bilim ve eğitim tarihinde önemli bir yere sahiptir” (Demez, 2007: 53).

5. TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

1839 yılında Sultan Abdülmecid’in tahta çıkmasından sonra Sadrazam Reşid Paşa tarafından İstanbul’da okunan fermana Gülhane Hatt-ı Hümayunu ya da Tanzimat Fermanı adı verilir. Fermanın getirdiği siyasal, hukuksal ve sosyal alandaki düzenlemeler Türk tarihi açısından oldukça önemlidir. 1839’da fermanın okunmasıyla başlayan ve 1876 yılında Padişah II. Abdülhamit’in meşrutiyeti ilanına kadar geçen bu süreye Tanzimat Dönemi denir.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başlarında hemen hemen her yönden Batı’nın gerisinde kalmış ve çöküş dönemine girmiştir. Avrupa ise Osmanlı’nın aksine her yönden ilerleme kaydetmiştir. Dönemin ileri gelenleri bu kötü gidişe bir son vermek ve devleti çöküşten kurtarmak amacıyla yeni bir reform hareketini gerekli görmüşler, bu amaçla Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. “Tanzimat, Batı’nın ilim, eğitim, teknik ve sosyal meselelerdeki gelişmişliği karşısında, Osmanlı devletinin kendisini yenilemesi ve kendisine bir çekidüzen vermesi yolundaki gayretlerinin tamamı olarak da ifade edilebilir. Bu dönemde, aydın kesimi Osmanlı devletinin derlenip toparlanması, Batı’daki gelişmelere ayak uydurabilmesi için çeşitli fikirler ortaya attı” (Ürekli, 2002: 391).

Tanzimat Dönemi’nin önemli özelliklerinden biri, Osmanlı eğitim sistemine getirdiği yenilikler ve okullarda Türkçe öğretiminin planlı bir şekilde yapılmaya başlanmasıdır. “Dil artık, devlet yönetiminde daha genişleyen bir önem kazanmış, toplumda ise halka kendi sorunlarını bildirmek, ayrıca bilgi vermek görevini almıştı. Okullara da girmesi, çeşitli yönleri ve görevleriyle öğretilmesi çok tabii bir sonuçtu. Tanzimat çağında Türkçe bu nedenlerle önem kazandı. Türkçenin öğrenilmesi inancı doğdu” (Göğüş, 1971: 127).

Tanzimat Dönemi’nde eğitime dair çalışmaların yürütülmesi amacıyla Meclis-i Maarif-i Muvakkat kurulmuştur. Bu kurumun çalışmaları neticesinde 1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umûmiye adlı teşkilat kurulmuştur. Bu teşkilat, eğitim ile ilgilenecek bir kuruluş olarak düşünülmüştür. 1869 yılında ilan edilen Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, Türkçe öğretimi açısından çok önemli bir kanunnameidir. Bu

kanunnameye göre Türkçe, öğretim dili olarak kabul edilmiştir. Nizamname, Türkçe ile yapılacak eğitimin önem ve değerinden bahsetmektedir. Bu nizamnameye göre, bir milletin eğitimde ilerleme sağlaması ancak ve ancak kendi dilinde eğitim yapmasıyla mümkündür. Yabancı dille yapılan eğitimle bilim ve sanatta ilerleme sağlamak zordur.

5.1.TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİM KURUMLARI VE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile her yönü ile birbirinden farklı ve kopuk durumda olan eğitim kurumları düzenlenmeye çalışılmıştır. Batılı tarzda yeni eğitim kurumları açılmış, açılan bu okullara öğrenci yetiştirmek amacıyla sıbyan mekteplerinde birtakım düzenlemeler yapılmıştır. “Yeni okullar açıldığı, Türkî kitap okumağa kudretleri olmadığından yetersiz kaldıkları belirtiliyordu. Bu nedenle sıbyan okulları iki dereceye ayrıldı. Birinci derecede Kur’an öğretilecek, sınıf-ı sani de denen ikinci derecede ise Türkçe inşa(kompozisyon), hat(yazı), ahlâkî, didaktik kitaplar okutulacaktı. Sarf ve nahiv de gösterilecekti; bu dersin dil öğretiminde olgunluğa varmak için temel olduğu düşünülüyordu” (Göğüş, 1989: 128).

Ders müfredatlarında da değişiklikler yapılması gerekli hale gelmiş ve bu yönde çalışmalar başlamıştır. Müfredatlarda Türkçe dersleri yer almaya başlamış, sarf ve nahiv üzerine yazılan kitapların sayısı artmış ve bu kitaplar okullarda ders kitabı olarak okutulmaya başlanmıştır. Bunun yanında inşa, imla, kıraat, kitabet gibi dersler de okutulmuştur.

5.1.1. Sıbyan Mekteplerinde Türkçenin Öğretimi

Sıbyan mektepleri, Osmanlı eğitim sisteminin temelini oluşturan en yaygın eğitim kurumlarıdır. İlköğretimin ilk basamağını oluşturan bu okullar, 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrası sayıları azalmış, 1 Kasım 1928 tarihinde Latin harflerinin kabul edilmesiyle resmi olarak kapatılmıştır.

“Sabi denilen beş altı yaşındaki kız ve erkek çocukları okutmak için açılmış olan ilk tahsil müesseselerine bu ad verilir” (Ergin, 1977: 82).

Sıbyan mektepleri, İslamiyet’in ilk yıllarında meydana çıkmış, Osmanlı Devleti’ne Selçuklulardan miras kalmıştır. “Abbâsîler devrinde ‘küttâb’ adıyla anılan mekteplere Karahanlılar veya Selçuklular’da ‘sıbyan mektebi’ denildiği ve Osmanlılar’da da bu ismin kullanıldığı belirtilir. Osmanlılar zamanla bu tip mektepleri ‘dârü’tta’lîm, dârülilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mektep, mekteb-i ibtidâiyye’ gibi adlarla da anmışlardır” (Baltacı, 2004: 6). “Mektepler ayrıca Kur’an öğretilen yer

manasında da kullanılıyordu. Mahalle mektebi denilmesinin sebebi hemen hemen her mahallede açılması; taş mektep denilmesinin sebebi ise binalarının taştan yapılmasıdır” (Gelişli, 2002: 35).

Osmanlı Devleti’nde temel eğitimi amaçlayan ilk mektep Bursa’da açılmıştır. İstanbul’daki ilk sıbyan mektebini ise Fatih Sultan Mehmet açtırmıştır.

Sıbyan mektepleri, devlet eliyle kurulmuş okullar değildir. Genel olarak hayırsever zenginler, padişah, sadrazam, vezir ya da sultanlar tarafından açılmıştır. Bu yüzden giderleri devlet bütçesinden karşılanmamaktadır. Bu mekteplerin bütçesini vakıf gelirleri yahut halktan toplanan paralar oluşturmaktadır. Bu yüzden bu okullarda eğitim tamamen ücretsizdir.

Sıbyan okulları genellikle ya külliyelerin bir köşesinde ya caminin yanında yapılan bir binada ya da caminin içerisinde bulunan bir odada hizmet vermektedir. “İşkân bölgelerine eşit mesafede olması, sokakların kesişme noktaları olan köşe başlarının tercih edilmesi. Dış mekân ve yapı olarak bu şekilde konuşlandırılan sıbyan mekteplerinin iç yapısında da gereken özen gösterilmiştir. Genellikle iki katlı inşa edilen sıbyan mekteplerinde, derslikler üst katta yer almaktadır. Çocukları ve kitapları rutubetten korumak, sınıf içine yeterli derecede ışığın girmesini, ders ortamının sokak gürültüsünden uzak tutulmasını sağlamak için ikinci katlar derslik olarak tercih edilmiştir” (Şahbaz, 2005: 21).

Sıbyan mekteplerinde uygulanan ve devlet tarafından kontrolü sağlanan bir müfredat programından söz etmek doğru değildir. Okulda öğretilmesi gereken dersler, talimatların yazılı olduğu vakfiyelerde yer almaktadır. Bu okullarda eğitimin kim ya da kimler tarafından verildiği, binanın yapıldığı yere ve yaptırana göre değişiklik göstermekle birlikte birçok sıbyan mektebinde tek bir hoca tarafından verildiği bilinmektedir.

II. Bayezit, camisinin yanına yaptırdığı sıbyan okulunun vakfiyesinde muallimden, cuma haricindeki günlerde otuz oğlancıya Kur’anı ve namazla ilgili şeyleri okutup öğretmesini ve Padişah için dua ettirmesini ister. Buradaki amacın, Kur’anı anlamadan okumayı, imanın gereklerini ve ibadet şekillerini öğretmek olduğunu söyleyebiliriz. I. Mahmut’un annesinin Galata’daki mektebinin vakfiyesinde, bir meşk hocasının çocuklara güzel yazı yazmayı öğretmesi gerektiği yazılmıştır. Burada güzel yazıdan kastedilen, içerik olarak değil şekil itibarıyla güzel yazı yazmaktır.

I.Abdülhamit'in vakfiyesinde ise yetenekli çocuklara Arapça ve Farsça öğretilbileceği yazılıdır (Akyüz, 2019: 88-89).

Bu okullardaki eğitim çalışmalarının temel amacı dini bilgileri, namaz kılmayı ve Kur'an okumayı öğretmektir. "Sıbyan mekteplerinde okutulan dersler elifbadan (alfabe) başlamak üzere Kur'an, yazı, ilmihal, hesaptan ibaretti. Sonraları bir parça tarih ve coğrafya da ilâve edilmişti. Kur'anı düzgün okumak için 'Tecvid' de okutulurdu. Lûgat öğretmek için 'Tuhfe' ezberletilirdi. Namaz sureleri de hassaten öğretilirdi" (Pakalın, 1972: 202).

Sıbyan mekteplerinin öğretim süresi 1847 tarihli talimat ve 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile 4 yıl olarak belirlenmiştir. Her mahalle ve köyde bir sıbyan mektebinin açılması şart koşulmuştur. Okula devam zorunluluğunun erkek çocuklar için 7, kız çocuklar için de 6 yaşından başlayıp 11 yaşına kadar süreceği esas olarak kabul edilmiştir. Bu nizamname ile dinî ve dünyevî bilgiler arasında denge kurulmaya çalışılmış, sıbyan mekteplerinin programları böylelikle şekillenmiştir. Gelişli (2006: 55), "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri" adlı çalışmasında 1873-1890 Tarihleri Arası Dört Yıllık Sıbyan Mekteplerin Ders Programı'nı Tablo 1'de vermektedir:

Tablo 1. 1873-1890 Tarihleri Arası Dört Yıllık Sıbyan Mekteplerin Ders Programı

Yıl	Derslerin Adı	Haftalık Ders Saati
1 Sınıf-1 Evvel	Elifbâ-yı Osmânî Kur'ân-ı Kerîm Kırâ'at-ı Türkiyye Hesâb-ı Zihnî	12 6 5 0
2 Sınıf-1 Sâni	Kurân-ı Kerîm İlm-i Hâl Ma'lûmât-ı İbtidâiyye Ta'dâd ve Terkîm Hatt-ı Sülûs	6 2 1 1 1
3 Sınıf-1 Sâlis	Kur'ân-ı Kerîm Tecvîd Sarf-ı Osmânî Hesâb Sülûs ve Nesih	6 1 2 2 1
4 Sınıf-1 Râbia	Kur'ân-ı Kerîm Coğrafya Tarih Kavâ'id-i İmlâ Hatt-ı Rik'a	6 2 2 1 1

Kaynak: Gelişli (2006).

Sıbyan mekteplerinin yapısı ve nasıl işlediğiyle ilgili olarak Pakalın, şunları söylemektedir: “Bu mektepler sabahleyin erkenden açılır, ikindiye kadar devam ederdi. Şimdiki mekteplerde olduğu gibi teneffüs yoktu. Yalnız öğle zamanı yemek yemek üzere tatil edilirdi. Bu tatil müddetinde yemekten başka namaz da kılınırdı. Çocuklar esasen mektebe yakın yerlerde oturdukları için yemeklerini evlerinde yerler, işlerini bitirdikten sonra mektebe gelirlerdi. Bu mekteplerde teneffüse ihtiyaç görülmemesi derslerin fasıllarla verilmesinden geliyordu. Hoca bir kısım talebe ile meşgul olurken öteki talebe serbest kalırdı. Bu arada isteyen çalışır, arzu eden yazı yazardı. Bir şey yapmadan oturmasına da bir şey denilmezdi. Yalnız hocanın dersini ihlal edecek kadar gürültü etmesi yasaktı” (Pakalın, 1972: 202).

Sıbyan mekteplerine başlamak için sabit bir yaş sınırı belirlenmemiştir. “Çocuklar Anadolu’da 4 yaşlarında, İstanbul’da 5-6 yaşlarında mektebe gitmeye başlıyorlardı” (Yılmaz, 2009: 11). İlerleyen tarihlerde çıkarılan ferman ve talimatlarla okula başlama yaşı ve eğitim süresi netleştirilmiştir. Karma eğitimin uygulandığı sıbyan mekteplerinde kız ve erkekler birlikte okuyabilmişse de yan yana oturmaları yasaktır.

Bütün sıbyan mekteplerinde geçerli olan programın bazı dinî bilgilerin öğretilmesinden ibaret olduğu söylenebilir. Bunun gerekçesini ise ünlü sosyolog, tarihçi ve gezgin İbni Haldun şöyle açıklamıştır: “Çocukların boyun eğer ve etkilenebilir çağlarında, kalplerinde Kur’an sevgisi yerleşmesi için düşünülmüştür. Daha sonra öğrenimlerini sürdürüp sürdürmeyecekleri bilinmediğinden, çocukların en azından böyle bir sevgi kazanmaları amaçlanmıştır” (Akyüz, 2019: 88).

Sıbyan mekteplerinde yalnızca dinî bilgi öğretimini eleştirenler de olmuştur. Bir kadının söylediği şu sözler duruma farklı bir bakış açısı getirmiştir: “Halkın gafletine bakın ki, çocuklara ilk önce Kur’an okutarak anlamadıkları şeyleri öğretiyorlar. Önemli şeyler öğrenilecek zamanlarını başka şeylere harcıyorlar” (Akyüz, 2019: 88).

Tanzimat’ın ilanı ile gelen yeniliklerin ardından eğitimciler, sıbyan mekteplerinin temel eğitimde yetersiz olduğunu ve çağdaş yöntemlere gereksinim duyulduğunu dile getirmeye başlamışlardır. Bunun neticesinde 19. yüzyılın sonlarına doğru sıbyan mekteplerinde çeşitliliğe gidilmiştir. Sıbyan mekteplerine alternatif olarak iptidâî mektepler ortaya çıkmıştır. Bunlar, özel dernekler ya da kişiler tarafından kurulan ilkokullardır. İlk olarak İstanbul’da açılıp sonra Anadolu’ya yayılmışlardır.

İptidâî mekteplerin benimsediği öğretim tekniği usûl-i cedîd denilen bir yöntemdir. Akyüz'ün tanımıyla usûl-i cedîd şudur: “Eğitim tarihimizde usûl-i cedîd (ya da cedîde), ders araç ve gereçleri konusunda yenileşme, özellikle, öğretmenlerin geleneksel öğretim yöntemlerini bırakıp yeni ve etkili öğretim yöntemlerini uygulaması demektir” (Akyüz, 2019: 207).

Yeni açılan iptidâî mektepleri, Evkaf Nezaretine değil Maarif Nezaretine bağlı olarak eğitim vermişlerdir. “Bu okullar Maarif Nezaretine bağlandı. Eğitim süreleri üç yıl, köy okullarının eğitim süreleri ise dört yıl olarak belirlendi. Evkaf Nezaretine bağlı olan ve eski durumunu koruyanlara ise ya yine ‘sıbyan mektepleri’ ya da ‘usûl-i atika mektepleri’ denmeye devam edildi. Maarif nezaretinin ilköğretimdeki düzenlemeleri bu okulları hemen hiç etkilememiş, bunların öğretmenleri, eğitim ve öğretimdeki yeni gelişmelere ya kayıtsız kalmış ya da onları engellemeye çalışmıştır” (Demirtaş, 2007: 180).

O dönemde iptidâî mekteplerinde kullanılmak üzere birçok elifbâ ve okuma kitapları yazılmıştır. Bunun tek amacı, kolayca ve yeni usullerle okuma yazmayı öğretmektir. “Türkiye iptidai mektepleri durumlarını Selanikli muallim ve mürebbilerin hizmetlerine borçludurlar. Bunların yazdıkları elifba ve kırâat kitapları da o türlü eserlere örnek olmuştur. Hatta ben bile 1911’de Kolay Elifba diye bir elifba yazmış ve defaatla bastırmıştım ve benim arkamdan bazı maarifçiler gelerek Hakiki Kolay Elifba, Tecrübeli Kolay Elifba adlarıyla başka elifbalar da yazmışlardı. Bu devirde okumayı kolaylaştıracak yeni bir usul ortaya koymak hususunda herkes birbiriyle yarış edercesine çalışıyordu” (Ergin, 1977: 475).

İstanbul’da bulunan iptidâî mektepleri için 1892’de bir talimatname düzenlenmiştir. Bu talimatname birçok değişikliği de beraberinde getirmiştir. “Talimatnâmede, iptidâî mekteplerin dört yıl olduğu, mekteplerin idarî ve öğretim işlerinden muallimlerinin sorumlu olduğu, bu mekteplere muallim tayin edileceklerin ellerinde Darü’l-Muallimîn-i İptidâîye diploması veya yapılacak imtihanda yeterliliklerini ispatlamış olmaları gerektiği, mekteplerde görevli muâvin, kalfa(muallim yardımcısı), bevâb(kapıcı) ve ferrâşın(temizlikçi) her türlü işlerinden muallimlerin sorumlu olduğu, tatil günleri dışında muallimlerin her gün okulda bulunmaları gerektiği belirtilmiştir” (Gökmen, 2009: 156).

Bu talimatnamede iptidâî mekteplerinin ders programına da yer verilmiş ve bu program Tablo 2’de gösterilmiştir:

Tablo 2. İptidâî Mektepleri Ders Programı

Dersler	1. SINIF	2. SINIF	3. SINIF
Elifbâ	12		
Kurân-ı Azîm’üş-şân	12	6	5
Tecvîd		2	2
İlm-i Hâl	2	3	3
Ahlâk		2	2
Sarf-ı Osmânî			2
İmlâ	3	3	2
Kırâ’at	3	2	1
Mûlahhas Tarih-i Osmânî			2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî		2	2
Hesâp	1	2	2
Hüsni Hat	1	2	2
Yekûn	22	22	25

Kaynak: Şahbaz (2005).

İptidâî mekteplerinin ders programına bakıldığında Türkçenin eğitim ve öğretimine tüm sınıflarda yer verildiği ve öğretimin niteliğinin arttırıldığı gerçeği göze çarpmaktadır. Güzel yazı, imla ve kıraat derslerinin her sınıfta bulunması, okuma ve yazma becerileri öğretimine ağırlık verildiğinin programa yansımalarıdır.

5.1.2. Rüşdiyelerde Türkçenin Öğretimi

Osmanlı Devleti’nde eğitime dair çalışmaların, II. Mahmut dönemiyle başlayıp Tanzimat Dönemi ile artış gösterdiği görülmektedir.

II. Mahmut dönemine kadar sıbyan mektepleriyle askeri ve mesleki okullar arasında bir öğretim kademesi yoktu. II. Mahmut döneminde yüksek dereceli Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn, Mühendishane-i Berr-i Hümayûn, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane gibi okullar açıldı. Bu okullarda verilen eğitim, sıbyan mekteplerinden gelen öğrencilerin seviyelerinin çok üstündeydi. Bu yüzden okullar, gelen öğrencilere Türkçe okuma ve yazma dersleri vermekle öğretime başlıyorlardı. Bu duruma son vermek için 1838’de sıbyan mekteplerinin üstünde bir eğitim kurumu olan rüşdiye mekteplerinin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu nedenle, rüşdiye mekteplerinin yüksek dereceli okullara öğrenci hazırlamak ihtiyacından doğduğunu söyleyebiliriz. Bu kararın ardından Mekatib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuş ve İmamzâde Esat Efendi iş başına getirilmiştir.

Ergin, rüşdiye mekteplerinin açılmasını zorunlu hale getiren durumu şöyle açıklamaktadır: “Bahriye ve Berriye Mühendishaneleriyle Harbiye ve Tıbbiye meslek

mekteplerine alınan çocukların ‘malumatı cüziyeleri yani yazı yazmağa ve doğrudan doğruya bir Türkçe kitap okumağa kudretleri olmadığından birden bire Elsinei Arabiye ve Farisiye ve ecnebi olan Fransız lisanı ve buldukları mektebin muhassas olduğu tarihin fennine müteallik bazı mukaddemat taallümüne’ muktedir olmayışları idi. Bundan dolayıdır ki bu meslek mekteplerine alınan çocuklar elifbadan başlatılır, onlara evvela Türkçe okumak yazmak öğretilir ve bu suretle boş yere vakit geçirilirdi. Bu noksan sıbyan mekteplerindeki karışıklık ve usulsüzlüğe atfedilerek onların ıslahı düşünüldüğü sırada bunlarla meslek mektepleri arasında üçüncü sınıf bir mektep açılarak buralarda o mekteplere girecek talebenin hazırlanması ve yetiştirilmesi düşünülmüştür” (Ergin, 1977: 383).

Rüşdiye mektepleri, sıbyan mekteplerinin bir üst kademesi olacağı düşüncesiyle “sınıf-ı sâni” olarak adlandırılmak istenmiştir. Ancak bu okullar II. Mahmut’un isteğiyle “rüşdiye” adını almıştır. “Bu mekteplere rüşdiye denilmesinin sebebi öğrencilerin burada reşit yaşa gelinceye kadar öğretim görecekleri ve görecekleri öğretim ile olgunlaşacakları idi” (Memioğlu, 2003: 244).

Bu düşüncelerle açılan ilk rüşdiye, Mekteb-i Maârif-i Adlî’dir. Bu okul, memur yetiştirmek amacıyla kurulmuştur. “II. Mahmut zamanında 11 Şubat 1839 tarihli layiha ile ‘Mekteb-i Maarif-i Adliyye’ açıldı; amaç Bab-ı Âli ve Bab-ı Defteri’ye ‘vazifenin ehli’ adam yetiştirmektir. Bu okul için ayrı bir program düzenlenmemişse de, emirnamede ‘sülüs, divanî, rik’a yazıları, fenn-i inşa, siyakat(malî işlemlerde kullanılan bir yazı şekli), kara cümle(matematikte dört işlem), sarf ve nahiv dersleri, Vehbi’nin Tuhfesi, Gülüstan tercümesi ve Mizan’-ül Edep gibi eserleri’ okutacak öğretmenler tayini isteniyordu” (Göğüş, 1971: 128). Aşağıdaki tabloda Mekteb-i Maârif-i Adlî’nin ders programı yer almaktadır:

Tablo 3. Mektebi Maârif-i Adlî Ders Programı

Türkçe İnşâ	Kara Cümle
Arapça Sarf ve Nahiv	Darb
Farsça, Tuhfe-i Vehbî ve Gülistân	Taksîm
Fransızca Gramer	Politika
Hat (Sülüs, Dîvân, Rik’a Siyâkat)	Coğrafya
Tarih	Hendese

Mekteb-i Maârif-i Adlî’den sonra açılan bir diğer rüşdiye ise “Mekteb-i Ulûm-u Edebiye” dir. Açılan bu iki okul, verilen dersler ve yapısı itibariyle medreseden pek de

farklı bir gelişim gösterememiştir. Aşağıdaki tablo Mekteb-i Ulûm-u Edebiye'nin ders programına aittir:

Tablo 4. Mektebi Ulûm-u Edebiye Ders Programı

Türkçe İnşâ	Nuhbe-i Vehbî
Hat	Tuhfe-i Vehbî
Arapça ve Nahiv	Lügât
Farsça	Ahlâk

İstenilen şekilde memur yetiştirmekten başka amacı olamayan bu okullar beklentileri karşılayamamış, ihtiyaca cevap verememiştir. Bunun nedeni, okulların idareci ve öğretmenlerinin medrese mezunu kişiler olmasıdır. Bu konuda reforma ihtiyaç olduğunu fark eden Padişah Abdülmecid, askeri alanda güçlü olmanın diğer reformların başarılı olmasına bağlı olduğunu söylemiş ve bu durumun düzeltilmesi için ne gerekiyorsa yapılmasını emretmiştir. Emir üzerine yeni arayışlar içine giren devlet adamları, Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın kurulmasını kararlaştırmış; bu meclis de eğitim işleriyle uğraşacak daimi eğitim meclisi olan Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulmasını önermiştir. Bu meclisin yaptığı çalışmaların sonucunda sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin öğrenim süreleri, okullara alınacak öğrencilerde aranan nitelikler ve okutulacak dersleri belirleyen bir talimat hazırlanmıştır. Bu talimat ile ilgili olarak Uyanık şunları söyler: “Talimat, öğrenim süresi dört yıl olan sıbyan mekteplerini bitiren on yaşın üzerindeki öğrencilere, öğrenim süresi iki yıl olan rüştiye mekteplerine devam etme zorunluluğunu getiriyordu. Bunu sağlamak için çocuklarını okula göndermeyen ailelere cezai yaptırımlar uygulanacağı açıklanmıştı” (Uyanık, 2010: 94).

Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin başına Kemal Efendi'nin gelişiyle yeni rüşdiyeler açılmaya başlanmış ve sayıları hızla artmıştır. 1848 yılında “Mekâtib-i Sıbyan ve Rüşdiyye Nizâmâtı” yayımlanmıştır. Nizamnameye göre, sadece sıbyan mektebi mezunları rüşdiyelere kabul edilecektir. Yerel yöneticilere on yaşın üzerindeki çocukların bu okullara devam ettirilmeleri konusunda büyük sorumluluk düştüğüne dikkat çekilmiştir.

Rüşdiyelerin yaygınlaşmasının ardından taşrada da rüşdiye mekteplerinin açılması kararlaştırılmıştır. “Bursa, Edirne ve Bosna'da ilk rüştiyelerin açılmasından sonra 5 Nisan 1853 tarihinde Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından, 25 vilayet merkezinde daha rüştiye yapılmasına karar verilmişti. Bu rüştiyeler; Rumeli'de Berat, Delvine, Edirne, Yanya, Yenişehir, Manastır, Filibe, Prizren, Rusçuk, Selanik, Üsküb,

İşkodra; Sofya, Şumnu ve Vidin’de Anadolu’da ise Ankara, Bursa, Erzurum, İzmir, Kastamonu, Konya, Lefkoşa, Midilli, Trabzon ve Menteşe gibi nispeten büyük şehirlerin merkezlerinde açılacaktı” (Uyanık, 2010: 96).

Rüşdiye mektepleriyle ilgili düzenlemeler yapan ve 1869’da yayımlanan Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, eğitim hayatına uzun süre yön veren önemli bir adımdır. Türkol, bu nizamnamenin rüşdiye mekteplerine katkısını şöyle izah eder: “Bu kanunnamede; beş yüz evden fazla olan her yerleşim yerinde, halkının Müslüman ve Müslüman olmayan oranları nisbetinde, Müslümanların çoğunlukta olduğu yerlerde daha çok Müslümanlara yönelik, Müslüman olmayanların çoğunlukta bulunduğu yerlerde daha çok Müslüman olmayanlara yönelik, nüfuslarının birbirine yakın olan yerlerde ise karma eğitim vermeye yönelik, rüşdiye açılması kararlaştırılmıştır. İnşa edilecek rüşdiye binalarında uyum sağlanması açısından merkezden gönderilen inşaat planlarına uyulması zorunluluğu da uygulanmıştır (Türkol, 2007: 3- 4).

Rüşdiye mekteplerinin eğitim süreleri ve personeline yönelik olarak da Türkol şu yorumlarda bulunur: “Öğretim süreleri dört yıl olarak tespit edilmiş olan rüşdiyelerin eğitimci kadrosu, öğrenci sayısına göre, bir ya da iki öğretmen, öğretmen yardımcısı ve ihtiyaca göre hizmetlilerden oluşmuştur. Bu görevlilerin maaşları, baş öğretmen; sekiz yüz, öğretmen; beş yüz, öğretmen yardımcısı; iki yüz elli ve hizmetli; yüz elli kuruş olarak tespit edilmiştir. Ödemeler ise devletin merkezîyetçi anlayışının etkisiyle devlet bütçesinden karşılanmıştır” (Türkol, 2007: 3- 4).

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile kız ve erkek rüşdiyelerinin ders programları güncellenmiştir. “Nizamnameye göre erkek rüşdiyelerinin programları şöyledir:

Mebâdi-i ulûm-i diniye, Lisan-ı Osmanî Kavâidi, İmlâ ve İnşa, Tertib-i Cedid üzere Kavâid-i Arabiye ve Farisiye, tersim-i Hutut, Mebâdi-i Hendese, Defter tutmak usûlü, Tarih-i Umumî, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Cîmnastik, Mektebin bulunduğu yerde en çok kullanılan dil, ticaret merkezlerinde zeki öğrencilerden isteklilere 4.yılda Fransızca.

Kız rüşdiyelerinin programı:

Mebâdi-i ulûm-i diniye, Lisan-ı Osmanî Kavâidi, Mebâid-i Kavâid-i Arabiye ve Farisiye, İmlâ ve İnşa, Mûntehabat-ı Edebiye, Tedbir-i menzil, Muhtasar Tarih ve Coğrafya, Hesap ve Defter tutmak usûlü, Nakşa medar(yardımcı) olacak derecede resim, Ameliyât-ı hiyatiye, Musikî(mecburi değil)” (Akyüz, 2019: 165).

Rüşdiye mektepleri kimi zaman ilköğretimin üst basamağı olarak görülüp orta öğretim içerisinde değerlendirilmiş, kimi zaman da ilköğretim içerisine dâhil edilmiştir. 1913 yılında kesin bir değişiklikte bu okullar, iptidâî mektepleri içerisine alınmıştır.

Rüşdiyelerin süresi çeşitli nizamnamelerde farklılık gösterse de 1911'deki değişiklikte eğitim süresi üç sene olarak belirlenmiştir.

Rüşdiyelerin ders programları incelendiğinde, ana dil öğretimine dair Lisân-ı Osmânî Kavâ'idî, kırâat, kitâbet, imlâ ve inşâ derslerinin yer aldığı görülmektedir. Ders saatleri ile ilgili kesin bilgi bulunmamakla birlikte rüşdiyelerde öğrencilere genellikle didaktik içerikli metinler ve eserler okutulmaktadır. İyi bir metin yazması beklenen öğrenci, yazıyı ve kompozisyonu iyi öğrenmiş olmalıdır. Daha çok Arapça ve Farsçadan dilimize geçmiş olan kelimelerin nasıl yazılması gerektiği hususunda öğrencilere alıştırmalar yaptırıldığı görülmektedir. Sıbyan mekteplerinden okuma ve yazma öğrenerek gelen öğrenciler, rüşdiyelerde dilin kullanımı ile ilgili bilgiler öğrenmekte ve gramer kullanımına dair kazanımlar elde etmektedir.

5.1.3. İdâdîlerde Türkçenin Öğretimi

İdâdîler, başlangıçta hazırlık sınıfı olarak tanımlanan, eksik bilgilerin tamamlanması amacıyla kullanılan ve Tanzimat dönemindeki yenileşme hareketlerinden birisi olarak açılan orta dereceli eğitim kurumlarıdır. Rüşdiyelerden mezun olan öğrencileri yükseköğretime hazırlamak ihtiyacına cevap vermek için kurulmuştur.

İlk idâdî, 1845 yılında İstanbul'da açılan Mekteb-i Fünûn-ı İdâdiye'dir. Açılan bu okul, Mekteb-i Harbiye'ye girmek isteyen ve katıldıkları sınavda yetersiz bulunan öğrencilerden oluşmuştur.

İdâdîlerin bağımsız bir eğitim kurumu olarak tanınması 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile olmuştur. Bu nizamnameye göre idâdîler, rüşdiyelerden mezun olan müslim ve gayrimüslim çocukların bir arada öğretim yaptıkları okullardır. Bin haneden fazla olan her kasabada birer idâdî okulu yapılması; idâdîlerin masraflarının, personel maaşlarının ve diğer giderlerin vilayet maarif idaresi sandığından karşılanması; her idâdînin muavinleriyle beraber altı öğretmenin olması gibi kararlar da bu nizamnamede yerini almıştır. "Maârif Nizâmnamesinde hemen açılmaları öngörülen idâdîler, 1873 tarihine kadar açılmamıştır. Bu gecikmeye sebep olarak, maddî imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu gösterilebilir" (Kodaman,1991:115). İlk idâdî mektebi 1873 yılında İstanbul'da kurulmuş, ardından 1875 yılında Mora'da da

bir okul açılmıştır. İdâdiler ancak 1876 yılından sonra ülke geneline yayılabilmişse de maddi sıkıntılar hep var olmuştur.

Nizamnameye göre öğretim süresi üç yıl olan idâdilerde şu derslerin okutulması planlanmıştır: “Mükemmel Türkçe kitâbet ve inşâ, Fransızca, Kavânin-i Osmaniye, Mantık, Mebâdi-i ilm-i Servet-i Milel, Coğrafya, Tarih-i Umumî, ilm-i Mevâlid, Cebir, Hesap ve Defter tutmak usûlü, Hendese ve ilm-i Mesâha, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Resim” (Akyüz, 2019: 166).

İdâdilerin hem yapısı hem de ders programları farklı nedenlerle zaman zaman değiştirilmiştir. 1892 yılında idâdî mekteplerinin eğitim-öğretim süreleriyle ilgili değişiklik yapılmış, taşrada bulunan mektepler beş ve yedi yıllık, gündüzlü ve yatılı olarak farklılık göstermiştir.

1872 yılında yapılan değişiklikle mantık, ilm-i mevâlid, ilm-i servet, hikmet-i tabiiye ve kimyâ dersleri programdan çıkarılmış; yerine Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca, jimnastik ve müsellesât dersleri getirilmiştir. Bu değişikliği Kodaman şöyle yorumlamıştır: “1869 Nizâmname’sinin idâdî programlarında gösterilen mantık, ilm-i mevâlid, ilm-i servet, hikmet-i tabiiye ve kimya derslerinin çıkarılıp yerlerine Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca, Jimnastik ve Müsellesat (trigonometri) derslerinin konduğunu görüyoruz. Hayatta lâzım olacak dersler yerine, öğrenilmesi güç ve şüpheli yabancı dillerle programların doldurulması; idâdî tahsili için geriye atılmış bir adım olarak yorumlanabilir” (Kodaman, 1991: 117).

İdâdilerde Türkçe öğretimine önem ve ağırlık verildiğini söyleyebiliriz. Bunu programda Türkçe, Hüsn-i Hat, Kitâbet, Usûl-i Tahrîr gibi derslerin yer almasından ve dil bilgisi konularının dersler içerisine serpiştirilmesinden anlayabiliriz. Bu dönemde Türkçenin bir ders adı olarak müfredata girmesi, Türkçe eğitim-öğretim tarihi bakımından önemli bir gelişmedir.

5.1.4. Sultânîlerde Türkçenin Öğretimi

Mekteb-i Sultânî adı ile Galatasaray’da kurulan ilk lisenin adından hareketle ortaya çıkan sultânîler, Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi’ne göre ortaöğretimin üst basamağını oluşturan ve il merkezlerinde açılması planlanan okullardır. Sultânîler de rüşdiyeler gibi ilköğretim ile yükseköğretim arasında bir eğitim kademesi oluşturma amacının ürünüdür. Bu okullara idâdilerden mezun olanlar kabul edilir. Bu nedenle sultânîler ortaöğretimin üst basamağı olarak değerlendirilir.

Osmanlı'da ortak kültür mirası oluşturmak için Müslüman ve gayrimüslim çocukların birlikte okutulması fikri ortaya çıkmış ancak sıbyan ve rüşdiye okullarında bu durum sakıncalı görülmüştür. Daha yükseköğretim kademelerinde yapılması uygun görülen bu fikrin nasıl gerçekleştirileceği ise henüz bilinmemektedir.

Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan gayrimüslim halkın da memleket hizmetlerinde Müslüman halk ile eşit şartlarda bulunabilmesi fikrinin Islahat Fermanı'yla birlikte kabul edilmesi neticesinde Mekteb-i Sultânî, 1 Eylül 1868'de açılmıştır. Ergin, Mekteb-i Sultânî'nin açılma sebebini şu şekilde açıklamaktadır: “Mekteb-i Sultani'nin açılışının başlıca sebebi: Zamanın hükümdarı Sultan Abdülâziz'in 1284(1867)'teki sergiyi ziyaret maksadıyla Fransa'ya yaptığı seyahatin kültür sahasında bıraktığı tesirdir. Bilhassa Fuat Paşa gibi değerli ve münevver vezirleri bulunan bu hükümdar İstanbul'da Fransız liseleri ayarında bir mektebin açılmasına ve orada Fransız diliyle tedrisat yapılmasına müsaade etmiş ve bu işte Fransa İmparatorluğu'nun maddi ve manevi büyük yardımları da dokunmuştur” (Ergin, 1977: 481).

Bir Türk müdür ve bir de Fransız müdürün yönetiminde olan Mekteb-i Sultânî'nin eğitim süresini Akyüz şöyle açıklar: “Okulun açılmasında Sadrazam Âlî Paşa ve Maarif Nazırı Saffet Paşanın emeği geçti. Mekteb-i Sultani 1 Eylül 1868'de açıldı. Okul, 5'i iptidaî, 5'i kolej sınıfları olarak 10 yıl süreli idi. Sonraları eğitim süresi 3'ü iptidaî, 3'ü talî ve 3'ü âlî olarak belirlendi” (Akyüz, 2019: 167).

Kodaman, Mekteb-i Sultânî'de okutulan derslerle ilgili şu bilgileri vermektedir: “Öğretim dili Fransızca olarak kabul edilen Sultanilerde okutulan dersler şunlardır: 1)Türkçe, 2)Fransızca ve Fransız edebiyatı, 3)Grekçe, 4)Ahlâk, 5)Lâtince(Hukuk Tıp ve Eczacı tahsiline lâzım olacak kadar), 6)Umûmi tarih ve Osmanlı tarihi7)Coğrafya, 8) Matematik, 9)Kozmoğrafya, 10)Mekanik, 11)Fizik, Kimya, 12)Ekonomi, 13)Tabiat tarihi, 14)Hukuk, 15)Umumî edebiyat tarihi ve güzel konuşma sanatı, 16) Resim. Daha sonraki yıllarda bu programda pek çok değişiklikler yapılmıştır. Nitekim 1869 Nizâm-nâmesinde sultâni dersleri arasına Arapça, Farsça gibi dersler de sokulmuştur. Ayrıca hazırlık sınıflarında ise idâdî derslerinin okutulması öngörülmüştür” (Kodaman, 1991: 135-136).

Sultânîler, Osmanlı halkının tamamına açık fakat ücretli okullardı. Rüşdiye sonrası altı yıllık öğretim süresi bulunan sultânîlerin kısm-ı âdî denilen ilk üç yılında

idâdî dersleri okutulmaktadır. Son üç yılında ise edebiyat ve ulûm şubelerine ayrılmaktadır. Bu şubelerin dersleri şu şekildedir:

“Edebiyat sınıfı: Türkçe Fenn-i Kitabet ve İnşa, Arabî ve Farisîden Edebiyata Müteallik Müellefat, Maani, Fransızca, İlm-i Servet-i Milel, Hukuk-ı Milel Tarih.

Ulûm sınıfı: Hendese-i Resmîye, Menazır, Cebir ve Cebirin Handeseye Tatbiki, Müsellesat-ı Müsteviye ve Küreviye, Heyet, Hikmet-i Tabiyye ve Kimyanın Muhtasar Suretle Sanayi ve Ziraata Tatbiki, İlm-i Mevalid, Fenn-i Tahtit-i Arazi” (Akyüz, 2019: 167).

Mekteb-i Sultânî'nin eğitim dili olarak Fransızca'yı kullanması ve öğretmenlerinin çoğunun Fransa'dan gelmesi okulun önemini arttırmıştır. “Osmanlı Devletinde belki de öğretmen kadrosu bakımından en iyi seviyede olan okullardan biri de Mekteb-i Sultanî olmuştur. Okul hem sayı, hem de kalite yönünden yeterli bir kadroya daima sahip bulunmuştur. Şüphesiz, bunda Fransız asıllı öğretmenlerin büyük rolü olmuştur” (Kodaman, 1991: 140).

Mekteb-i Sultânî'de eğitim dilinin Fransızca olması, Türkçenin eğitim ve öğretimi açısından olumsuz bir durumdur. Tanzimat ile beraber değeri artan Türkçe eğitim ve öğretiminin, bu okulun yapısı ve işleyişiyle ters düştüğünü söyleyebiliriz. Kodaman, durumu şöyle yorumlar: “Osmanlılık fikrini aşlamak için, uygulama sahası olarak açılan bu okul, 1877 yılına kadar Türk ve Müslümanlardan ziyade gayrimüslim unsurların işine yaramıştır. Zira bu okul, Türkler arasında Osmanlı toplumundan kopuk, Fransız kültürü etkisinde kalmış, Batının dış görüşüne hayran bir aydınlar zümresi meydana getirmiştir. Bulgar, Rum, Ermeniler için de, bunun tersine, milli duyguların aşılandığı yer olmuştur” (Kodaman, 1991: 136).

Mekteb-i Sultânî'de Türkçe eğitime yönelik dersler de elbette vardır. Ders programı incelediğinde okulun ibtidâî kısmında, Kırâat ve Yazı, İmlâ, Muhtasar Sarf-ı Türkî, Hatt-ı Rik'â; tâlî kısmında Sarf-ı Osmânî, Kırâat-ı Türkiye Ezber ve İmlâ, Nahv-i Osmânî, Kavâ'id-i Osmâniye, Kitâbet ve Hüsn-i Hat; âlî kısmında ise Kitâbet, Kitâbet-i Resmîye, Belâgat-ı Osmâniye, Tercüme ve Hüsn-i Hat dersleri göze çarpar.

1876'dan sonra Türkçe ders saatlerinin arttırıldığı görülmektedir. “1876 Türk müdürlerinin tayiniyle başlatılan Mekteb-i Sultanîyi Türkleştirme hareketini, 1880(1297) tarihinde, sadrazam Said Paşa'nın teklifiyle okulda bir saat okutulan Türkçe dersinin iki saate çıkarılmasıyla devam edilmiştir” (Kodaman, 1991: 138).

Mekteb-i Sultânî, dönemin modern eğitim veren öncü kurumlarından biridir. Ancak taşradaki sultânîler için aynı şeyi söylemek pek de mümkün değildir. Çünkü bu okullar, Mekteb-i Sultânî'nin göstermiş olduğu başarıyı gösterememişlerdir. Bu başarısızlığa dönemin siyasi ve ekonomik sıkıntıları ile savaşların neden olduğu söylenebilir. “Sultanîler, gerek nitelik gerekse nicelik olarak, idâdîler üzerinde, büyük bir gelişme gösterememişlerse de mevcut yapılarıyla, cumhuriyet sonrası ortaöğretim kurumlarının temelini oluşturmuşlardır” (Demirel, 2012: 356).

5.1.5. Dârü'l-Mu'allimîn ve Dârü'l-Mu'allimât'ta Türkçenin Öğretimi

5.1.5.1. Dârü'l-Mu'allimîn'de Türkçenin Öğretimi

Dârü'l-Mu'allimîn, Tanzimat ile birlikte açılan çağdaş okullara öğretmen yetiştirmek ihtiyacından doğmuştur. Tanzimat sonrası gerçekleştirilen eğitim çalışmalarının hedeflenen amaca ulaşması için öğretmen eğitimine öncelik verilmiştir.

Medrese mezunu hocaların ya da imamların yeni açılan okullara öğretmen yapılması, Tanzimat'la birlikte gelen çağdaşlaşmanın önündeki en büyük engeldir. Bu dönemde eğitim için öncelikli olanın öğretmen olduğu anlaşılmıştır. Rüşdiyelere öğretmen temini için 16 Mart 1848'de İstanbul Fatih'te Dârü'l-Mu'allimîn adıyla bir öğretmen okulu açılmıştır.

Dârü'l-Mu'allimîn'in açılma gerekçelerini ve bu kuruma neden ihtiyaç duyulduğunu Akyüz, çalışmasında şu şekilde açıklamıştır:

“a) Ülkenin eğitim sistemi ve medreseler zamanla bozulmuştur.

b) Sıbyan mekteplerindeki hocalar kendilerine verilen Tâlimat gereğince bu kurumların derslerini okutabilirlerse de bu hocalar içinde Rüşdiye mekteplerinin derslerini, özellikle matematik ve öteki yeni(dünyevî) dersleri okutacak kimseler yoktur.

c) Her tür bilim ve fenni öğretmeye muktedir öğretmenler yetiştirilmelidir.

ç) Ancak, şu anda öncelikle Rüşdiye mekteplerini düzene koymak gereklidir. Bu da, bu okullardaki öğretim yöntemlerini düzene koymakla olur.

d) Öğretim yöntemlerinin düzene konması, kısa sürede ve kolayca öğretim yapılması yollarının bulunup uygulanması demektir.

e) Sıbyan mektepleri ile onların üstündeki Rüşdiye mekteplerinde öğrenciler toplam en çok 9 yıl kalabileceğinden, bu öğrencilerin zamanlarının boş yere geçirilmemesi için öğretim yöntemlerini bilen yetkin öğretmenlere ihtiyaç vardır.

f) Öğretim yöntemleri açılacak Darülmualimîn'de öğretilecek, oradan yetişen öğretmenler de çocuklara uygulayacaklardır.

g) Eğitim ve öğretim yöntemlerini bilen bilgili öğretmenlerin yetiştirilmesi eğitim alanındaki düzenlemeler içinde en önde gelen bir husustur.

h) Bunun için Darülmualimîn adında bir öğretmen okulu açılacaktır. Bu kurumun bir müdürü, Farsça hocası, Mühendishane'den atanan bir Matematik ve Coğrafya hocası olacak, kuruma otuz öğrenci alınacaktır.

i) Darülmualimîn öğretmenleri, müdürün huzurunda ve kendi aralarında uygun biçimde ders anlatma çalışmaları yapacaklardır” (Akyüz, 2015: 27-28).

Tanzimat Dönemi'ndeki eğitimde yenileşme hareketlerinden biri olan öğretmen okullarının açılması, öğretmensiz eğitim yapılamayacağı düşüncesinin yerleşmeye başlamasının bir sonucudur. Bununla ilgili olarak Kodaman şunları söyler: “Maarif tarihi yönünden ilk Dârülmualimîn'in önemi ne programında, ne de talebe sayısındadır. Esas olan, Tanzimatçıların öğretmensiz maarif olamayacağını anlamalarıdır. Başka bir deyişle, modern eğitim ve öğretimin, açılan okullara medrese geleneğine bağlı kimselerin tayin edilmesiyle değil, yeni usullere göre yetişmiş aydınların öğretmen yapılmasıyla mümkün olacağı fikrinin kabul edilmesidir. Artık okulla öğretmenin ayrı düşünülemediği ortaya çıkıyor” (Kodaman, 1991: 145).

Dârü'l-Mu'allimîn, öğretmenlerin yeni bir anlayışla yetişmesini de amaçlamıştır. Bu okullarda öğretmenliğin nasıl yapılacağı, kolay ve etkili öğretim yöntemlerinin nasıl kullanılacağı gibi meslek bilgilerini içeren bir eğitim söz konusudur. “Darülmualimîn Türkiye'de eğitim bilimlerinin önemini farkına varılıp kurumsallaştırılması yolunda Tanzimat döneminde atılan ilk önemli adımdır” (Akyüz, 2019: 177).

Dârü'l-Mu'allimîn'e önce bilgili ve yaşlı bir medrese hocası olan Denizlili Yahya Efendi yönetici olmuş, sonra “Müdür” unvanlı genç bir bilgin olan Ahmet Cevdet Efendi atanmıştır.

1 Mayıs 1851'de Ahmet Cevdet Efendi tarafından bir nizamname yayımlanmıştır. Bu nizamnameye göre nitelikli eğitim verebilmek için öğrenciler

sınavla alınacak ve öğrenci sayısı otuzdan yirmiye düşürülecektir. Okulun eğitim süresi 3 yıl olarak belirlenmiştir. İyi derecede Arapça bilmek ve Türkçeye çevirebilmek şartı getirilmiştir. Bu yüzden programda Arapça dersine yer verilmemiştir. Ders programına bakıldığında ilk dersin Usûl-i İfâde ve Talîm yani Ders Verme ve Öğretim Yöntemi dersi olduğu görülür. İlk dersin bir öğretmenlik meslek dersi olması, kurumun amaca yönelik hareket ettiğinin önemli bir kanıtıdır. Başka bir deyişle eğitim bilimlerine verilen önem, öğretmenliğin bir meslek olarak kabul edildiğini göstermektedir. Programdaki diğer dersler Farsça, Aritmetik, Geometri, Alan Ölçümü, Astronomi, Coğrafyadır.

Çağdaşlaşma yolunda öğretmenin rolü ve önemi anlaşılmış olmakla birlikte Dârü'l-Mu'allimîn'den başka bir öğretmen okulu 1868'e kadar açılmamıştır.

1868'de Dârü'l-Mu'allimîn-i Sıbyan adıyla erkek ilköğretmen okulları açılmıştır. Artık ilköğretimde de somut adımlar atılmasının gerekli olduğu düşünülerek açılan bu okullar, ilkokulda da çağdaş eğitim verebilecek öğretmen yetiştirmeyi amaçlamıştır. Okulun başına getirilen Mehmet Cevdet Efendi, yeni öğretim yöntemlerini bilen bir eğitimcidir. Okulun öğretim süresi iki yıldır. Arapça, Farsça, hesap gibi derslere az da olsa ilgisi olan kimseler öğrenci olarak kabul edilmiştir. Ancak bu okul uzun ömürlü olamamış, kuruluşunun ardından üç yıl gibi bir süre sonra 1871'de kapanmıştır (Kodaman, 1991: 146).

1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, Dârü'l-Mu'allimîn'i düzenleyen maddelere sahiptir. Bu nizamnameye göre, çeşitli düzeylerdeki okullar için mükemmel muallimler yetiştirmek üzere İstanbul'da büyük bir Dârü'l-Mu'allimîn kurulacaktır. Bu okul rüşdiye, idâdiye, sultâniye şubelerinden oluşacak, her şubenin edebiyat ve fen olmak üzere iki bölümü bulunacak, Dârü'l-Mu'allimîn-i Sıbyan bu büyük Dârü'l-Mu'allimîn'in parçası olacaktır (Akyüz, 2015: 48).

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'ne göre Dârü'l-Mu'allimîn'de okutulan Türkçe dersleri şunlardır: Rüşdiye kısmında Türkçe Kitâbet ve İnşâ, idâdî kısmında Türkçe Şiir ve İnşâ ile Kavânîn-i Osmâniye, sultânî kısmında ise Mükemmel Türkçe İnşâ ve Eş'âr olarak belirlenmiştir. 1892 yılında yeni bir nizamname ile ders programları değiştirilmiştir. Dârü'l-Mu'allimîn ibtidâiyye, rüşdiyye ve âliyye olarak üç kısma ayrılarak her kısmın öğrenim süresi iki yıl olarak belirlenmiştir. Bu nizamnameye göre okutulan dersler şunlardır:

“İptidâî şubesi:

Kur’an-ı Kerim, tecvid ve fıkıh, Türkçe kavaid ve imlâ, Usûl-ü tedris, Arabî sarf ve nahv, Kavaid-i Farisî, Fransızca, Hesap, İlm-i eşya, Umumî ve Osmanlı coğrafyası, Tarih-i İslâm, Hüsn-ü hat, Ziraat.

Rüşdiye şubesi:

Ulûm-u diniye, Kavaid ve imlâ, Usûl-ü tedris ve terbiye-i ahlâk-i etfal, İnşâ, Arabî ve mantık, Farisî, Hesap, Fransızca, Usûl-ü defter, Cebir, Hendese, Hikmet, Mevalid, Coğrafya, Tarih, Hüsn-ü hat, Resim, Ziraat.

Âliye şubesi:

Edebiyat kolu: Belagat-ı Arabî, Belagat-ı Türkîye, Belagat-ı Farisî, kitabet-i resmiye, coğrafya, tarih, Kavanin.

Fen(Fünûn) kolu: Hesab-ı âli, Cebir-i âdi ve âli, Usûl-ü defter, kimya, tabakat, Kozmoğrafya, müsellesat, hikmet-i tabiiye, hendese tersimat-ı riyaziye, hayvanat ve nebatat, ziraat.

Müşterek dersler: Akaid, ahlâk, Fransızca, ilm-i servet ve fenn-i malî, ilm-i ahval-ı nefis” (Kodaman, 1991: 149-150).

Program incelendiğinde Arapça ve Farsça derslerinin ağırlıkta olduğu göze çarpmaktadır. Bu şekliyle Türkçenin eğitim ve öğretimine ilişkin derslerin yetersiz olduğunu söylemek yanlış olmaz. İlerleyen yıllarda Arapça ve Farsça derslerinin kaldırılmasıyla Türkçe derslerinin sayısında ve süresinde bir artış olmuştur. Bu da Türkçenin öneminin anlaşılmasına katkı sağlaması bakımından önemlidir.

5.1.5.2. Dârü’l-Mu‘allimât’ta Türkçenin Öğretimi

26 Nisan 1870’te ilk kız öğretmen okulu olan Dârü’l-Mu‘allimât açılmıştır. Bu okulun temel amacı, ilki 1859’da açılan ve sayıları artmaya başlayan kız rüşdiyelerine, kız ilkokullarına bayan öğretmen sağlamaktır. 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi’nde okulun niteliğine, yapısına, ders programına, kayıt ve mezuniyete ilişkin bilgiler belirlenmiştir.

Nizamnameye göre okulun eğitim süresi iki yıl olacaktır. Okul, sıbyan ve rüşdiye olarak iki şubeye; bu şubeler de müslim ve gayrimüslim olarak iki bölüme

ayrılacaktır. Dersler her cemaatin kendi dilinde verilecektir. Öğrenci mevcudu elli olarak belirlenmiştir. Okula kız öğrenciler sınavla alınacaktır.

Nizamnameye göre şubelerde okutulan dersler şu şekilde belirlenmiştir:

“Dârü’l-Mu‘allimât’ın sıbyan şubesinin öğretim süresi iki yıldır. Programda yer alan dersler şunlardır: Mevadi-i Ulum-ı Diniye, Kavaid-i Lisan-ı Osmani ve Kitabet, Usul-i Talim, Her cemaatin kendi lisanı, Risale-i Ahlak, Hesap ve Defter Tutma Usulü, Tarih-i Osmani ve Coğrafya, Malumat-ı Nafia, Musiki, Dikiş ve Nakış.

Rüşdiye şubesinin öğretim süresi ise üç yıldır. Okutulacak dersler şunlardır: Mevadi-i Ulum-ı Diniyye, Kavaid-i Lisan-ı Osmani ve İnşa, Arabi ve Farisi, Her cemaatin kendi lisanı, İlm-i Ahlak, Tedbir-i Menzil, Tarih ve Coğrafya, Mevadi-i Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye, Resim, Musiki, Enva-i Ameliyat-ı Hıyatiye” (İlikli, 2010: 65).

Dârü’l-Mu‘allimât’ın topluma çok önemli ve yararlı etkileri olmuştur. Akyüz, eserinde bu yararları şöyle değerlendirmiştir:

“a)Kız rüşdiyeleri ve sıbyan mekteplerine bayan öğretmenler yetiştirerek bu okulların çoğalmasına ve dolayısıyla giderek artan sayıda kızın okumasına katkıda bulunmuştur.

b)Burs almayan öğrencileri öğretmen almaya zorlamadığı için, birçok genç kız ve kadın, sadece öğretmen olmak için değil, üst düzeyde bir okulda okumak için, bu kuruma girmiş, bu da, ülke kadınları arasında bilgili, aydın bir kitlenin oluşup gelişmesini sağlamıştır.

c)Dârülmualimât, 2. Meşrutiyet Dönemi’nde açılan İnas Darülfünûnu’nun(Kız Üniversitesi) da esas öğrenci kaynağını oluşturmuştur.

ç)Cumhuriyet Dönemi’nde kadınlara ilişkin devrimlerin başarılı olmasında da 1870’ten beri Dârülmualimât’ın mezun vermekte oluşunu ve onların pek çok kız ve kadını okutmuş olmasını anımsamak gerekir” (Akyüz, 2015: 52).

Programdan hareketle bu okuldaki Türkçe öğretimine yönelik dersler sıbyan şubesinde Kavâ’id-i Lisân-ı Osmânî ve Kitâbet, rüşdiye şubesinde ise Kavâ’id-i Lisân-ı Osmânî ve İnşâdır. Türkçe öğretimine yönelik derslerin sayısındaki azlık, durumun Dârü’l-Mu‘allimînlerden pek de farklı olmadığını kanıtlar niteliktedir. Sonraki yıllarda sıbyan ve rüşdiye okullarından Farsça ve Arapça derslerinin çıkarılmasıyla ana dili derslerinin hem sayısında hem de ders saatinde artış olmuştur.

5.1.6. Dârü'l-fünûn'da Türkçenin Öğretimi

Dârü'l-fünûn, 1846 yılında medreselerin dini eğitiminden uzak, modern bir yükseköğretim yapmak amacıyla açılması kararlaştırılan kurumdur. Eğitim alanında yapılan yeniliklerden biri olan Dârü'l-fünûn, kararın alınmasından on yedi yıl sonra 1863'te ancak açılabilmiştir.

Açılması kararlaştırılan bu kurumda Müslüman ve gayrimüslim bütün Osmanlı halkı birlikte eğitim görebilecektir. Yatılı olarak verilecek eğitim ile kamuya personel sağlamak ve dini geleneklerden uzak, modern bir üniversite eğitimi vermek amaçlanmıştır. Ancak rüşdiye mezunu öğrencilerin Dârü'l-fünûn'a alınması, o tarihte kurumun pek de yükseköğretim yapamayacağının göstergesidir. "Rüşdiyelerden sonra tesisine lüzum gösterilen ve yatılı olması şart koşulan bu müesseseyi bugünkü hatta dünkü manalariyle liselerin üstünde tahsil gösteren bir yüksek ilim müessesesi yani üniversite olarak telakki ve kabul etmek doğru değildir" (Ergin, 1977: 546).

İlk Dârü'l-fünûn, Kimyager Derviş Paşa'nın açılış konuşmasıyla 13 Ocak 1863'te açılmıştır. Açılıştan sonra halka açık dersler vermeye başlanmış, bazen sadrazam ve nazırların da derse katılmasıyla derslere karşı büyük bir merak oluşmuştur. Derviş Paşa, iki yıl boyunca derslerini devam ettirmiştir. 1865'te kiralanan bir konağa taşınan Dârü'l-fünûn, kısa zaman sonra çıkan bir yangınla bir süreliğine ortadan kalkmıştır (Akyüz, 2019: 168).

1869'da çıkarılan Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, ilk ve ortaöğretimi düzenleyerek yükseköğretime öğrenci hazırlaması bakımından eğitim tarihimizde önemli bir adımdır. "Gerek mazbatada, gerek nizamnamede mekteplerin dereceleri beşe ayrılmış ve köylerle mahallelerde sıbyan, beş yüz evli kasabalarda rüşdiye, binden fazla evli kasabalarda idadiye ve vilayet merkezlerinde sultaniye mektepleri, İstanbul'da da tabii yine bu mekteplerle beraber bir Darülmualimin, bir Darülmualimat ve bir de Darülfünun açılmasına lüzum gösterilmişti. İşte ancak bu Darülfünun lise değil, üniversite sayılabilir" (Ergin, 1977: 553).

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'ne göre İstanbul'da bir Dârü'l-fünûn-ı Osmânî açılacaktır. Buna göre okul, üç şubeden oluşacaktır. Her şubenin eğitim süresi üç yıl olacaktır. Müderris olmak isteyenler için eğitim süresi dört yıldır. Dersler halka açık olacak ve okula on altı yaşından büyük olanlar bir sınavla alınacaktır. Dersler Türkçe verilecektir fakat Türkçe bilen öğretmenler yetişinceye kadar Fransızca da

verilebilecektir. Nizamnameye göre Dârü'l-fünûn'da bulunan şubelerin dersleri Tablo 5'tedir:

Tablo 5. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne Göre Dârü'l-fünûn Şubeleri ve Dersleri

Hikmet ve Edebiyat Şubesi	İlm-i Hukuk Şubesi	Ulûm-i Tabiiye ve Riyaziye Şubesi
İlim-i Terkîb-i Vücûd-i İnsânî İlm-i Ahvâl-i Nefs Mantık ve Meânî Beyân İlm-i Kelâm İlm-i Ahlâk Hukûk-ı Tabiiye İlm-i Târih Mükemmel Arabî Farisî Türkî Fransızca Yunan ve Latin Lisanlarıyla Bil- umûm Ümmehât-ı Elsine Kavâidinin Tatbîk ve Mukâyesesine Dâir Sarf-ı Umûmî İlm-i Arûz Tarih-i Umûmî Âsâr-ı Atîka İlm-i Meskûkât	Fıkıh-ı Şerîf'in Muâmelât Bahsi Usûl-i Fıkıh Romalıların Hukûku Fransızların Hukûk-ı Âdiye Kânûnnâmesi Hukûk-ı Âdiyeye Mûteallik Usûl-i Muhâkeme Ticaret-i Berriye ve Bahriye Ceza Kânûnnâme-i Hümâyûnları Usûl-i Muhâkeme-i Cinâyet Hukûk-ı Mülkiye Hukûk-ı Mîlel	Heyet Hikmet-i Tabiiye İlm-i Kimyâ İlm-i Tabakâtü'l-arz İlm-i Maâdin İlm-i Nebâtât İlm-i Hayvânât Hendese Müsellesât Hendesenin Cebire Tatbîki Hendese-i Resmîye Menâzır Hesâb-ı Tefâzülî ve Tamamî Cerr-i Eskalin Nazariyât ve tatbikâtı Tarih-i Ulûm-i Tabiiye Riyâziye Fenn-i Tahtît-i Arâzî

Kaynak: Akyüz (2019).

İkinci Dârü'lfünûn denemesi olan Dârü'lfünûn-ı Osmânî, 20 Şubat 1870 tarihinde Maârif Nazırı Saffet Paşa'nın açılış konuşmasıyla tekrar açılmıştır. Kayıt için gazetelere ilan verilmiş, başvuranlar arasında yapılan sınavın sonucuna göre dört yüz elli öğrencinin kaydı yapılmıştır. Öğrencilerin çoğunluğunu medrese öğrencileri oluşturmuştur. Bu Dârü'lfünûn da varlığını uzun süre devam ettirememiş, kurumun itibarını zedeleyen farklı sebeplerden 1873'te kapatılmıştır. Müdür Hoca Tahsin Efendi'nin deneyleri yüzünden dinsizlikle suçlanıp görevinden uzaklaştırılması ve Cemal Afganî Efendi'nin verdiği konferansların birinde Farsça metinden yapılan çeviri yanlışlığından “Peygamberlik sanattır” sözünün “kâfir” olarak suçlanıp yurtdışına kaçmak zorunda kalması okulun kapatılmasına neden olarak gösterilmektedir (Akyüz, 2019: 169).

Üçüncü Dârü'lfünûn denemesi, 1874 yılında Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın Galatasaray'daki Mekteb-i Sultânî müdürü Sava Paşa'yı görevlendirmesiyle başlamıştır. Dârü'lfünûn-ı Sultânî adıyla açılan bu okul, o yıllarda Avrupa üniversitelerinde bulunan fakülteler esas alınarak üç şube halinde eğitime başlamıştır: Hukuk Mektebi, Mühendislik Mektebi ve Edebiyat Mektebi.

1880’de Hukuk ve Mühendislik Mekteplerinin ilk mezunlarını vermesinin ardından 1881 yılından sonra Dârü’l-fünûn-ı Sultânî hakkında herhangi bir belge bulunmamaktadır. Bağımsız bir yükseköğretim kurumu olmayıp Mekteb-i Sultânî içerisinde bir kurum olması nedeniyle kendine ait bir bütçesi yoktur. Bu sebeple yaşanan mali sıkıntılar ve dönemin siyasal olayları kapanma nedenleri arasında gösterilebilir (Burus, 2019: 15).

Üçüncü başarısız denemeden sonra Dârü’l-fünûn, 1900 yılında Dârü’l-fünûn-ı Şahâne, 1908’de de Dârü’l-fünûn-ı Osmânî adları ile açılabilmiştir. Dârü’l-fünûn-ı Osmânî’nin adı 1912’de İstanbul Dârü’l-fünûnu olarak değiştirilmiştir.

Nasıl bir yöntem ve teknik kullanıldığına dair bilgiye ulaşamadığımız Dârü’l-fünûnların ders programları incelendiğinde edebiyat şubelerinde Türkçe öğretimi ile ilgili derslerin olduğu göze çarpar. Ancak bir yükseköğretim kurumundan bahsettiğimiz için bu derslerin ve sayılarının yeterli olduğunu söylemek doğru değildir. Bunun dışında yabancı hocaların yanında medrese hocalarının da ders veriyor olması, kurumun yapısına ve kuruluş amacına ters düşmektedir.

6. 1839-1908 YILLARI ARASINDA YAZILAN TÜRKÇE GRAMERLERİ VE GENEL ÖZELLİKLERİ

6.1.TANZİMAT DÖNEMİ’NDE(1839 -1876) YAZILAN TÜRKÇE GRAMERLERİ

Tanzimat ile birlikte Türk dilinin eğitim ve öğretimi üzerinde epeyce durulmuş, bunun sistemli ve düzenli bir şekilde yapılabilmesi için ilk uygulamalar başlamıştır. Bu dönemde birçok gramer kitabı yazılmış olmakla birlikte ilki 1851 yılında Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa’nın birlikte yazdıkları “Kavâ’id-i Osmâniyye” adlı kitaptır. Aşağıda Tanzimat Dönemi’nde yazılmış gramer kitaplarından bazıları genel özellikleriyle verilmiştir:

6.1.1. Kavâ’id-i Osmâniyye

Encümen-i Dâniş tarafından basılan ilk kitap olan Kavâ’id-i Osmâniyye, 1851 yılında Ahmet Cevdet Paşa ile Keçecizâde Mehmet Fuat Paşa tarafından yazılmıştır. Bu eser, Türk dilinin Türkçe yazılmış ilk gramer kitabı olarak kabul edilir. Bu yönüyle hem Türkçe hem de dil öğretimi açısından önemlidir.

Kavâ’id-i Osmâniyye, o döneme kadar yapılmayanı yapmış ve Türkçenin gramerinin yazılıp okunabileceğini göstererek kendisinden sonra yazılan dil bilgisi

kitaplarını etkilemiştir. Eser, Encümen-i Dâniş'in kararıyla elli yıl kadar ders kitabı olarak okullarda okutulmuştur. "1851'deki taş basmadan sonra 1900 yılına kadar on defa daha basılmış, Almanca'ya, Arapça'ya, Bulgarca'ya ve Hırvatça'ya tercüme edilmiş ve Ahmet Cevdet Paşa'nın öteki dil bilgisi kitaplarına ve aynı dönemlerde yazılmış diğer yazarların dil bilgisi kitaplarına örnek teşkil etmiştir" (Özkan, 2006: 225).

Ahmet Cevdet Paşa ile Keçecizâde Mehmet Fuat Paşa'nın Bursa kaplıcalarında buldukları sırada birlikte hazırladıkları Kavâ'id-i Osmâniyye, Encümen-i Dâniş'in açılışında Sultan Abdülmecid'e sunulmuş ve alınan kararlarla basılmıştır. "Ahmet Cevdet Paşa'nın anlattıklarından anlaşıldığı kadarıyla ilk gençlik yıllarından itibaren çok iyi dost olan Ahmet Cevdet ve Keçecizade Mehmet Fuat H.5 Şevval 1266(M.13 Ağustos 1850) gününde Bursa kaplıcalarına birlikte bir yolculuk yaparlar ve bu iki arkadaş burada bir ay kalırlar. Bu süre içinde Mehmet Fuat Boğaziçi'nde yolcu taşıyan vapurlarla ilgili bir şirket kurulması hakkında bir lâyiha hazırlamaya çalışırken Ahmet Cevdet de Osmanlı Türkçesinin kavâ'idi hakkında bilgi toplamaktadır. Bu arada karşılıklı fikir alış verişinde bulunurlar" (Özkan, 2006: 224).

Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlıca'nın üç dilin birleşmesinden meydana geldiğini düşündüğünden eserde, her bölümü Türkî, Arabî ve Fârisî olmak üzere bölümlere ayırarak işlemiş; böylece üç dilin kurallarına da yer vermiştir. Eserde kelime çeşitleri ve kuralların açıklamaları gibi konularda Fuat Paşa'nın etkisiyle Fransız gramer anlayışından etkilenilmiştir.

Eserde, Türk dili ayrıntılı olarak işlenmiş ve yeni dil bilgisi terimleri kullanılmıştır. Eserin içeriğine bakıldığında şeyhülislamın Arapça takriziyle başladığı, besmeleden sonra Allah'a şükredildiği, Hz. Muhammed'e, soyuna ve sahabesine duaların bulunduğu görülmektedir. Eserin mukaddimesinde dilin tanımına ayrıntılıca yer verilmiştir. Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa, dilimizin Çağatayînin bir kolu olduğundan, Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerle zenginleştiğinden bahsetmişler ve adına Lisân-ı Osmânî demişlerdir. Bu ad birçok tepkiye neden olduğundan Ahmet Cevdet Paşa, sonraki eserlerinde Lisân-ı Türkî ve Türkçe ifadelerini kullanmıştır.

Eser bir mukaddime, beş bölüm ve bir hatimeden oluşmuştur. Her bölüm üç fasla ayrılmıştır. Her fasılda Türkçe, Farsça ve Arapçanın kuralları açıklanmıştır.

Mukaddimedede Osmanlı alfabesinin otuz iki harften oluştuğundan bahsedilerek harfleri okutmaya yarayan işaretler olan harekeler üzerinde durulmuştur. Eserin birinci bölümü isimler üzerinedir. İsim çeşitleri Türkçe, Farsça ve Arapça kurallarına göre her fasılda ayrı ayrı anlatılmıştır. İkinci bölümde sıfatlar işlenmiştir. Sıfatın tanımı yapılarak Türkçe, Farsça ve Arapça sıfatlara farklı fasıllarda değinilmiştir. Üçüncü bölümde zamirler ele alınmış ve üç fasılda anlatılmıştır. Dördüncü bölüm fiiller üzerinedir. Master, çekimli fiil ve fiilden türemiş kelimeler anlatılmış ve örneklenmiştir. Türkçenin basit ve birleşik fiil çekimlerine de yer verilmiştir. Beşinci bölüm edatlarla ilgilidir. Hatimede ise cümleler ve cümlelerin tamamlayıcılarına değinilmiştir (Karabacak, 2012: 616).

6.1.2. Medhal-i Kavâ'id

Ahmet Cevdet Paşa tarafından 1852 yılında taş basma ve 55 sayfa olarak yazılan Medhal-i Kavâ'id, Kavâ'id-i Osmâniyye adlı eserin sadeleştirilmiş halidir. Ortaokul ders kitabı olarak hazırlanan bu eser, Kavâ'id-i Osmâniyye'nin okula yeni başlayanlara öğretilmesinde yaşanan zorluklar üzerine onun özeti niteliğinde yazılmıştır.

Eser, besmele ve şükürle başlamaktadır. Dilin insan hayatındaki önemi hadis ve ayetlerle açıklanmış, peygambere dua edilmiştir. "Dibâce" adlı önsöz bölümünde eserin yazılma gerekçesine yer verilmiştir. "Mu'allimîne Lâzım Olan Ma'lûmât" adlı bölümde harfler ve harekeler hakkında bilgi verilmiş, dersi anlatacak olan öğretmenlere bazı yönlendirmeler yapılmıştır. "Mukaddime" bölümünde dil, dil bilgisi ve dil kuralları tanımlanmış; harfler ve harekelerle ilgili örneklere yer verilmiştir.

Medhal-i Kavâ'id, dokuz bölümden oluşmuş ve her bölümde bir konu anlatılmıştır. Eserin birinci bölümü isim konusuna ayrılmış, isim çeşitleri, ismin halleri ve tamlamalara değinilmiş, örneklendirilmiştir. İkinci bölüm sıfatlar üzerinedir. Sıfatın tanımı yapılarak sıfat tamlamalarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde zamir konusu ele alınmıştır. Şahıs zamirleri üzerinde durularak Arapça ve Türkçe zamirler arasındaki farklılıklara değinilmiştir. Dördüncü bölüm işaret zamirleri hakkındadır. Beşinci bölümde belirsizlik zamirlerine yer verilmiştir. Altıncı bölüm master üzerinedir. Masterın tanımı yapılarak fiil çatılarına ilişkin örnekler verilmiştir. Yedinci bölümde fiillere değinilmiştir. Fiillerin basit ve birleşik çekimleri, olumlu ve olumsuz çekimleri, sıfat fiiller ve zarf fiiller üzerinde durulmuş ve örneklendirilmiştir. Sekizinci bölümde fiil kökünden türeyen kelimeler üzerinde durulmuştur. Dokuzuncu bölümde ekler ve

edatlar ele alınmış, Türkçe ve Türkçede kullanılan Farsça ve Arapça eklerle edatlar işlenmiştir. “Hâtîme” adlı bölümde cümle üzerinde durulmuş, cümlenin temel ve yardımcı unsurları verilmiştir. “Zeyl-i Risâle” adlı bölümde Türkçe fiiller ikili, üçlü, dördü kökler hâlinde gruplandırılmıştır.

Medhal-i Kavâ'id'in ders kitabı olması, esere pedagojik bir nitelik kazandırmıştır. Eserin okullarda dil bilgisinin nasıl, hangi yöntem ve tekniklerle öğretileceği konusunda ilk olma özelliği taşıdığı söylenebilir. “Medhal-i Kavâ'id, uzun bir dönem Türk dilinin bir bilgi alanı ve bilim konusu olarak işlenmesinin usulünü ve üslubunu belirlemiştir. Aynı dönemde yazılan dil bilgisi kitaplarının tamamında konuların ele alınışı ve düzeni bakımından Medhal-i Kavâ'id'in örnek teşkil ettiğini söylemek hiç de iddialı olmayacaktır” (Özkan, 2001: 111).

6.1.3. Emsile-i Türkiye

Abdullah Ramiz Paşa tarafından 1866 yılında yazılan Emsile-i Türkiye, Tanzimat Dönemi'nde yazılmış olan gramerlere bakıldığında içerik ve biçim açısından oldukça hacimli bir kitaptır. Dilin adı konusunda bir birlik sağlanamamışken eserine verdiği Emsile-i Türkiye adı da Türkçe için önemli bir adımdır.

Eser; mukaddime, üç bölüm ve hatimedden oluşmaktadır. Abdullah Ramiz Paşa mukaddime bölümünde kitabı yazma gerekçesinden, eserin içeriğinden ve dilin iyi öğrenilmesi gerektiğinden bahseder. Birinci bölümde üç alt bölüm yer almaktadır. Bu alt bölümlerde isimler, sıfatlar ve zamirler işlenmiştir. İkinci bölümde iki alt bölüm yer almaktadır. Bu bölümlerde fiiller ve yardımcı fiiller üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde de iki alt bölüm yer almakta olup edatlar ve bağlaçlara değinilmiştir. Eserin son kısmı olan hatimede cümle üzerinde durulmuş, cümle çeşitleri örneklendirilmiştir.

Köktekin, eserle ilgili bir çalışmasında şu yorumlarda bulunur: Kitapta dikkat çeken noktalardan biri, yapılan isim tasnifleri günümüz dil bilgisi kitaplarının yapmış olduğu tasniflerden çok daha detaylıdır ancak öz itibariyle pek de farklı bir durum yoktur. Bir diğer önemli nokta ise hal eklerinin hangi sorularla bulunabileceği okuyucuya kolaylık olması amacıyla sıralanmıştır. Özel durumların var olduğu belirtilerek bolca örnek verilmiştir (Köktekin, 1990: 386-387).

6.1.4. Kavâ'id-i Türkiye

Ahmet Cevdet Paşa tarafından 1871'de sıbyan mekteplerinde okuyan çocuklar için yazılmış bir dil bilgisi kitabıdır. “İlkokullara Medhal-i Kavâ'id'in de ağır geldiği

yolundaki yakınmalardan dolayı, Maarif Nezaretinde kurulan bir komisyon, daha da kısa ve faydalı bir dilbilgisi kitabının kaleme alınmasını teklif edince ortaya Kavâid-i Türkiyye çıkmıştır” (Polat, 2003: 450).

Eserde dilin temel kuralları sade bir dille açıklanmış, her kural kelime ve cümlelerle örneklenmiştir. “Eser sade bir dille ve Türkçe kurallar ağırlıklı olarak yazılmıştır” (Karabacak, 2012: 617).

Eser, “Kavâ'id-i Türkiyye” adlı bir girişin ardından mukaddime ve dokuz bölümlle devam eder. “Kavâ'id-i Türkiyye” bölümünde Türkçenin ses kuralları, alfabedeki harfler ve okunuşları üzerinde durulmuştur. “Mukaddime” bölümü, sonraki bölümlere hazırlık niteliğinde iki sayfalık kısa bir bölümdür. Burada dilin tanımı yapılmış, harfler ayrıntılı olarak örneklerle tanıtılmıştır. Dilimizin aslının Türkçe olduğu, sonradan Arapça ve Farsçadan eklemeler yapıldığı belirtilmiştir. Bu bölümden sonra, dokuz temel bölüme geçilmiştir. Önce kelimenin tanımı verilmiş, sonra isim, sıfat, zamir, ism-i işâret, mübhemât, mastar, fer'-i fiil ve edevât gibi kelimenin her çeşidi ayrı bir bölümde örneklerle açıklanmıştır.

Birinci bölüm isimlerle ilgilidir. İsim çeşitleri, isimlerde küçültme ve birleşik isimler üzerinde durulur. İkinci bölüm sıfatlarla ilgilidir. Sıfat tamlaması, isimden sıfat yapan bazı ekler ve abartma sıfatlarına değinilir. Üçüncü bölümde zamirler anlatılır. Şahıs zamirleri ve iyelik zamirleri üzerinde durulur. Dördüncü bölüm işaret kelimeleri hakkındadır. Beşinci bölümde belirsizlik bildiren kelimelerden bazıları verilir. Altıncı bölümde mastar, yedinci bölümde fiiller ele alınır. Sekizinci bölümde ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe ve mübalâğa-i ism-i fâil anlatılır. Dokuzuncu bölümde edatlar ve çekim ekleri ele alınır.

Kavâ'id-i Türkiyye, sıbyan mektepleri için hazırlanmış olmasına rağmen Türkçenin temel kurallarını ayrıntılı olarak anlatmasıyla dönemin büyük bir eksikliğini ortadan kaldırmış, uzun bir süre ders kitabı olarak kullanılmıştır.

6.2. BİRİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE(1876-1878) YAZILAN TÜRKÇE GRAMERLERİ

6.2.1. İlm-i Sarf-ı Türkî

Süleyman Hüsnü Paşa tarafından 1876'da kaleme alınan İlm-i Sarf-ı Türkî, ortaokullarda okuyan çocuklar için yazılmış, dokuz bölümden oluşan bir dil bilgisi kitabıdır. 64 sayfadan oluşan bu eserde sade, açık ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır.

Yazıldığı dönemde dilimizin adı hala Osmanlıca olarak yer alıyorken ve birçok eser bu şekilde adlandırılıyorken Süleyman Hüsnü Paşa'nın eserine Türkî ismini eklemesi manidardır. Süleyman Hüsnü Paşa, eserine İlm-i Sarf-ı Türkî adını vererek Türkçeyi ayrı bir dil olarak kabul ettiğini göstermiş ve Türkçülüğün öncülüğünü yapmıştır.

Süleyman Paşa, bu husustaki düşüncesini Recaizade Ekrem Bey'e yazdığı bir mektupta açıkça dile getirmiş ve şunları söylemiştir: “Osmanlı edebiyatı demek doğru değildir. Nasıl ki, lisanımıza Osmanlı lisanı ve milletimize Osmanlı milleti demek de yanlıştır. Çünkü Osmanlı tabiri yalnız devletimizin adıdır. Milletimizin unvanı ise yalnız Türktür. Binaenaleyh, lisanımız da Türk lisanıdır, edebiyatımız da Türk edebiyatıdır” (Gökalp, 1968: 8).

Eser dokuz bölümden oluşmaktadır. Yazar eserine besmele ile başlamış, sarf, kelime ve harf kavramlarının tanımını yapmıştır. Birinci bölüm isimlerle ilgilidir. İsmi tanıma, isim çeşitleri ve ismin hallerine değinilmiştir. İkinci bölümde sıfatlar ele alınmış ve sıfat çeşitleri örneklendirilmiştir. Üçüncü bölüm zamirlerle ilgilidir, zamir çeşitleri açıklanmıştır. Dördüncü bölümde işaret zamirleri anlatılmıştır. Beşinci bölümde, dönüşlülük zamirine ve ismin hâllerine göre çekimlerine değinilmiştir. Altıncı bölümde mastar, yedinci bölümde fiil konuları ele alınmıştır. Sekizinci bölüm fiilimsiler üzerinedir. Dokuzuncu bölüm ise edatlara ayrılmış ve edat konusu ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Eser “Hatime” bölümü ile sonlanır. Bu bölümde cümle konusuna kısaca değinilmiştir.

6.3.MUTLAKİYET DÖNEMİ'NDE(1878-1908) YAZILAN TÜRKÇE GRAMERLERİ

6.3.1. Sarf-ı Osmânî

Selim Sabit tarafından 1884 yılında yazılan Sarf-ı Osmânî, ortaokul öğrencilerine Türkçeyi dil bilgisi kurallarıyla öğretmeyi amaçlamıştır. 96 sayfadan oluşan ve oldukça sade bir dil kullanılan eserde tenbih, faide, imlâ gibi okuyucuya yardımcı olacak kısımlar bulunmaktadır.

Selim Sabit Osmanlıcanın Türkçe, Arapça ve Farsçanın birleşmesinden meydana geldiğini düşündüğü için eserini üç bölümde kaleme almıştır. Birinci bölümde Türkçe kelimelere, ikinci bölümde Arapça kelimelere, üçüncü bölümde Farsça kelimelere yer verilmiştir. “Selim Sabit Efendi, eserinde klasik gramer sistemini takip eder. Dil bilgisi ile ilgili bütün konulara temas etmiştir. Konuları geniş tutmaz. Türkçe yapı ve görev

bahislerine ağırlık verir. Yer yer Arapça ve Farsçadan dilimize geçen yapı bilgisinden bahseder” (Temizyürek, 1999: 43).

Eser, besmele ile başlamış, tanımlamalarla devam etmiştir. Birinci bölümde Türkçe kelimelere yer verilmiş, her fasılda bir kelime çeşidi işlenecek şekilde beş fasla ayrılmıştır. Birinci fasılda isim, ikinci fasılda sıfat, üçüncü fasılda fiil, dördüncü fasılda kinaye ve beşinci fasılda da edevât konuları üzerinde durulmuştur. Kelime çeşitleri örneklerle ve tablolarla açıklanmıştır. Eserin ikinci bölümü Arapça kelimelere ayrılmış, konular dört fasıl halinde anlatılmıştır. Eserin üçüncü ve son bölümü ise Farsça kelimelere ayrılmış ve üç fasılda ele alınmıştır. Bu bölümde Farsçadan Türkçeye geçen kelimeler üzerinde durulmuştur. Eserde ayrıca imla adı altında dil bilgisi kurallarına da değinilmiştir.

6.3.2. Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî

Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî, Tenkîsât-ı Askeriyye Komisyonu Kâtibi Halit Ziya Bey tarafından alay mekteplerindeki Türkçe dersleri için kaleme alınmıştır. 77 sayfadan oluşan eser, 1884 yılında yazılmıştır.

Eser, Türkçedeki sözcük türlerini, bağlanmış şekillerini örneklerle açıklamayı ve uygulamalarla pekiştirmeyi amaçlamıştır. Dokuz bölümden oluşan eser, “Muallim Efendilere İhtâr” başlığı ile başlar. Bu başlıkta, muallimler arasında tutarlılık sağlamak üzere bazı uyarılara yer verilmiştir. Kelime telaffuzlarına ilişkin uyarıların olması, eser açısından önemli bir husustur.

Eserde “isim, sıfat, zamir, fiil, fer'-i fiil, ta'dîl fiil, edât-ı rabt, edât-ı sıla ve edât-ı nidâ” başlıklı dokuz bölüm vardır. Bu bölümler haricinde bir de “İmlâ” ve “Tenkît” başlıklarına yer verilmiştir.

Eser, Türkçeyi iyi öğretmeyi amaçlayan kitapların başarılı ve güzel örneklerinden birisidir. “Kitabın düzeni kurulurken, Türkçedeki, sözcük türlerini tanıtmak onların doğru ve iyi kullanımlarını sağlayan kuralları ve incelikleri göstermek amaçlanmıştır. Bu yönden yazar, kavramları açıklamayı yeterli görmemiş, her konunun sonuna öğrenciler için ‘Tatbîkat’ başlığını taşıyan alıştırmalar da eklemiştir” (Türkay, 2018: 6)

Eser, ilk bölüme geçmeden önceki girişinde kavâ'id-i lisânın, harfin ve kelimenin tanımına yer vermiştir. Türkçedeki harf sayısını 31 olarak veren Halit Ziya

Bey, bu harflerin yazılış özelliklerine, ünlü harflerin tanıtımına ve hareke sistemine değinmiştir.

İsim, sıfat, zamir, fiil, fiilimsi, zarf ve edatlarla ilgili bilgilere yer verilen eserde fiil konusu oldukça ayrıntılı işlenmiştir. Fiillerle ilgili olan tüm yapılar, genişçe ele alınarak örneklenmiştir. Sözcük türlerinin ardından “İmlâ” bölümünde yazım kurallarının önemli kısımlarına, “Tenkât” bölümünde ise bazı noktalama işaretlerine değinilmiştir.

Eserin dili, yazıldığı döneme göre yalın sayılabilir. “Arapça terimler bir yanda tutulursa, kitabın dili yazıldığı dönemin Türkçesine göre yalın ve durudur. Ayrıca, cümlelerin kısa oluşu, söz örgüsünün öğrencilerin düzeyi ile örtüşmesi, örneklerin günlük dilden verilmesi, bu bağlamda taşıdığı önemli niteliklerden birkaçı” (Türkay, 2018: 5-6).

6.3.3. Tertîb-i Cedîd-i Kavâ'id-i Osmâniyye

Ahmet Cevdet Paşa tarafından 1885 yılında kaleme alınan Tertîb-i Cedîd-i Kavâ'id-i Osmâniyye, Kavâ'id-i Osmâniyye'nin eksiklerinin tamamlanarak düzenlenmesi yoluyla oluşturulmuş bir dil bilgisi kitabıdır. Eser, Ahmet Cevdet Paşa'nın son dil bilgisi kitabı olup sekiz bölüm ve bölümler içinde bulunan fasıllardan oluşur.

Eser giriş kısmı ile başlar. Bu kısımda yazar, eserlerini tanıtarak Tertîb-i Cedîd-i Kavâ'id-i Osmâniyye'nin düzenlenmiş bir eser olduğunu açıklar. “Muhtıra” bölümünde dilin tanımına yer verilmiştir. Bu eserde de Ahmet Cevdet Paşa'nın dil konusundaki düşünceleri değişmemiş, Osmanlıcanın Arapça ve Farsçadan aldığı kelimeler nedeniyle üç dilin birleşimi olduğunu ifade etmiştir. Fakat diğer eserlerinde ayrı bölümlerle verilen Arapça ve Farsça kelimeler, bu eserde kitaba ek olarak sonda verilmiştir. “Arapça ve Farsça unsurlar hakkındaki açıklamalar, esere bir bölüm olarak değil “ek” olarak girmiştir. Bu da Ahmet Cevdet Paşa'nın ilk grameri olan Kavâ'id-i Osmâniyye ile Tertib-i Cedid-i Kavâ'id-i Osmâniyye mukayese edildiğinde Tertib-i Cedid-i Kavâ'id-i Osmâniyye'nin Türkçe unsurlara ağırlık vermesi bakımından dikkat çekici olduğunu gösterebilir” (Başar, 2014: 73). Sonra harf, kelime ve harekenin tanımı verilmiştir.

“Muallimîne Talîmât” başlıklı bölümde sarf, nahiv, kelime ve cümleye değinilir. “Mukaddime” bölümü, asıl bölümlere giriş niteliğindeki bölümdür. Bu bölümde kelime tanımlanarak isim, sıfat, fiil, zamir ve edatla ilgili bilgiler verilir.

Birinci bölüm isimlerle ilgilidir ve isim çeşitleri örneklerle açıklanır. İkinci bölümde sıfatlar üzerinde durulur. Üçüncü bölümde tamlamalar ve çeşitlerine değinilir. Dördüncü bölümde zamirler ve çeşitleri anlatılır. Beşinci bölüm fiil üzerinedir ve altı fasılda konu ayrıntılıca işlenir. Altıncı bölümde edatlara değinilir. Yedinci bölüm cümleyle ilgilidir ve cümlenin öğelerinden bahsedilir. Sekizinci bölümde Osmanlı Türkçesine Arapçadan geçen unsurlarla ilgili bilgiler verilir.

Eserde son olarak “Zeyl-i Kitap” başlığıyla bir ek bulunur. Bu ekte Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerle ilgili açıklamalar yer alır. “Zeyl-i Kitabın birinci faslında hemzenin imlâsı, ikinci faslında pekiştirme sıfatları, üçüncü faslında ikili, üçlü, dörtlü köklerle Türkçe semâî masterlar, dördüncü faslında Farsça emr-i hazırlar, beşinci faslında Arapça dışı kuralsız isimler, altıncı faslında Arapça kuralsız çokluklar anlatılır” (Karabacak, 2012: 619).

6.3.4. Mükemmel Osmânî Sarfı

1889 yılında Manastırlı Mehmet Rifat tarafından yazılan Mükemmel Osmanlı Sarfı, öğrencilere dil bilgisi kurallarını örnekler ve terimlerle öğretmeyi amaçlayan bir dil bilgisi kitabıdır. “Eserde, dönemin dil bilgisi kuralları ve terimleri örnekler yardımıyla açıklanarak okuyucuların Türkçeyi, dil bilgisi kuralları ve terimleri sayesinde daha doğru ve düzgün bir şekilde öğrenebilmeleri amacıyla hazırlanmıştır. Eserde, terimlerin anlatılmasında kullanılan örneklerin ve alıştırma bölümünde konuların daha iyi kavranması amacıyla verilen cümlelerin dil zevkini ifade etmesi bakımından özenle seçildiği görülmektedir” (Tamkoç, 2008: 1).

Eser isim, fiil ve edat olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Kitabın başlangıcında sarf, harf, kelime ve hareke ile ilgili tanım ve açıklamalara yer verilmiştir. İlk bölüm isimlere ayrılmış olup beş alt bölümden oluşmaktadır. Bu alt bölümler; mutlaka isimler, sıfat, kinâyât, ism-i işâret ve masdardır. İkinci bölüm fiillere ayrılmıştır ve fiil konusu ayrıntılı olarak işlenmiştir. Fiil çekimleri, fiil yapıları, kip ve kişi ekleri, ek fiil gibi konular örneklerle anlatılmıştır. Üçüncü bölüm edatlar üzerinedir. Elli üç edatla ilgili açıklama ve örneklendirme yapılmıştır. Bölümlerin ardından “Temrînât” adlı, konulara ait sayfa numaralarının bulunduğu bir bölüm gelir. “Tatbîkât” adlı son

bölümde ise kitapta anlatılan tüm bilgilerin uygulanabileceği bir örnek bulunur. “Bu bölüm de kendi içerisinde Tahlil Sarfı Numûnesi isimli bir alt başlıkla bir örnek metin üzerindeki kelimelerin kitabın genelinde anlatılan bilgiler dâhilinde çözümlenmesi ve bu kelimelerin dil bilgisi yönüyle türlerinin tespit edilmesi hususunu ihtiva etmektedir” (Tamkoç, 2008: 26).

Eserde uygulamaya yönelik metinlerin bulunması ve seçilen metinlerin insanlarda güzel davranışlar uyandıracak içerikte olması önemli ve dikkat çekicidir.

6.3.5. Nev-Usûl Sarf-ı Türkî

Şemseddin Sami'nin 1890 yılında yazdığı Nev-Usûl Sarf-ı Türkî, dokuz bölümden oluşan bir dil bilgisi kitabıdır. Eserin “Mukaddime” adı verilen giriş bölümünde kelime, hece ve harfin tanımları yapılarak örneklendirilmiştir. Birinci bölüm isimlere ayrılmıştır. İsim çeşitleri alıştırmalarla ve örneklerle anlatılmıştır. İkinci bölümde sıfatlara değinilmiş, tanımlamanın ardından sıfat çeşitleri kısaca açıklanmıştır. “Kinâyât” adlı üçüncü bölümde zamirlere değinilmiştir. Dördüncü bölüm fiiller üzerinedir. Kip ekleri, zamanlar, şahıslar üzerinde durulmuştur. Beşinci bölümde zarflar ve çeşitleri anlatılmıştır. Altıncı bölümde bitişirme harfleri, yedinci bölümde bağlama kelimeleri olan bağlaçlar ele alınmıştır. Sekizinci bölümde ünlem ifadelerinden bahsedilmiş, dokuzuncu ve son bölümde de kelime türetme üzerine örnekler verilmiştir.

Eserin adında yer alan “Türkî” ifadesi, Türk gramerciliğinde Türk diline dönüşün arttığı ve dilin kurallarının öğretilmeye çalışıldığı bir göstergesidir. Şemseddin Sami'nin bu düşüncesini Hameed, çalışmasında şöyle yorumlar: “Avrupalıların 1600'lü yıllardan beri ortaya koydukları veya Tanzimat döneminin ilk 30-40 yılı içinde yazılmış gramer kitapları genellikle Osmanlı Türkçesini öğretmek amacıyla hazırlanmıştır. 1900'lü yıllara doğru bu düşünce, yerini bu dili öğretmekten çok dilin gerçek kurallarını tespite bırakmıştır. Böyle bir düşünceyi uygulamaya koyan Şemseddin Sami'nin gerek Türk dili hakkında yazdığı makalelerinde gerek Nev-Usûl Sarf-ı Türkî adlı eserinde bu özelliğinin yanı sıra başlangıçtan beri filolojik eğiliminin olduğu açıkça görülür. Bu bakımdan onun bu alandaki yeri ve önemi büyüktür” (Hameed, 1993: III).

6.3.6. Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî

Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî, Tahir Kenan tarafından dört defter halinde yazılmış bir dil bilgisi kitabıdır. İdâdî öğrencileri için kaleme alınan eser, kaynak kitap olarak da

kullanılmıştır. Eserin defterleri farklı tarihlerde kaleme alınsa da tamamının yayımlanması 1893 yılına denk gelmektedir.

Yazar, eserini yazma gerekçesini Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî'nin "Medhal" bölümünde Türkçeyi doğru söyleyip dürüst yazmak olarak açıklar. Türkçenin Türklere has bir konuşma tarzı olduğunu ancak zamanla Arapça ve Farsçadan faydalanılarak takdire şayan hale geldiğini belirtir.

Eserin birinci defterinde harf, hece, kelime, terkip, cümle, kelâm ve tenkît konuları anlatılmıştır. İkinci defterde edatlar konusu işlenmiştir. Bu bölümde edatlar ve ek konusu edebî metinlerden alınan nazım ve nesir örnekleriyle ele alınmıştır. Üçüncü defter dört başlıktan oluşmuş ve isim, sıfat, zamir, mastar konularına ayrılmıştır. Bu bölümde her bir başlık tek tek incelenmiş ve örneklendirilmiştir. Dördüncü defter ise fiil konusu ile ilgilidir, fiil çekimleri ve fiil çeşitlerine değinilmiştir.

Eserde yer yer İstanbul konuşma diline de göndermeler yapılmıştır. İmlâ ve telaffuz farklılıklarına yer verilmiştir (Gürsoy ve Karahan, 2004: XIV).

Eserin önemi, konular anlatıldıktan sonra verilen örneklerin edebiyatımızda yer alan şiir ve metinlerden seçilmiş olmasıdır. Edebiyatımızın önde gelen isimlerinden derlenen örneklerle konu pekiştirilmiş, ders kitabı olma özelliğine uygun hareket edilmiştir. Örneklerin ait olduğu kişilerin isimlerine de yer verildiği görülmektedir.

6.3.7. Üss-i Lisân-ı Türkî

Üss-i Lisân-ı Türkî, Mehmed Sadık tarafından 1895 yılında İstanbul'da kaleme alınmış bir dil bilgisi kitabıdır. Eserin önemi, Osmanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesinin karşılaştırmalı olarak yazılmasından gelmektedir. "Aynı dönemde yazılmış gramerlerde işlenen özelliklerin yanında, Doğu Türkçesi ile karşılaştırılmalı olarak yazılması nedeniyle, daha bir önem arz etmektedir. Eser 1902 yılında Martin Hartmann tarafından bazı eklemelerle Almancaya çevrilmiştir" (Toparlı ve Iğın, 2006: 7).

80 sayfadan oluşan eser, altı bölüm ve sona eklenen bir sözlükten ibarettir. 2006 yılında Recep Toparlı ve Ali Iğın tarafından yeni harflere aktarılan eser, Türk Dil Kurumu Yayınlarından çıkmıştır. "İsim, Mastar ve Ef'âl, Sıfat, Zamir, Edevât ve Bazı Kavâ'id-i Şettâ" başlıklarından oluşan bölümlerin öncesinde Ahmet Mithat Efendi'nin yazdığı uzun bir takrîz bölümü yer alır. Ardından Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi ile yazılan mukaddimeler gelir.

Eserde yöntem olarak tümevarım yöntemi kullanılmış, tanımların akabinde örneklere yer verilmiştir. Örnekler içerisinde Çağatay Türkçesinden alıntılar ve şiirler göze çarpar. Göze çarpan bir diğer husus ise fiil ve mastar konusunun aynı başlık altında ele alınarak birlikte değerlendirilmesidir.

6.3.8. Külliyyât-ı Kavâ'id-i Lisân-ı Osmânî

Binbaşı Raşid tarafından 1899 yılında yazılan Külliyyât-ı Kavâ'id-i Lisân-ı Osmânî adlı eser, 324 sayfadan oluşan bir dil bilgisi kitabıdır. Askerî rüşdiye ve idâdîler için basılmış olan eserin oldukça hacimli ve içeriğinin de ayrıntılı olduğu göze çarpmaktadır.

Eser harfler tanıtılarak başlanmış, sade ve anlaşılır bir üslupla dil bilgisi öğretimi amaçlanmıştır. Ortaokul ve lise öğrencilerine hitap eden eserde somut ve soyut kavramlar birlikte verilmiştir. Konuya ait tanımlar ve kurallar verildikten sonra örneklerle konu pekiştirilmeye çalışılmıştır. Örneklerin gündelik hayattan seçilmesine özellikle dikkat edilmiştir.

Eser “Medhal” adı verilen giriş kısmıyla başlamaktadır. Burada dilin ve yazının tanımı yapılmıştır. Türk dilinin adı sorununa Binbaşı Raşid de değinmiştir. O, Osmanlıca'nın aslının Türk dili olduğunu ancak Arapça ve Farsçadan etkilenecek zenginleştiğini belirtir: “Lisânımızın aslı Türkçedir. Fakat sonradan Arabî ve Farisî'den pek çok kelimât ve kavâid-i lâzime karışarak revnak ve letafet bulmuş bu cihetle başka bir reng-i latif ahz ederek ‘Osmanlı’ ünvan-ı celalet iktiranıyla tevsim ve tebcil edilmiştir” (Karataş, 2016: 57).

Külliyyât-ı Kavâ'id-i Lisân-ı Osmânî, üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm “Sarf-ı Osmânî” adlı bölümdür. Bu bölümün başında asıl konuya geçilmeden önce hece, harf ve kelime ile ilgili tanımlar yapılmış, ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Makale ve alt başlıklardan oluşan “Sarf-ı Osmânî” bölümünün ilk makalesi isimlerle ilgilidir. Arapça ve Farsçanın kurallarına da değinilen bu makale, dört alt bölümden oluşur. İlk başlık “İsm-i Mutlak”tır. Bu başlıkta isim çeşitlerine değinilmiştir. İkinci başlıkta sıfatın tanımı yapılmış, sıfat çeşitleri işlenerek örneklendirilmiştir. Üçüncü başlık “Kinâyât” adlı bölümdür ve zamir, ism-i işâret ve mübhemât kısımlarından oluşur. Her kısımda tanımlara, örneklere ve alıştırmalara yer verilmiştir. Dördüncü başlık ise masdara ayrılmıştır, masdarın tanımı yapılarak çeşitlerinden bahsedilmiştir. İkinci makale fiillerle ilgilidir. Kipler ayrıntılı ve günümüz kurallarına yakın olarak verilmiştir.

İkinci bölüm “Nahv-i Osmânî” adlı bölümdür. Bu bölüme nahv, kelam ve terkiib kavramlarının tanımları yapılarak başlanmıştır. Sözcük grupları ve cümle ile ilgili konulara değinilen bu bölümde edatlardan da bahsedilmiştir. Tanımlamalarla konu anlatıldıktan sonra soru ve alıştırmalarla pekiştirme yapılmıştır.

Üçüncü ve son bölüm, “İlm-i Belâgat” adlı bölümdür. Belagatın tanımı yapıldıktan sonra farklı başlıklar altında konu işlenmiştir (Karataş, 2016: 17-46).

Eser; günlük hayatta karşılaşılabilecek örneklere yer vermesi, her konunun sonunda sorular sorarak öğrenciye tekrar imkânı sunması, önemli yerleri ayrı başlıkla vermesi, yazıldığı döneme göre ayrıntılı olması ve değerler eğitimine değinmesi gibi yönlerden oldukça önemlidir.

6.3.9. Nahv-i Osmânî

Nahv-i Osmânî, 1901 yılında Şeyh Vasfi tarafından ortaokul öğrencilerine okutulmak üzere ders kitabı olarak kaleme alınmıştır. 128 sayfadan oluşan ve dönemin Türkçe cümle yapısının incelendiği eserde, Türkçe dil bilgisi kuralları Arapça ve Farsça dil bilgisi kuralları ile karşılaştırılarak verilmiştir. Bu yüzden eserdeki terimlerin birçoğu Arapçadır.

Eser “nahv-i Osmânî”nin tanımı ile başlamaktadır. Sonrasında tamlamalar ve çeşitleri anlatılarak örneklere yer verilmiştir. İsim ve sıfat konularına da değinilmiştir. Cümle ve çeşitleri, cümlenin ögeleri ve fiil çatısı üzerinde durulmuş, örneklerle konu pekiştirilmiştir. Konu anlatımından sonra pekiştirme amaçlı cümle tahlilleri verilmiştir. Son bölüm noktalama işaretlerine, bu işaretlerin nerelerde kullanıldıklarına ve örneklere ayrılmıştır. Bunların yanında eserde tüm bölüm ve kuralların Farsça ve Arapça şekilleri de verilmiştir.

Taştan, yaptığı bir çalışmasında eserle ilgili şu tespitlerde bulunur: “Nahv ilmi açısından incelediğimizde içerik olarak günümüz cümle bilgisine göre oldukça yetersizdir. Bazı söz dizimi konularına hiç değinilmezken bazılarında da çok basit bir biçimde değinilmiştir. Mesela, günümüz cümle bilgisinde üzerinde en çok durulan konulardan biri olan kelime gruplarına değinilmezken, cümle çeşitleri konusunda da sadece isim cümlesi, fiil cümlesi ve şart cümlesi ile sınırlı kalınmıştır. Bunun sebebi kanımızca Nahv-ı Osmanî adlı eserin bir ders kitabı olarak hazırlanmış olması ve hitab ettiği öğrencilerin ise rüşdiye(orta okul) talebeleri olmasıdır” (Taştan, 2009: I).

6.3.10. Kavâ'id-i İmlâ ve Tahrîr

Yüzbaşı Mehmet İhsan Efendi'nin 1906 yılında kaleme aldığı Kavâ'id-i İmlâ ve Tahrîr adlı eser, imla ve yazı kuralları ile ilgili bir dil bilgisi kitabıdır. 94 sayfadan oluşan eserde imla ve tahrir konuları pek ayrıntıya girilmeden ele alınmıştır. Eserde yalın, açık ve anlaşılır bir anlatım benimsenmiştir.

Eser, "Tahdîs-i Nimet" başlıklı bir bölümle başlar. Burada yazar dönemin padişahına teşekkürlerini belirtir. Ardından eserin girişi olan "Medhal" bölümü yer alır. Bu bölümde eserin yazılma gerekçesi ve yazarın görüşleri verilir. Yazar, eserini yazma gerekçesini şu sözlerle dile getirir: "Aczime bakmayarak sırf lisân muhabbetiyle şu naçiz risâleyi ihvân-ı dine takdime cesaret ediyorum. Bendeniz imlâ için ufak mukaddime yazıyorum. Ashâb-ı irfan ve iktidar ise şu mukaddime ve mevzuyu daha istifade-bahş bir tarzda vaz ile büyücek bir imlâ kitabı vücûda getirirse ebnâ-yı cinsine bir hizmet-i meşkûre ifa etmiş olurlar" (Başar, 2014: 206).

Medhalden sonra kelimelerin yazımındaki farklılıklara değinilmiş, harflere göre sıralama yapılmıştır. Karşılaştırma yapmak adına kelimelerin doğru ve hatalı yazımları birlikte verilmiştir. Kelimelerin yazımının yanında tanımlama ve köken bilgisine de değinilmiştir. Eserde farklı kavram alanlarından birçok isim gruplar şeklinde verilmiştir. Eser, imla üzerine olduğundan birbiriyle karıştırılan yakın anlamlı bazı kelimelerin kullanıldığı yerler ve anlamlarına ilişkin açıklamalar da yapılmıştır. Eserde dil bilgisi terimlerinin tanım ve açıklaması da yer bulmuştur. "Haşv" başlıklı bölümde resmî yazışmalarda kullanılan kelimelere değinilmiştir. İmla konusu ile ilgili bilgilerden sonra alıştırmalar ile konu pekiştirilmek istenmiştir. "Vazife" başlıklı bölümde ise öğrenciler için on dokuz alıştırmaya verilmiştir.

"Kavâ'id-i Tahrîr" bölümüne tahririn tanımı yapılarak başlanmış, ardından yazışma türlerine değinilmiş ve yazışma kurallarından bahsedilmiştir. Yazı türleri ile ilgili bilgilerin ardından resmi yazışmalarda sıklıkla kullanılan bazı ifadelerin yer aldığı bölüm gelmektedir.

6.3.11. İkinci Seneye Mahsûs Mufassal Yeni Sarf-ı Osmânî

İkinci Seneye Mahsûs Mufassal Yeni Sarf-ı Osmânî, bir komisyon tarafından 1907'de yazılmıştır. Eseri kaleme alan komisyonda kimlerin olduğu belli olmamakla birlikte eserin kapağında Maarif-i Umûmiye Nezaretinin tertibi neticesinde ortaya

çıkıldığı yazılıdır. Rüşdiye mekteplerinde okutulmak amacıyla hazırlanan eserde sade bir üslup kullanılmıştır.

Eserde konular bölümler halinde işlenmemiştir. Besmele ile başlayan eserde bazı tanımlar yapıldıktan sonra kelime çeşitleri beşe ayrılarak incelenmiştir. İlk olarak isim tanımlanmış ve isim çeşitleri verilmiştir. Bu bölümde Arapça ve Farsça isimlere ve kurallara da değinilmiştir. İkinci olarak açıklanan kelime çeşidi sıfattır. Sıfatın tanımı yapıldıktan sonra sıfat çeşitlerinden ve sıfat tamlamalarından bahsedilmiş, Arapça ve Farsçadaki sıfat kurallarına yer verilmiştir. Üçüncü bölüm zamirler, dördüncü bölüm fiiller üzerinedir. Fiiller oldukça ayrıntılı işlenmiş, örnekler ve tablolarla konu pekiştirilmeye çalışılmıştır. Fiilimsiler, fiilde çatı, birleşik fiiller, kipler ve olumsuzluk gibi konular açıklanmıştır. Son bölüm edatlarla ilgilidir. Bu bölümde edatın tanımı yapılarak örneklere yer verilmiş, Arapça, Farsça ve Türkçe edatlar üzerinde durulmuştur.

Eserin bir kişi değil de yazarları belli olmayan bir komisyon tarafından yazılmış olması yazıldığı dönem için bir farklılıktır. Eser, yazıldığı kitle olan ortaokul öğrencilerini göz önünde bulundurarak uygulamaya ağırlık vermiş, örnekler ve alıştırmalarla dikkat çekmiştir.

6.3.12. Türkçe Sarf ve Nahv

Türkçe Sarf ve Nahv, Hüseyin Cahit Yalçın'ın 1908'de idâdî mekteplerinin yani günümüz liselerinin birinci sınıfları için hazırladığı bir dil bilgisi kitabıdır. Yazıldığı dönemdeki eserler incelendiğinde “Osmânî” ifadesi yaygınken, bu eserde “Türkçe” ifadesine yer verilmesi eseri önemli hale getiren özelliklerden birisidir. “Bu bize yıllardır tartışma konusu olan dilin sadeleştirilmesi ve Türkçenin kurallarının belirlenmesi konusunda varılan noktayı göstermektedir. Eserin hazırlandığı dönem Millî Edebiyat akımının etkilerinin başladığı ve dilde sadeleşme düşüncesinin tamamıyla kabul görmeye başladığı bir dönemdir. Böylece henüz Türkiye Cumhuriyeti ilan edilmeden ‘Türkçe’ bilinci aydınlar arasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Uzun yıllar kullanılan ‘Osmanlıca’ artık yerini ‘Türk dili’ ne bırakacaktır” (Koç, 2006: 81).

Hüseyin Cahit, bir dil bilgisi kitabı yazma gerekçesini şu şekilde izah etmektedir: “Siyasal alandaki kapitülasyonlar dilimizde de vardı. Türk devleti siyasal bağımsızlığına sahip olmadığı gibi Türk dili de ulusal bağımsızlığından yoksun bulunuyordu. Çünkü Türkçenin içinde yabancı dillerin yasaları yürüyordu. Türkçemiz

adını bile yitirmişti. Okullarda bize ‘Kavaid-i Osmaniye’(Osmanlıca kurallar) okutuyorlardı. Ortada Türkçe yoktu, Osmanlıca vardı ve buna ‘Arapça, Farsça ve Türkçeden oluşan’ bir dil deniyordu. İşte bu akıma karşı içimde güçlü bir tepki uyanmıştı. Bağımsız bir Türkçenin varlığını ortaya koymak ve Türkçe öğrenmek yolunda ayrıca Arapça ve Farsçayı öğrenmek zorunluluğuna son vermek gerekiyordu. Bunun için önce bir ‘dilbilgisi’(gramer) yazmağa karar verdim. Okullarda okutulan Cevdet Paşa’nın ‘Osmanlıca Kuralları’ Arapçanın etkisi altındaydı. Türkçede kaç türden sözcük bulunduğu, Türkçe sözcüklere bakılarak, araştırılarak belirlenmiş ve saptanmış değildi; Arap dilbilgisinden alınmıştı. ‘Bu’ sözcüğü Türk çocukları için ‘İsm-i işaret’ idi; ‘bir’ ise ‘ismi adet’ idi. Önce yazdığım dilbilgisinin adını ‘Türkçe Sarf ve Nahiv’ diye kararlaştırdım” (Yalçın, 1975: 160).

Hüseyin Cahit, eserine sarf ve nahiv kavramlarını açıklayarak başlamıştır. Ardından kelime, hece ve harfin tanımını yaparak Türkçede 31 harf olduğundan bahsetmiştir. Harflerin kullanımını üzerine de bilgiler vermeyi ihmal etmemiştir.

Eserde yer alan konular on dört başlıkla anlatılmıştır. “Aheng-i Telaffuz” adlı bölümde Türkçe kelimelerin özelliklerinden biri olan büyük ünlü uyumundan bahsedilmiştir. “İmlâ İşâretleri” adlı bölümde harekeler anlatılır. Bu işaretlerin üstün, esre, ötre ve şedde olduğuna değinilir. “Tenkât” adlı bölümde noktalama işaretleri anlatılır. Yazar, bu işaretlerin kelimelerin anlamlarını fark etmek için kullanılması gerektiğini vurgulamıştır. Noktalama işaretlerinin isimlerinin günümüzde kullanılan isimlere çok yakın oluşu eser için önemli bir özelliktir. “Tenkât İşâretleri” adlı bölümde noktalama işaretlerinin kullanıldığı yerlere değinilmektedir. “Elsine” bölümünde diller sınıflandırılmış, dillerin gelişimi anlatılmıştır. Bu bölüm, yazıldığı dönemde diğer dil bilgisi kitaplarında rastlanmayan bir bölümdür. Eser bu yönüyle dikkat çekici bir özelliğe sahip olup diğerlerinden ayrılır. Yazar, Türkçenin diğer dillerden kelime almasına bakılarak Türk dilinin üç dilin birleşiminden meydana geldiğini söyleyenlerin affedilemeyecek bir hataya düştüklerini, bu yabancı kelimelerin artık Türkçeleşmiş olduğunu ifade eder. “Kelimenin Envâ’ı” adlı bölümde kelime çeşitlerini yediye ayırmış; isim, sıfat, zamir, fiil, edevat, zarf ve nidaya farklı başlıklarda ayrıntılı olarak değinmiştir. Türkçe kurallar ağırlıklı olarak verilmiştir. Esere ait bir diğer önemli özellik de zarfların bir kelime çeşidi olarak ayrı bir başlıkla ele alınmasıdır.

Eser, konu anlatımlarından sonra pekiştirme amaçlı sorular sormakta, ardından her bölümün sonunda çokça alıştırmaya vermektedir. Bu yöntemle anlatılan konuların

iyice öğrenilmesi amaçlanmış olup düz anlatım yerine uygulamalı öğretimle desteklenmiştir (Koç, 2006: 81-88).

İKİNCİ BÖLÜM

MEHMED ABDÜLKADİR'İN HAYATI VE ESERLERİ

1. MEHMED ABDÜLKADİR'İN HAYATI

Mehmed Abdülkadir'in baba adı, doğum tarihi ya da doğum yerine ait herhangi bir bilgi ve belgeye ulaşılamamış olmakla birlikte yaşadığı yerin İstanbul olduğu söylenebilir. Vermiş olduğu eserlerden ve yürütmüş olduğu görevlerden 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olduğunu tahmin etmekteyiz.

Yazarın hayatı ile ilgili ulaşabildiğimiz bilgiler oldukça sınırlıdır. Çalışmamıza konu olan eserin kapak kısmında vermiş olduğu bilgilerden hareketle Mekteb-i Saâdet adlı bir okulda müdürlük ve aynı zamanda öğretmenlik yaptığını söyleyebiliriz. Bu görevi dışında bir süre Mîr-i Mîran Hasanpaşa Mekteb-i İbtidâisi öğretmenliği(Ek 5-Ek 6) görevini de yürütmüştür.

Mekteb-i Saâdet, 21 Temmuz 1904 tarihinde İstanbul Eski Ali Paşa'da kurulan özel bir erkek rüştiyesidir. Fatih, Saraçhane ve Şehzadebaşı civarlarında faaliyet gösteren okul; ibtidâî ve rüşdiye kademelerinde eğitim vermiştir. Okulun eğitim süresi 6 yıldır. Gündüzlü bir eğitim veren okulun ömrü, kayıtlardan edinilen bilgilere göre oldukça kısadır. 1915 yılından sonra belgelerde adı geçmemekte, kayıtlarına rastlanmamaktadır (Güçtekin, 2012: 36).

Mehmed Abdülkadir'in, "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" adlı eserini döneminin ders kitabı ihtiyacını karşılamak ve müdürlüğünü yaptığı okulda okutmak üzere kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Yazar, 15 Kânûn-ı Evvel 1322'de Maarif-i Umûmiye Nezaretine yazdığı dilekçede(Ek 1-Ek 2) eserinin basım ve dağıtımına onay verilmesini istemiş; 4 Kânûn-ı Sâni 1323'te gelen cevapta(Ek 1-Ek 2) ise eserin basım ve dağıtımında herhangi bir sakınca olmadığı belirtilmiştir. Maarif-i Umûmiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen evrak(Ek 3-Ek 4) ile incelemeler tamamlanmış, ruhsat verilmiş ve eserin basım ve dağıtımını başlamıştır. Elimizde bulunan eser, 1323(1905)'te Ahmed İhsan Matbaası'nda basılmıştır.

Araştırmalarımız esnasında yazarın eğitim hayatı ile bilgiye de ulaşılamamıştır. Yazdığı eserlerden hareketle eğitime ve dile önem verdiği bilgisini çıkarabiliriz. Dönemin önemli bir sorunsalı olan Türk dilinin sadeleştirilmesi çalışmalarına katkı sunduğu, özellikle dilin adı tartışmaları sürerken eserine verdiği "Türk" ismi ile önemli

bir noktaya değindiği su götürmez bir gerçektir. Bu yönüyle çalışmamızın temeli olan eser, yazarın Türkçeye duyduğu ilgi ve sevginin bir sonucudur diyebiliriz.

2. MEHMED ABDÜLKADİR'İN ESERLERİ

Araştırmalarımız sonucunda hayatına dair sınırlı bilgiye ulaşabildiğimiz Mehmed Abdülkadir'in eğitim, dil bilgisi, din, tarih, ahlak, medeniyet, coğrafya gibi çeşitli konularda yazdığı on üç eseri bulunmaktadır. Bu eserler ve yazıldıkları tarihlerşöyledir:

1. Suâlli ve Cevâplı Muhtasar Sarf-ı Türkî(1313/1895)
2. Esmâ-i Türkiyye(1322/1904)
3. Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî(1323/1905)
4. Hûlâsa-i Mekârim-i Ahlâk(1326/1908)
5. Kırâat-ı Müfide(1326/1908)
6. Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye(1326/1908)
7. Mekârim-i Ahlâk(1326/1908)
8. Müntahabât-ı Kırâat-ı Edebiye(1327/1909)
9. Çocuklarıma Elifbâ-yı Türkî(1327/1909)
10. Rehber-i Nevzâd-ı Vatan Yâhûd Osmânlı Elifbâsı(1328/1910)
11. Çocuklarıma Küçük Resimli Harîtalı Osmânlı Târîhi(1329/1911)
12. Çocuklarıma İlk İlm-i Hâl(1330-1912)
13. Mükemmel ve Mufassal Türkiye Cumhuriyeti Atlası(1928)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAVĀ'İD-İ LİSĀN-I TÜRĪ'NİN TRANSKRİPSİYONU

1. KAVĀ'İD-İ LİSĀN-I TÜRĪ'NİN TRANSKRİPSİYONU

Tablo 6. Transkripsiyon Alfabeti

آ	a, ā	ص	ş
أ	a, e, ı, i, u, ü	ض	z, d
ء	'	ط	t
ب	b, p	ظ	z
پ	p	ع	'
ت	t	غ	ğ
ث	ṯ	ف	f
ج	c, ç	ق	k
چ	ç	ك	k, g
ح	ḥ	گ	g
خ	ḫ	ڭ	ñ
د	d	ل	l
ذ	z	م	m
ر	r	ن	n
ژ	j	و	v, ū, u, ü, o, ö
س	s	ی	y, ı, i, ī
ش	ş		

AVĀ'ĪD-Ī LĪSĀN-I TŪRKĪ

MUARRĪRĪ
MEKTEB-Ī SA'ĀDET MŪDĪRĪ
M: 'ABDŪLADĪR

Ma'ārif Nezāret-i Celīlesiniñ fi 27 Muarrem sene 325 ve fi 27 Őubāt sene 322 tārĪhli
ve 2394 / 435 numarolĪ ruŐatnāmesiyle ab' olunmuşdur.

Birinci ab'ı
Her haı Őāhibine 'ā'iddir.
MŪhŪrsŪz nŪŐhalarā sāhte nazarıyle bāılacadır.

Dersa'ādet
Maba'a-i Amed İsan

1323

(3)

Bİ' SMİ' LLĀHİ' RRAḤMAN' İRRAḤĪM

Medḥal

1—Lisān

İnsānlarıñ ifāde'-i merām maqşadıyle söyledikleri lafızlarıñ mecmū'ına lisān dinür. İşbu lafızlar ile insānlar yalnız qarşusındakine merāmını ifāde idebilüb gā'ibde bulunanlara maqşadını beyān idemediklerinden ḥarfere 'alāmet olmaq üzere birtakım şekiller icād ve bunlar birbirine tavşil idilerek elfāz ve bu vasıta ile ma'ānī beyān ve ifāde olunmaya başlamışdır ki eşkāl-i mezkūreye: (ḥarf, noqta, işāret) denilmiş ve bunları biri birine rabṭ itmeye de yazı tesmiye olunmuşdur.

Bir lisānı bilmek demek o lisān ile gerek şifāhen ve gerekse taḥrīren merāmını güzelce aṅlatmaq iktidārını ḥā'iz olmaq dimekdir.

Lisānımızñ aşlı Türkcedir, faqat soñradan 'Arabī ve Fārisīden birçok kelimāt ve kavā'id qarışaraq revnaq ve leṭāfet bulmuş ve “ 'Oşmānlı” 'unvān-ı celālet-i iktirāniyle tevsīm ve tebcil idilmişdir.

1—Lisān neye dirler? 2—Gā'iblere merām-ı beyān için neler icād olunmuşdur? 3—O şekillere ne dirler? 4—Lisānımızñ aşlı nedir? 5—Soñradan hangi lisānlarla birleşmişdir? 6—Lisān bilmek ne dimekdir?

(4)

2—Harf

Harf— Ağzıñ bir keyfiyet-i maḥşūşa ile maḥrec-i mu'ayyeninden çıkan seslerdir ki ma' nāsı olmayub teşkıl-i kelimātda kullanılır.

Türkce sözleri yazmaq için kullanılan ḥarfler 'Arabcadan alınan:

“ ا , ه , و , ن , م , ل , ك , ق , ف , غ , ع , ظ , ط , ض , ص , ش , س , ز , ر , ذ , د , خ , ح , ث , ج , ت , ب , ا ” ḥarfleridir. Bu ḥarflerle 'Oşmānlıca ve Fārisī kelimeleriñ hepsini yazmaq mümkün olmadığından soñradan Fārisīye maḥşūş olan “ چ پ گ ژ ” ḥarfleriyle Türkceye maḥşūş olub: “ گ-و , ا-ن , گ-ی ” gibi oqunan kaf-ı Türkiler 'ilāve olunmuş ve bunuñla 'Oşmānlıcanıñ ḥarfleri otuz beşe bāliḡ olmuşdur ki bunlara: [ḥarf-i hecā] veyā [elifbā] veyāḥūd [ḥurūf-ı mebānī] dinir.

Ḥurūfātıñ isimleri: “ جيم , ثا , تا , يا , الف ” ilḥ' dir.

Ve müsemmaları da: “ ا , ب , ت , ج ” ilḥ' dir.

1—Harf neye dirler? 2—Türkceyi yazmak için kullanılan harfler nereden alınmıştır? 3—Fārisīden alınan harfler hangileridir? 4—Türkceye maḥşūş olan hangileridir? 5—‘Oşmānlıcanın harfleri kaç bāliğ olmuştur? 6—Bu harflere ne dirler? 7—Harflerin isimleri nedir? 8—Müsemmalarıyla nasıl telaffuz olunurlar?

(5)

3—Harflerin Elsineye Takşimi

Otuz beş ḥurūf-1 hecādan: “ځ, چ, پ, گ” ‘Arabīde olmayub ‘Oşmānlılarla ‘Acemler beyninde ve: “ع, ظ, ط, ض, ص, ذ, ح, ث” Türkīde ve lisān-1 Türk’e maḥşūş olan üç dürlü kaf daḥī ‘Arabī ve Fārisīde yoḡdur.

Harflerin elsineye takşiminden maḡşad meşelā: “ḥekim, zākir, ‘aḡıl, deñiz, beñiz, deḡirmi, jāle, ḡāk, piyāle” kelimelerinden [ḥekim, zākir, ‘aḡıl] kelimeleri: ‘Arabī. Ve [deñiz, beñiz, deḡirmi] kelimeleri Türkī. Ve [jāle, ḡāk, piyāle] kelimelerinin Fārisī oldukları yek-naẓarda añlaşılır. Müşterek kelimeler içinde luḡat kitāblarına mürāca‘at lāzımdır.

1—Otuz beş ḥurūf-1 hecā kaç lisān beyninde müşterekdir? 2—‘Arabīye maḥşūş olan harfler hangileridir? 3— Türkceye maḥşūş olanları ta‘dād idiniz? 4—Fārisīye maḥşūş olanları şayıniz? 5— Harflerin elsineye takşiminden maḡşad nedir?

4—Harflerin Kıra‘at İtibariyle Takşimi

Harfler kıra‘at itibariyle ikiye ayrılır. Bunlardan bir kısmına: “ḥurūf-1 ḡafife” ve diḡerine “ḥurūf-1 şakīle” dinir.

(6)

Ḥurūf-1 ḡafife, şadāları ince olan harflerdir ki şunlardır: “ا, ب, پ, ت, ث, ج, چ, د, ذ, ر, ز, ژ, س, ش, گ, گ, گ, گ, ف, ش, س, ژ, ز, ر, ذ” harfleridir.

Mişāl: (Ekmek, bebek, tekerlek, şevr, cennet, çerez, dere) gibi.

Ḥurūf-1 şakīle şadāları ḡalın olan harflerdir ki şunlardır: “ح, خ, ص, ض, ط, ظ, ع, غ, ق” harfleridir.

Mişāl: (ḡakīm, ḡālīḡ, şā‘im, ḡarbe, ḡuyūr, ḡalām, ‘ulūm, ḡurūr, ḡazā) gibi.

1—Ḥurūf-1 hecā kıra‘at itibariyle kaç kısma ayrılır? 2—Bir kısmına ne dirler? 3—Diḡer kısmına ne dirler? 4—Ḥurūf-1 ḡafife neye dirler? 5—Hangileridir? 6—Ḥurūf-1 şakīle neye dirler? 7—Ta‘dād idiniz? 8—Bunlara birer mişāl getiriniz?

5—Harfleriñ İmlā Cihetiyle Taqsimi

Harfler imlā cihetiyle ikiye ayrılır. Bunlardan bir kısmına hurūf-1 muttaşıla, diğetine her hurūf-1 munfaşıla dinir.

Hurūf-1 Muttaşıla: Yazılışda alt taraflarına diğ harfler bitişebilenlerdir ki şunlardır: “ ی, ه, ن, م, ل, ك, ق, ف, غ, ع, ظ, ط, ض, ص, ش, س, خ, ح, چ, ج, ث, ت, پ, ب ” harfleridir.

(7)

Mişāl: beşlik, teklik, keşkek, celb, ‘aқıl, қalem gibi.

Hurūf-1 Munfaşıla: Yazılışda alt taraflarına diğ harfler bitişemeyenlerdir ki şunlardır: “ ا, د, ذ, ر, ز, ژ, و ” harfleridir.

Mişāl: “at, dere, zirā‘, zirve, jeng, vālide” gibi.

1—Harfler imlā cihetiyle kaç kısma munқasımdır? 2—Bir kısmına ne dirler? 3—Diğer kısma ne dirler? 4—Hurūf-1 muttaşıla neye dirler? 5—Ta‘ dād? 6—Hurūf-1 munfaşıla neye dirler? 7—Şayıñız? 8—Birer mişāl getiriñiz?

6—Hurūf-1 Şemsiyye ve Қameriyye

Çok kere ‘Arabī isimleriñ evveline harf-i ta‘ rif denilen: “el” kelimesi gelir ve bu i‘tibārla yigirmi sekiz hurūf-1 hecā‘-i ‘Arabiyye iki kısma ayrılıb bir kısma: [hurūf-1 şemsiyye] diğetine: hurūf-1 [қameriyye] dinir.

Hurūf-1 Şemsiyye: “ ن, ل, ظ, ط, ض, ص, ش, س, ز, ر, ذ, د, ث, ت ” harflerinden i‘bāretidir. Bunlarıñ evveline (lām-1 ta‘ rif) dāhıl olduğı zamān o kelimeniñ (lāmı) oқunmadığı gibi hurūf-1 mezkurede teşdīd ile oқunur.

Mişāl: et-tevbe, eş-şevab, ed-delāle, ez-zākir, ez-ziyāde ilḡ gibi.

Hurūf-1 Қameriyye: “ ا, ب, ج, ح, خ, ع, غ, ف, ق, ك ”

(8)

و, ه, ی” harfleridir ki el harf-i ta‘ rifiniñ lāmı kendilerinde lafzen zāhir olur.

Mişāl: El-ārż, el-bāb, el-cevāb, el-hāc, el-ğani, ilḡ gibi. Faқaқ hurūf-1 şemsiyye gibi teşdīd ile oқunmayub hareke‘-i aşliyyesiyle telaffuz olunurlar ve bu harf-i ta‘ rif Türkce ve Fārisī kelimātiñ evveline dāhıl olamayub yalnız ‘Arabī kelimāta maḡşūşdur.

1—Hurūf-1 hecā‘-i ‘Arabī kaç kısma ayrılıyor? 2—Bu kısımlara ne dirler? 3- Hurūf-1 şemsiyye kaç harfdir? 4—Naşıl oқunur? 5—Hurūf-1 қameriyye kaç harfdir? 6- Naşıl oқunur? 7- Birer mişāl getiriñiz? 8- Bu қā‘ ide Türkī ve Fārisīde cāri midir?

7—Harfleriñ Aқsām-1 Mütenevvi‘ aya Taqsimi

Ḥurūf-1 Hecā—“Ḥurūf-1 müteşābihe, ḥurūf-1 müteķāribe, ḥurūf-1 mütebā‘ide, ḥurūf-1 kısım, ḥurūf-1 zelāķa, ḥurūf-1 ḥalk” nāmlarıyla altı kısma daha munķasım olur.

Ḥurūf-1 Müteşābihe: “ع - ط - ء - ع” gibi şādaları birbirine ziyāde beñzeyen ḥarflerdir.

Ḥurūf-1 Müteķāribe: “ظ - ذ - د - ب” gibi maḥrecleri birbirine yakın olan ḥarflerdir.

Ḥurūf-1 Mütebā‘ide: “ب, ع, م, ج” gibi maḥrecleri birbirlerine uzak olan ḥarflerdir.

(9)

Ḥurūf-1 Kısım: “و, ف, ب, م” gibi telaffuzları dudak vāsıtesiyle olan ḥarflerdir.

Ḥurūf-1 Zelāķe: “ن, ل, م, ف, ب” gibi lisāna sür‘at ve keskinlik viren ḥarflerdir.

Ḥurūf-1 Ḥalk: “ع, ه, غ, ع, ح” ḥarflerinden ‘ibāretidir.

1—Ḥurūf-1 hecānıñ aķsām-1 mütenevvi‘asını ta‘dād idiñiz? 2—Ḥurūf-1 müteşābihe neye dirler? 3—Ḥurūf-1 müteķāribe neye dirler? 4—Ḥurūf-1 mütebā‘ide neye dirler? 5—Ḥurūf-1 kısım neye dirler? 6—Ḥurūf-1 zelāķe neye dirler? 7—Ḥurūf-1 ḥalk hangileridir? 8—Hangi lisānda müsta‘emeldir? 9—Birer mişāl getiriniz?

8—Hemze

Elif—Ḥarfî bir ḥarf-1 hevā‘idir ki ‘Arabîde ḥarekelisine: “hemze” ve ḥarekesiz olanına [elif] dinir.

Lisān-1 Türkîde hemze şu işārete (ء) dinir ve hiçbir vaķit elif tanılmaz.

Türkcede elif iki dürlüdür. Biri: “elif-i maķşüre” diğeri: “elif-i memdüde” dir. [et, ekmek, eş] gibi ḥarf olarak telaffuzda āşikār olan eliflere {elif-i maķşüre}. [aķşam, alaca] gibi medli olarak yazılan eliflere {elif-i memdüde) dirler.

(10)

‘Arabcada: Elif-i Maķşüre: Ḥurūf-1 aşliyyeden ḥāric olub “ى” şeklinde yazılan ve elif gibi oķunan yā‘lara dinir: {d‘avā, fetvā} gibi.

Elif-i Memdüde: Ḥurūf-1 aşliyyeden ḥāric olarak ‘amüden yazılan ve kendinden soñra bir de “hemze” bulunan eliflerdir: (şahrā‘- evliyā‘) gibi.

1—Hemze neye dirler? 2—Lisān-1 Türkîde hemze neye dinir? 3—Türkcede elif kaç nev‘dir? 4—Elif-i maķşüre neye dirler? 5—Elif-i memdüde neye dirler?

6—‘Arabcada elif-i maşşürelere nasıl yazılır? 7—Elif-i memdüdeler nasıl yazılır?

8—Dördüne de birer mişâl getiriniz?

9—Hareke

Hareke—Harflere ‘arız olan bir keyfiyettir ki harfleriñ okunmalarına hizmet iderler. Lisân-ı Türkîde hareke ikiye ayrılıb birine (hareke’-i resmiyye) diğere: (hareke’-i harfiyye) dirler.

Hareke’-i Resmiyye: Türkce — “üstün, esre, ötre” ‘Arabca: “fetha, kesre, zamme” ta’ bir itdikleri işâretlerdir ki şunlardır: { ُ } Lisân-ı Türkîde hareke’-i resmiyyeler zârûret olmâdıka hâzıf olunur faķaķ mezkur harekeler kōnmuş gibi okunur:

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{Üstün esre ötre dir hareke} \\ \text{Getirir ķari’ e bunlar meleke} \end{array} \right\}$$

(11)

Lisân-ı ‘Arabîde harekât-ı resmiyyeniñ ikişer kâat olmalarından ‘ibâret birer nev’leri daha vardır ki şunlardır: { ُ } nûn-ı sâkine bedel vaz’ olunan mezkur işâretlere tenvîn ta’ bir olunur ve yalnız ‘Arabî kelimelerde isti’ mâl olunur.

Harf-i Medd: ‘Arabî ve Fârisî lisânlarında hareke’-i resmiyyeyi med iden harflerdir ki şunlardır: [ى] Bu harflerden “elif” fethayı medd ider [‘âlem, mâder] gibi faķaķ medd olunan fetha elifiñ harekesi ise iki elif bir araya gelmemek için şu [ِ] medd işâreti vaz’ olunur {âmir, âhen} gibi. “ى” kesreyi medd ider {necîb, rîk-dân} gibi. “و” zammeyi medd ider [maķbûl, dilhûn] gibi.

1—Hareke neye dirler? 2—Kaķ kısım dır? 3—Hareke’-i resmiyye neye dirler ve hangileridir? 4—Tenvîn neye dirler? 5—Tenvîn hangi lisâna maşşüşdür? 6—Harf-i medd hangi lisânlarda müsta’ meldir? 7—Birer mişâl getiriniz? 8—Elifiñ harekesi fetha ise hangi işâret vaz’ olunur ve ne gibi? 9—Hareke haķķındaki beyit hâşırınızda mı?

10—Hareke-i Harfiyye

Hareke’-i Harfiyye— Yalnız Türkceye maşşüş olan ve hurûf-u imlâ ta’ bir olunan harflerdir ki şunlardır: “ ا , ه , ي , و ”

Hareke’-i Harfiyye: Üst tarafındaki harfiñ harekesini beyân itmek için kullanılır. Bunlardan (ا) fetha’-i şaķîleye (ه) fetha’-i hafifeye

(12)

(ى) kesreye (و) zammeye ‘alâmet olmaķ üzere yazılır: kaķķ, git, gör. gibi harekesi olan her bir harfe: (müteharrik) olmayana da: (sâkin) dinir. Burada okuyor ‘ibâresinde: (و)

müteharrik (ج) müteharrik (د) müteharrik (ل) müteharrik (ق) müteharrik (ع) müteharrik “ج” sākin. Ve gelmek kelimesinde: (ك) müteharrik “ج” sākin (م) sākin bulunduğu gibi ‘Arabî kelimelerde hareke ve sükûndan mā‘ adâ şedde denilen şu [َ] işaret vardır ki bir harfi iki kere okutmak için kullanılır: [hiddet, şiddet] kelimeleri gibi.

Türkcede bu kâ‘ ide mu‘teber olmayub iki kere yazılır: [ellemek, tellemek] gibi fağat “yaşşı, üssü, oğğası” gibi kelimeler şâzzdır.

1—Hareke ‘-i harfiyye hangi lisānda müsta‘ melder? 2—Hareke ‘-i harfiyyelere daha ne dirler? 3—Bunlar hangi hareketlere ‘alāmet olmak üzere yazılırlar? 4—Müteharrik ne dimerdir? 5—Sākin neye dirler? 6—Birer mişāl bulunuz? 7—Şedde ne için isti‘ māl olunur ve hangi lisāna mağşūşdur? 8—Türkcede nasıl olur?

11—Harekāt-ı Tabī‘ iyye

Harfleriñ okunuşca ba‘zısı kalın ve ba‘zısı ince olduğuna ve hareketler ise harflere tābi‘ olduğuna göre Türkceñiñ harekāt-i tabī‘ iyyesi sekizdir:

1—(Fetha ‘-i hafife) “ء” : (sen, dere, tebe) gibi

2—Fetha ‘-i şakīle: “ َ , ِ ”: (ağız, bardak, tarak)

(13)

3—Kesre ‘-i hafife: “ ِ , ِ ” (biz, iz, diz)

4—Kesre ‘-i şakīle: “ ِ , ِ ” (açık, saçık, kaçık)

5—Zamme ‘-i hafife ‘-i mebsūta: “ ُ , ُ ” (dört, göz, söz)

6—Zamme ‘-i şakīle ‘-i mebsūta: “ ُ , ُ ” (toksan, kul, çok)

7—Zamme ‘-i hafife ‘-i mağbūza: “ ُ , ُ ” (gül, üzüm, tütün)

8—Zamme- ‘-i şakīle ‘-i mağbūza: “ ُ , ُ ” (şol, bol, çocuk)

Türkce kelimeleri terkib iden hecelar beyninde ahenkce muvafağat bulunmak ya‘ni kelimeler hafif hareke ile bedā ‘ iderse soñraki hareketler daği(hafif) ve eğer şakil hareke ile başlarsa soñrakiler de şakil telaffuz olunması şive ‘-i lisān-ı Türki muğtezasındandır: “göstermek, okumak, girmek, çıkmak” gibi fağat [kahve, limon] gibi kelimeler esāsen Türkce olmadıklarından bunlarda ahengi muğāfaza itmek muğtezi olmadığı gibi ahenk hāricinde kalan [inanmak] gibi kelimeler daği şāzz olarak kabül olunuyorlar.

1—Harekāt-i tabī‘ iyye kaçdır? 2—Bunlara bir mişāl bulunuz? 3—Kelimeler hafif hareke ile bedā ‘ iderse nasıl okunur? 4—Şakil hareke ile bedā ‘ iderse nasıl olur?

5—Kahve, limon gibi kelimelere ne diyeceksiniz? 6—İnanmak Türkçe değil mi? Buña ne mü'tala' a beyân idersiniz?

12—Kelime

Kelime—Ağızdan ma' nâlı ve ma' nâsız çıkan şadâya lafz ve ma' nâlı olan her bir lafza da kelime dinir.

(14)

Lafzın ma' nâya delâleti iki tarîkledir:

1—Važ' idir: “insân, hayevân, taş, toprak” gibi.

2—Tabi' idir: “öksürük, ağsırık” ve buña mümâşil hâlât-ı tabi' iyyeye delâlet iden aşvât gibi.

Kelime —(isim, şıfat, zamîr, fi' l, edât) nâmlarıyla beş kısma munķasımdır:

1—İsim: İnsân, hayevân, ve eşyâyı bildiren kelimedir.

Hakkı, arslan, kitâb gibi.

2—Şıfat: İsimlerin hâl ve şânını bildiren kelimedir.

Güzel, büyük, küçük, yarım, bütün gibi.

3—Zamîr: İsmiñ yerini tutan kelimedir: Ben, biz, siz gibi.

4—Fi' l: Üç zamânın birinde bir işiñ veyâ bir hâl ve keyfiyetiñ vuķu' unu bildiren kelimedir: okudu, okuyor, okuyacak gibi.

5—Edât: Müstaķil bir ma' nî ifâde itmeyüb diğer kelimelerin yardımıyla huşuşı ma' nâlara delâlet iderler. (Okudı mı) kelimesindeki “mı” lafzı gibi ki: okudı fi' liniñ yardımıyla su'âl ma' nâsı ifâde ider.

1—Kelime neye dirler? 2—Lafzın ma' nâya delâleti naşıldır? 3—Kelime kaç kısma ayrılır? 4—İsim neye dirler ve ne gibi? 5—Şıfat neye dirler ve ne gibi? 6—Zamîr neye dirler ve ne gibi? 7—Fi' l neye dirler ve ne gibi? 8—Edât neye dirler ve ne gibi?

(15)

BİRİNCİ FAŞIL

1—İsim

İsim—Zamâna delâlet itmeyerek hâricde veyâ zihinde mevcûd olub ' aķıl ve hayâl veyâ his ile bilinen şeylere dinir:

“İnsân, arslan, ' anķâ, ' ifrît, elem, keder” gibi.

[İnsân, arslan] hâricde mevcûd oldukları için ‘aķıl ile bilindikleri gibi [‘anķā] hayāl [elem, keder] de his ile bilinirler.

İsimler kâbil-i lems ve ru’yet ise:”ism-i ‘ayn” veyā “ism-i zāt” dinir. [tāş, toprak, ağaç, yāş] gibi.

Kâbil-i lems ve ru’yet değilse: “ism-i ma‘nî” dirler [elem, keder, ‘aķıl, fikir] gibi isimler ma‘nî cihetiyle ikiye munķasım olub birine: “ism-i cins” diğerine “ism-i hâş” dirler.

İsm-i Cins: Bir cinsiñ her ferdine ayrı ayrı itlâķı şaķih olan kelimedir: [insân, ağaç] gibi ki her ādama insân ve her ağaca ağac dinilir.

(16)

İsm-i Hâş: Yalnız bir şaķşa veyā bir şey’e delâlet iden kelimedir: [Çamlıca, İstanbul, Aķmed, Tuna] gibi ki “Çamlıca” bir mevķi‘-i dil-firibiñ “İstanbul” pây-i taht-ı salţanat-ı seniyye bir şehr-i şöhret-i şî‘arıñ “Aķmed” bir zâtıñ “Tuna” bir nehriñ ismi olub her mevķi‘e: Çamlıca, her şehre: İstanbul, her zâta: Aķmed, her nehre: Tuna dinilemez.

İsm-i cins bir cinsi tekmîl bildirir
İsm-i hâşse hüküm ferde virdirir
Ad deyince cümle adlardır murād
Aķmed adı ‘aķlı zâta irdirir
At ise ism-i cins Aķmed ise ism-i hâş
Bu kıyâs esmâ-yı tefrîķ itdirir

1—İsm-i muţlak neye dirler? 2—Ne gibi? 3—‘Akıl ile bilinen isimler ne gibi? 4—Hayāl ile bilinen isimler hangileridir? 5—His ile bilinen isimlere birer mişāl buluñuz? 6—İsimler ma‘nî cihetiyle kaç kısma munķasımdır? 7—İsm-i ‘ayn neye dirler? 8—İsm-i zāt neye dirler? 9—Birer mişāl söyleyiñiz? 10—İsm-i cins neye dirler ve ne gibi? 11—İsm-i hâş neye dir ve ne gibi? 12—Beş‘aded ism-i cins buluñuz? 13—Beş‘aded de ism-i hâş söyleyiñiz? 14—İsm-i cins ve ism-i hâş için yazılan beyt hâţırınıñda mı?

(17)

2—Havâss-ı Esmâ’

İsimlerde: Kemmiyyet, keyfiyyet, hayşiiyyet nâmlarıyle üç hâşşe vardır.

1—Kemmiyyet: Bir ismiñ müfred ve cem‘ olmasıdır ki Türkce ism-i cinsler bir şey’i beyân iderse “müfred” birden ziyâde şeyleri beyân iderse: “cem‘” dinir. Türkcede:

Müfred bir ismi cem‘ yapmak için o ismiñ āhirine (ler) edatı ‘ilāve idilir: evler, gemiler, hāneler, kitāblar, vapurlar gibi lafızları müfred ma‘naları cem‘ ba‘zı isimler vardır ki bunlara (ism-i cem‘) dinir: sürü, ordu, takım, gurūh, cemā‘ at. gibi ism-i hāşlar ‘aliyyü’l-iṭlāk cem‘ lenmez; yalnız, müstešnā olarak altı hâlde cem‘ lenmeleri cā’izdir.

1—Meşhūr hānedān, ‘ā’ile, familia isimleri: ‘Oşmānlılar, Emeviler, ‘Abbāsiler. Gibi.

2—Kavim ve kabīle isimleri: Türkler, ‘Arablar, ‘Acemler. Gibi

3—Tārīhde geçen meşāhir isimleri: Fārābiler, İbn-i Sinālar Şark’ da yetişmişlerdir. Gibi

4—Bir isimde olan müte‘addid şahıslar: Aḥmedler, Ḥasanlar, Ḥüseynler, gibi

5—Coğrāfyāda iki veyāḥud üç yere virilen ‘aynı isimler: Gineler, Amerikālar gibi.

6—Bir de kelāmda şiddet ve mübālağa gösterilmek kaçd olunursa: Sultān Meḥmed Ḥān-ı Şāni Hazretleri Hunyādları kahr eylemiş ve İskenderlere gıpta bahş olmuş bir cihāngirdir gibi.

(18)

Kemmiyyet-i Esmā’-i ‘Arabīyye

Türkī ve Fārisī lisānlarında bire müfred birden yukarısına cem‘ dinir ise de ‘Arabīde ikiye bildirmek için bir de “teşniye” şığası vardır. Ve esmā’-i ‘Arabīyyeniñ kâ‘ide’-i ‘Arabīyye üzere yapılan “teşniye” şıgaları lisān-ı ‘Oşmānīde keşretle müsta‘meldir.

‘Arabīde ism-i müfredleriñ āhirine mā-ḳablī meftūḥ {ا ن} veyā {ى, ن} getirilerek müfredler teşniye yapılır:

{	recül,	recülān,	recüleyn	}
	şecer,	şecerān,	şecereyn	
	şülüş,	şülüşān,	şülüşeyn	

Faḳaṭ { ى, ن } ile yapılan teşniyeler lisān-ı Türkīde daha çok müstā‘meldir:

[ḥarem-ḥaremeyn, muḥterem-muḥteremeyn, sene-seneteyn, şefe-şefeteyn] gibi.

Lisān-ı ‘Oşmānīde isti‘māl olunan (esmā’-i ‘Arabīyye) yā Türkce (ler) edatıyla: veyā kâ‘ide’-i Fārisīyye üzere [an] edatıyla, veyāḥud kavā‘id-i ‘Arabīyye üzere müzekkerlerde “ى, ن” ve “و, ن” mü’enneşlerde “ا, ت” edatlarının ‘ilāvesiyle cem‘ yapılırlar.

{	müşîr,	müşîrler,	müşîrân,	müşîrûn,	müşîrîn	}	müzekkerler
	zâbiṭ,	zâbiṭler,	zâbiṭân,	zâbiṭûn,	zâbiṭîn		
	mu‘allim,	mu‘allimler,	mu‘allimân,	mu‘allimûn,	mu‘allimîn		
	müslim,	müslimler,	müslimân,	müslimûn,	müslimîn		

(19)

{	muḥaddere,	muḥaddereler,	"	,	muḥadderât	"	}	mü’enneṣ
	mu‘cize,	mu‘cizeler,	"	,	mu‘cizât	"		
	zât,	zâtlar	"	,	zevat	"		

Faḫaṭ bunlardan mâ‘adâ Türkcede keṣretle isti‘mâl olunan ve esmâ’-i ‘Arabiyeniñ müzekker ve mü’enneṣ şîğaları bozularaḫ yapılan: (kitâb-kütüb, risale-resâ’il, seyf-esyâf-suyuf) gibi cem‘leri de vardır ki bunlara cem‘-i mükesser dirler.¹

Kemmiyyet-i Esmâ’-i Fârisîyye

Fârisîde daḫî Türkce gibi teşniye şîğası olmayub birden yuḫarısı cem‘‘ad olunur. Esmâ’-i Fârisîyye lisân-ı Türkîde pek ziyâde müsta‘meldir: [Ḥüdâ, âteṣ, kişver, dirâht, dîvâr] gibi ba‘zen ism-i cem‘leri daḫî kullanılır: (gürûh, leşker) gibi lisân-ı Türkîde isti‘mâl olunan esmâ’-i Fârisîyye icâb-ı hâle göre yâ Türkce edât cem‘ olan [ler] edâtıyla yâḥûd kavâ‘id-i Fârisîyye üzere [an] edâtıyla cem‘lenirler:

peygamber:	peygamberler,	peygamberân	dâder:	dâderler,	dâderân
peygâmbere:	peygâmbere,	peygâmbereân	cevâhir	cevâhirler	cevâhirân
pâdişâh:	pâdişâhlar,	pâdişâhân	çeşm:	çeşmler,	çeşmân
peder:	pederler,	pederân	leb:	lebler,	lebân
mâder:	mâderler,	mâderân	şîr:	şîrler,	şîrân

(20)

Faḫaṭ— Āḫiri hâ’i resmiye ile biten kelimeler (an) ile cem‘lendikleri zemân evvel (he) kâf-ı Fârisîyye tebdîl olunur: [bende- bendegân, teşne- teşnegân, ḥaste- ḥastegân] gibi eḡer kelimeniñ āḫirinde: (elif) veyâ (vav)-ı memdüde bulunursa ‘alâmet-i cem‘ olan (an) dan evvel bir (yâ) ziyâde idilir: [gedâ-gedâyân, ḥuşgu-ḥuşguyân] gibi.² [İḥtâr] Fârisî isimler kâ‘ide’-i Fârisîyye üzere cem‘lendikten soñra bir de Türkce ler edâtıyla cem‘lenmeleri câ’iz deḡildir: (zenânlar- merdânlar) dimek ‘abeşdir.

¹Kemmiyyet-i esmâ’-i ‘Arabîyye naḫiv kısmında mufaşşalan gösterilecektir.

²Fârisîde zî-rûḥ, bî-rûḥ, zî-teceddüd olanlarıñ cem‘ kâ‘ideleri naḫiv kısmında gelecektir.

Esmā'-i Ecnebiyye

‘Arabî ve Fārisîden başka lisānımıza alınan birṭāqım esmā'-i ecnebiyye günden güne tekeşşür itdiğinden bervech-i āti mevāddiñ iḥṭārına luzūm görüldü: [avukat, istatistik, baraḳe, piyanḳo, tramvay, telğraf, vapur] gibi esmā'-i ecnebiyye ḳavā'id-i Türkîyyeye tābi' olub mensub oldukları lisānlarıñ ḳavā'id veyā ‘Arabî, Fārisî ḳavā'idleri üzere cem'lenemezler. Meşelā: [avukatlar, istatistikler, baraḳeler, piyanḳolar] dinilebilüb: (avukatān-avukatūn, istatistikān-istatistikūn) dimek cā'iz olamaz.

2—Esmā'-i ecnebiyye aḥvāl-i isme uğradıklarında yine ḳavā'id-i Türkîyyeye tābi' dirler:

Tramvay, tramvayı, tramvaya, tramvayda tramvaydan tramvay için, tramvayle, tramvayın tramvayı gibi.

(21)

3—Esmā'-i ecnebiyye ‘Arabî ve Fārisî edātları aḥz idemedikleri gibi elfāz-ı ‘Arabîyye ve Fārisîyye ile ‘Arabî ve Fārisî uşülüyle terkîb daḥî idilemezler.

[Fā'ide] İsimleriñ cinsî veyā ‘ilm olduklarını tefriḳ için o ismiñ evveline bir ‘aded getirmeli ma' nî şahiḥ olursa: (ism-i cins) ma' nî şahiḥ olmazsa, ism-i ḥāşdır zirā: beş elma, sekiz armud, iki ḳoyun, dört keçi dinilebilüb beş İstanbul, sekiz Edirne, ṭoḳuz, Üsküdar dimek şahiḥ olamaz.

1—İsimlerde kaç ḥāsse vardır? 2—Kemmiyyet neye dirler? 3—Müfred neye dirler? 4—Cem' neye dirler? 5—Türkcede edāt-ı cem' nedir? 6—İsm-i cem' ne gibi isimlerdir? 7—İsm-i ḥāşlarıñ cem' i ne vaḳit cā'iz olur? 8—Kaç ḥâlde cem'lenebilirler? 9—Bir ismiñ cins veyā ḥāş olduğunu tefriḳ için ne yapmalı?

‘Arabî isimleriñ cem' i nasıl yapılır? Teşniye neye dirler? Teşniye nasıl yapılır? ‘Arabî isimleriñ Türkî Fārisî üzerine cem'leri cā'iz midir? Ne gibi? Bu kelimeleriñ ḳavā'id-i ‘Arabîyye üzere cem'leri nasıl gelir? ‘Arabca bir isim bulunuz? Bu ismi teşniye yapıñız? Türkce cem'letiyiz? Fārisîce cem' yapıñız? Cem'-i mükesserler nasıl yapılır? Esmā'-i Fārisîyye nasıl cem'lenir? Fārisîde teşniye var mıdır? Fārisî isimleriñ Türkce cem'leri cā'iz midir? Ne gibi. Esmā'-i ecnebiyye nasıl cem'lenir?

3—Keyfiyyet-i Esma'

3—Keyfiyyet: İsimleriñ müzekker ve mü'enneş olmasıdır. Müzekker: “erkek”, (mü'enneş) dişi dımekdir.

(22)

Türkçe isimlerin (müzekker veyā mü'ennes) olduklarına dā'ir 'alāmet-i maḥşūşa yokdur. Ancak müzekker bir ismi bildirmek için o ismin evveline: [erkek] ve mü'ennes olduğunu beyān için: [dişi] kelimesi gelir: (erkek arslan, dişi kedi) gibi.

Ba'zı isimler aşlında müzekker veyā mü'ennes olduklarından bu gibi isimlerin evveline (erkek, dişi) kelimeleri getirilmez [öküz, inek, hurūs, tavuk] gibi.

İsm-i cinslere ba'zı edāt 'ilāve edilerek muhtelif ma'nalar beyān iderler ve bu isimlere: (ism-i mekān, ism-i taşgīr, ism-i ālet) nāmları virilir.

1—İsm-i Mekān: Bir şey'in yerini gösteren kelimedir. Bu da (aşlı, kıyāsı) nāmlarıyla ikiye ayrılır:

İsm-i Mekān-ı Aşlı: Toğrudan toğruya mekān ma'nası bildiren kelimedir: (Ev, ota, bāğçe, tarla, āhūr) gibi.

İsm-i Mekān-ı Kıyāsı: Ba'zı isimlerin āhırine hafiflerde: [lik] ve şakillerde: [lık] edātlarının 'ilāvesiyle teşkil olunurlar:

ağac: (ağaclık, ağaclıklar) çayır: (çayırılık, çayırılıklar)
kömür: (kömürlük, kömürlükler) odun: (odunluk, odunluklar)
çalı: (çalılık, çalılıklar) diken: (dikenlik, dikenlikler) gibi

2—İsm-i Taşgīr: Bir ismin küçüklüğünü bildiren kelimedir.

İsm-i cinslerin āhırine hafiflerde [cık, ceğiz] ve şakillerde [cık, cağız] edātlarının 'ilāvesiyle hāşıl olurlar.

dere: “derecik, derecikler” tepe “tepecik, tepecikler”

(23)

kuş: “kuşcağız, kuşcağızlar” kız “kızcağız, kızcağızlar” gibi.

Ba'zen bu ceğiz ta' biri maḥām-ı teraḥḥumda da kullanılır: bī-çāre çocucağız gibi.

3—İsm-i Ālet: Bir işin icrāsına vāsıta olan şey'i bildiren kelimelerdir.

Bu da: (semā' i ve kıyāsı) nāmlarıyla ikiye ayrılır:

İsm-i Ālet-i Semā' i: balta, bıçak, kılınc, top, tüfenk gibi.

İsm-i Ālet-i Kıyāsı: burmağdan: (burğu) kesmekden: (keski) sürmekden: (sürgü) gibi.

Faḥaḥ ism-i āletlerin kıyāsı olmaları 'umūmī değildir, çünkü her mādeden yapılamazlar.

1—Keyfiyyet-i esmā' ne dimekdir? 2—Türkcede te'nîş, tezkîr mu'teber midir? 3—Bir ismiñ müzekker olduğunu beyân için ne lâzımdır? 4—Mü'ennes olduğunu beyân için ne lâzımdır? 5—Hürüs, tavuğ gibi isimlerde bu kı'ide câri midir? 6—İsimlere ba'zı edevât 'ilâve idilecek olursa ne gibi ma'nalar ifade ederler? 7—İsm-i mekân neye dirler? 8—Kaç nev'dir? 9—İsm-i mekân-ı aşlî ne gibi isimlerdir? 10—İsm-i mekân-ı kıyâsî nasıl teşkil olunur? 11—İsm-i taşgîr neye dirler? 12—Edât-ı taşgîr daha hangi ma'âmde isti'mâl olunur? 13—İsm-i âlet neye dirler ve ne gibi? 14—İsm-i âlet-i kıyâsîye bir mişâl bulunuz?

4—Haysiyyet-i Esmā'

Haysiyyet-i Esmā': İsimleriñ 'ibâre arasında girdikleri şekillerdir; bunlara ahvâl-i isim dahî dirler ki şunlardır:

(24)

[Mücerred, mef' ülün-bih, mef' ülün-ileyh, mef' ülün-fih, mef' ülün-'anh, mef' ülün-leh, mef' ülün-ma'a, muzâfun-ileyh, muzâf] nâmlarıyla çoğuza ayrılırlar.

1—Mücerred—Kelimeniñ hâl-i aşliyyesidir: ev, ota, gibi.

2—Mef' ülün-bih—Bir fi'liñ ma'nasını ta'yîn ve taḥşîş iden kelimedir.

Mücerrediñ soñu sâkin ise [ع] harekeli ise [عی] 'ilâve idilir:

Evi gezdim, Otayı beğendim, Ahmed'i göreceğim gibi.

3—Mef' ülün-ileyh—Bir fi'liñ nihâyet bulduğu ciheti ta'yîn iden kelimedir.

Mücerrediñ soñu sâkin ise [و] harekeli ise [و] den evvel bir de [ع] 'ilâve idilir:

Eve gitdim, Otaya çıktım, Pederine söyledim gibi.

4—Mef' ülün-fih—Bir fi'liñ zamân veyâ mekân vukû'nu bildiren kelimedir.

Mücerrediñ soñuna [و] 'ilâve idilir:

Evde buldum, Otada oturdum. Bayramda gideceğim gibi.

5—Mef' ülün-'anh: Bir fi'liñ mebd'e' vukû'nu ta'yîn iden kelimedir.

Mücerrediñ soñuna [ن] 'ilâve idilir:

Evden geliyorum, Otadan çıktım, Şabâhdan beri derse bakıyorum gibi.

6—Mef' ülün-leh: Bir fi'liñ sebep ve 'illetini bildiren kelimedir.

Mücerredin soñuna [içün] 'ilâve idilir:

Bu şobayı ev için aldım, Tebdîl-i hevâ için Bursa'ya gideceğim gibi.

7—Mef' ülün-ma'a: Bir fi'liñ ne ile ve hangi vâsıtâ ile icrâ edildiğini bildiren kelimedir.

(25)

Mücerredin soñuna [le yâhud ile] 'ilâve idilir:

Çalışmağla bu mertebeyi buldum, Kalemle yazdım, Boya ile yaptım. Gibi

8—Muzāfun-ileyh: ³Mücerrediñ soñu sākin ise [گ] harekeli ise [ك] den evvel bir de [ن] ‘ilāve idilir:

mektebiñ kapusu, şobaniñ borusu: kuzunuñ taşması gibi

9—Muzāf: Mücerredin soñu sākin ise [ى] harekeli ise [ى] den evvel bir [س] ‘ilāve idilir:

Kitabiñ k̄abı, kapunuñ halkası. Dervişiñ hırkası. gibi

Yalñız: Şu kelimesi bu k̄a‘ ideniñ müsteşnāsıdır:

Deñiziñ şuyu, şuyuñ aqıntısı. Gibi.

1—Hayşiyet-i esmā’ ne dimekdir? 2—Kaça ayrılır? 3—Mücerred neye dirler ve ne gibi? 4—Mef‘ ülün-bih neye dirler ve nasıl yapılır? 5—Mef‘ ülün-ileyh neye dir ve nasıl teşkil olunur? 6—Mef‘ ülün-fih neye dir ve nasıl yapılır? 7—Mef‘ ülün-‘anh neye dirler ve ne gibi? 8—Mef‘ ülün-leh neye dirler ve ne gibi? 9—Mef‘ ülün-ma‘ a neye dirler ve ne gibi? 10—Muzāfun-ileyh nasıl teşkil olunur? 11—Muzāf nasıl yapılır? 12—Bu k̄a‘ ideniñ müsteşnāsı hangi kelimedir?

5—Terkīb-i İzāfi

İzāfet—Bir kelimeyi diğeri bir kelimeye rabṭ idüb beyinlere ki münāsebeti beyān itmeğe derler.

(26)

Türkcede: Bu kelimelerden evvelkisine: “muzāfun-ileyh” ikincisine “muzāf” ve bunlardan hāsıl olan hey’ete de [terkīb-i izāfi] dinir.

dervişiñ hırkası. züğürdüñ kisesi. çalışmanıñ fā’idesi gibi.

Fāriside: Türkceñiñ hilāfına olarak — (muzāf evvel) (muzāfun-ileyh) soñra gelir ve muzāfiñ āhiri meksūr okunur:

haber-i meserret. bostān-ı cennet. ‘ilāc-ı hayāt. renk-i gül gibi.

Kā’ide—Muzāfiñ āhirinde (elif) veyā (vāv)-ı memdüde bulunursa bir yā-i meksure ‘ilāve olunur: vefā-yı dost. ğidā-yı rüh. ārzū-yı ṭabī‘at gibi.

Eğer muzāfiñ āhirinde, (yā’-i memdüde) ve (hā’-i resmiyye) bulunursa bir (hemze) yazılır:

hāne’i peder. k̄asī’i eflāk. ğonce’i gül. teraqqi’i ma‘rifet. levha’i eşkāl gibi.

³Muzāfun-ileyh ve muzāfiñ ta‘ rifi izāfet bahşinde gelecekdir.

‘Arabîde: Yine muzâf evvel ve muzâfun-ileyh soñra gelir ve muzâfîñ lâm-ı ta‘ rifi ħazf olunub âĥiri maźmûm oĥunur:

Nûrû’l- Hüda. Dârû’l-‘ ilm. Kerimû’ş-şeym. Nâfizü’l-kelim gibi.

Kâ‘ ide—Cihâte müte‘ allik ‘Arabî kelimeler muzâf vâki‘ oldukları vakit —âĥirleri meftûĥ oĥunur: taĥte’l-arz. ĥable’z-ziyâre. fevĥa’s-semâ’ gibi.

Muzâf ile muzâfun-ileyh beyninde hâşıl olan münâsebet üç nev‘ dir:

1—İzâfet- i Lâmiyye: Nisbet, temellük, iĥtişâş ma‘ nâlarını beyân ve ifâde ider. Muzâfun-ileyhiñ âĥiri sâkin ise (ك) ĥarekeli ise (ك) muzâfîñ âĥiri sâkin ise (س) ĥarekeli ise (سى) edâtları bulunur:

(27)

kitâbîñ ĥabı, Aĥmed’iñ evi. Gibi ki ĥâbîñ kitâba ‘ â’id ve mensûb olduĥu evde Aĥmed’iñ mâlı bulunduĥu ifâde olunmuş olur.

Ĥâ‘ ide—Bir şey’e veyâĥûd bir maĥale ‘ilm olan terkîb-i izâfîlerde muzâfun-ileyh edâti ĥazf olunur: Yalı bekcisi, Ĥamlıca üzümü. Boĥaz içi. Ĥalaĥa Ĥulesi gibi.

2—İzâfet-i Beyâniyye: Bir ismiñ nev‘, cins veyâ neden yapıldığını beyân ve ifâde ider. Muzâfun-ileyh muzâfîñ nev‘ veyâ cinsini beyân idecek ise yalnız muzâfun-ileyh edâti ĥazf olunur: ĥayısı aĥacı, piyâde firĥası, ma‘ den kömürü gibi.

Muzâfun-ileyh muzâfîñ neden yapıldığını beyân idecek ise hem muzâfun-ileyh ve hem muzâf edâtları ĥaldırılır: elmâs yüzük, altun ĥordon, kûmüş ĥüpe gibi.

3—İzâfet-i Teşbihîyye: Bir ismiñ diĥer bir isme beñzedildiğini beyân ve ifâde ider ve muzâfun-ileyh edâtları bulunmaz: ĥayısı eriĥi, limon ayvası, vişne eriĥi, göñül ka‘ besî, ‘ilm deryâsı, kiraz elması gibi.

1—İzâfet neye dirler? 2—Terkîb-i izâfîler naşıl teşkîl olunur? 3—Türkce terkîb-i izâfîlerde hangisi evvel gelir? 3—Fârisîde naşıl olur? 4—Fârisî kelimelerde muzâfîñ âĥirinde () () bulunursa ĥâ‘ ide nedir? 5— (س) () bulunursa ne yazılır? 6—‘Arabîde naşıl olur? 7—Cihâte müte‘ allik olursa naşıl oĥunur? 8—İzâfet ĥaç nev‘ dir? 9—İzâfet- i lâmiyye neye dirler? İzâfet-i beyâniyye neye dirler ve ne gibi? İzâfet-i teşbihîyye neye dirler?

(28)

İKİNCİ FAŞIL

1—Şıfat

Şıfat: İsimleriñ ĥâl ve şânını bildiren kelimedir:

büyük adam, güzel çocuk, iyi hūy, terbiyeli kimse gibi.

Şıfatıñ hāl ve şānını bildirdiği isme “mevşūf” ve şıfat ile mevşūfdan teşekkül iden hey’ete de [terkīb-i tavşifi] veyāhūd [terkīb-i vaşfi] dirler. Türkcede: dā’imā şıfat, evvel, mevşūf soñra gelir:

ķara ķaş. ķumral şaç. mā’i köz. güzel yüz. inceşadā. nāzik edā. ‘aķıllı çocuk. uşlu kıız. şāf hevā. düz ova. gibi

Farscada: Türkceñiñ ‘aksine olarak mevşūf evvel, şıfat soñra gelir: çeşm-i siyāh. hōca’-i dānā. ğonce’-i rā’ nā. ‘abd-i haķır. şahş-i faķır gibi.

‘Arabcada: Farscada olduğu gibi kene şıfat evvel mevşūf soñra kelür: Şa’bān’ül-mu’azzam, Ramazān’el-mübārek. Hādicetü’l-Kübrā, Seyyidetü’n-nisā’dır gibi.

Fā’ide—‘Arabī ve Fārisī ķā’ideleri üzere yapılan terkīb-i izāfilerdeki kıra’at bunda dahī cāridir.

—Tenbīh—

Ķā’ide’-i Türkī üzere teşkil olunan terkīb-i tavşiflerde şıfat veyā

(29)

mevşūfdan her ikisi: Türkce, ‘Arabca, Farsca olabileceği gibi bunlardan biri Türkce diğeri de ‘Arabī veyā Fārisī olabilir:

siyāh renk. zekī çocuk. dest-i muħterem. Keskin ķalem. kırmızı gül. berceste mışrā’. dil-ķuşā söz. rüy-i āl. merd-i ğarīb. tavr-ı ‘acīb. gibi.

Şıfat— Semā’ī, kıyāsī nāmlarıyla iki kısıma ayrılır:

1—Şıfat-ı Semā’iyye: Hādd-i zātında şıfat olan ve işidüb bellemele bilinen şıfatlardır: güzel, çirkīn, büyük, küçük, tār, geniş, sert, yumuşak gibi.

2—Şıfat-ı Kıyāsıyye: Hādd-i zātında şıfat olmayub bir ķā’ide’-i maħşūşa ile hāşıl olan şıfatlardır ki, isimler ve semāī şıfatlarıñ āħirine: li, lu, ca, cı, si, msi, trak, traķ gibi edātlar ‘ilāvesiyle teşkil olunurlar:

Sisli hevā, şulu armud, şuluca limon, yalancı çocuk, ekşimsi ayva, tatlımsı elma, acımtraķ su, ekşimtırak portakal gibi.

Fā’ide—Bir şıfat mevşūfunu dört şüretle tavşif idebilir:

1—Mübālağa: Ma’ nā-yı vaşfıñiñ tamāmını ifāde ider.

Şıfatlarıñ evveline: [pek, çok, ziyāde] kelimeleri ‘ilāve idilir:

Pek güzel, çok iyi, ziyāde beyāz gibi.

2—Te’kīd: Ma’ nā-yı vaşfıñiñ kuvvet ve şiddet üzere olduğunu beyān ider.

Şıfatlara: [پ, س, م] harflerinden biri ‘ilāve idilir:

kıp kırmızı. simsiyah, bembeyaz gibi.

(30)

[şırıqlam, çarçabuğ. çırçıblağ] kelimeleri bu kâ' ideniñ müsteşnasıdır.

3—Tafdil: Bir kelimeniñ diğerkelimeye vaşifca rüchânını iş'âr ider.

Şıfatlarıñ evveline:[daha] lafzı ' ilâve olunur:

daha güzel, daha yumuşak, daha beyaz. gibi.

4—Taşgîr: Ma' nâ-yı vaşfîniñ âzlıgını beyân ider.

Şıfatlarıñ âhîrine [ce] ' ilâve olunur:

güzelce, iyice, kabaca, şuluca gibi.

Qâ'ide— [li, lü] edâtları dâhil olduğı isimlerde ma' nâ-yı nisbet beyân ider.

'ağıllı, İstanbullu, Bursalı. gibi

[li,lü] edâtları ba' zı şıfatlarda ma' nâ-yı teb' iz beyân ider.

irili, ufaqlı, qaralı beyazlı, allı yeşilli gibi.

Eğer mādde'-i aşliyyeniñ âhîri sâkin ise icâbına göre bir (ج) veyâhüd bir (س)

' ilâve olunur: aşılı, sürülü, örtülü gibi.

[ce] dâhil olduğı şıfatda başlıca iki ma' nâ ifâde ider.

1.Taklil —[beyazca çehârşeb (çarşaf), kabaca şilte].

2.Tekşir —İyice dökdüm. Temizce yıkadım. Güzelce aıldadım gibi.

[ce] ba' zen isimlere dâhil olub: teşbih, ve nisbet ma' nâsı ifâde ider: merdce hareket, erkekce lağırdı, şa' irce söz gibi.

[ci] dâhil olduğı şıfatlarda bir iş ile iştiğâl ma' nâsı ifâde ider. kitâbcı, ekmekci, aşcı, işci gibi.

[si, msi, imtrek, imtrağ] edâtları azlıkla birebir teşbih

(31)

ma' nâsı ifâde iderler. ekşimsi, tatlımsı, evimsi, imtiñanımsı, ekşimtırak, acımtırak gibi.

—Tenbih—

Türkce terkib-i tavşiflerde “mevşuf” cem' olsa da “şifat” müfred olarak gelir. büyük şehirler. yüksek binâlar. güzel sarâyalar, çalışkan insânlar gibi.

Qâ'ide—Şıfatlar mahzûf olan mevşufları i'tibâriyle cem' lenirler: güzeller, zenginler, 'âlimler, 'âkıller, züğürtler, câhiller gibi.

Bunlar: [güzel adamlar], ['âlim kimseler] tağdirinde oldukları için cem' lenmişlerdir.

1—Şıfat neye dirler? 2—Mevşûf neye derler? 3—Terkîb-i vaşfî nasıl teşkîl olunur? 4—Fârisîde naşıldır? 5—‘Arabî terkîb-i tavşîfler nasıl yapılır? 6—Mevşûfuñ kırâ’etinde kâ’ ide naşıldır? 7—Kâ’ ide ’-i Türkî üzere teşkîl olunan terkîb-i vaşfîlerde Türkce, ‘Arabca, Farsca kelimeler ihtilâf idebilir mi? 8—Naşıl olur? 9—Şıfat kaç kısma münkasımdır? 10—Şıfat-ı semâ’î neye dirler? 11—Şıfat-ı kıyâsiyye nasıl teşkîl olunur? 12—Bir şıfat mevşûfunu kaç şüretle tavşîf idebilir? 13—Şıfat-ı mübâlağa neye dirler? 14—Naşıl yapılır? 15—Diğer şüretleri nasıl teşkîl olunur? 16—Birer mişâl söyleyiñiz? 17—Şıfat-ı kıyâsîde edâtları ne gibi ma’ naları bildirir?

(32)

6—Esmâ’-i A’ dād

Esmâ’-i A’ dād— Şayıları ifâde iden bir takım isimlerdir.

“Aşliyye, kesriyye, rütbeyye, tevzi’ iyye” nâmlarıyla dörde ayrılır.

1—A’ dād-ı Aşliyye: Birden bede’ ile nāmütenâhî olan aşıl ‘ adâdlardır. A’ dād-ı basîta, a’ dād-ı mürekkebe nâmlarıyla ikiye tefriğ olunur:

1—A’ dād-ı Basîta: Bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, doğuz ‘ adedleridir.

2—A’ dād-ı Mürekkebe: 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 1000, 10000, gibi nāmütenâhî ‘ adedlerdir.

2—A’ dād-ı Kesriyye: Vâhid-i kıyâsî farz olunan bir ‘ adediñ eczâsını gösterir. Ve eczâyaya tefriği maḥlûb olan ‘ aded ile o eczâdan istenilen ‘ aded arasına [de] edâtı ‘ ilâve idilir: onda bir, yüzde beş gibi.

3—A’ dād-ı Rütbeyye: Bir şey’iñ derece ve mertebesini beyân ider. Ve a’ dād-ı aşliyyeniñ âḥirine [nci] edâtı ‘ ilâve idilir: birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, ilḥ gibi.

Kâ’ ide—Eğer a’ dād-ı aşliyyeniñ âḥirinde [ع] varsa ḥazf olunur: ikinci, altıncı, yedinci gibi.

4—A’ dād-ı Tevzi’ iyye: Müsāvât üzere taḥsîm olunan şayılardır. A’ dād-ı aşliyyeniñ âḥirine [و] edâtı ‘ ilâve idilir: birer. onar. üçer üçer. dörder dörder. sekizer gibi.

Kâ’ ide— A’ dād-ı aşliyyeniñ âḥirinde [ع] varsa bir [ش] ziyâde idilir:

(33)

ikişer, yigirmişer, altışar, altmışar, yedişer, yetmişer gibi.

1—Esmā’-i a‘ dād neye dir? 2—Kaç kısma münkasımdır? 3—A‘ dād-ı aşliyye neye dirler? 4—Ne gibi? 5—A‘ dād-ı kesriyye neye dirler? 6—Naşıl teşkîl olunur? 7—Ne gibi? 8—A‘ dād-ı rütbeyye neye dirler? 9—Naşıl teşkîl olunur? 10—Ne gibi? 11—A‘ dād-ı aşliyyeniñ âhirinde (ع) harfi bulunursa nasıl olur? 12—A‘ dād-ı tevzî‘iyye neye dirler? 13—Naşıl teşkîl olunur? 14—Ne gibi? 15—A‘ dād-ı aşliyyeniñ âhirindeki harf (ع) ise ne ‘ilâve idilir? 16—Ne gibi?

7—İsm-i İşâret

İsm-i İşâret—Kendileriyle mu‘ayyen bir şahış veyâ bir şey’e işâret olunan kelimelerdir. Yakını göstermek için [bu] biraz uzağı işâret için [şu] daha uzağı işâret için [o] eñ yakını işâret için işte bu kelimesinden muhaffef [işbu] lafızları kullanılır ve kendileriyle işâret olunan şey’e de {müşârun-ileyh} ta‘bîr olunur, ism-i işâretle müşârun-ileyhden teşkîl iden hey’ete de: “terkîb-i tavşîfi” dinilir: bu sarây, şu konağ, o bağçe gibi.

İsm-i işâret olan: “bu, şu, o” kelimelerine (şifat) müşârun-ileyhi bulunan: “sarây, konağ, bağçe” kelimelerine de “mevşûf” ve bu hey’ete de [terkîb-i tavşîfi] dinilir.

İsm-i işâretleriñ ba‘zen müşârun-ileyhi hâzif olunarak isti‘mâl olunur:

Merdlik odur ki düşmâna bile iyilik ider. İşte insâniyet de budur gibi.

Khâ‘ide— İsm-i işâretler edevâtdan bir şey’e muttaşıl olursa bir (n)

(34)

ziyâde idilir: bunda, şunda, onda, buncağız, şuncağız, bunuñ ile, şunuñ için gibi.⁴
Mef‘ülün-ileyh hâlinde: buña, şuña dinir.

Khâ‘ide— İsm-i işâretleriñ cem‘leri: (bunlar, şunlar, onlar) gelir fağat ism-i işâret müşârun-ileyhle birlikde gelirse cem‘i cā‘iz olamayüb edât-ı cem‘ müşârun-ileyhiñ nihâyetine vaz‘ olunur: bu âdamlar, şu şucuğlar, o gemiler gibi.

İsm-i işâretleriñ temşîl işâretleri: “bu ile, şu ile”

Mekân işâretleri: “bura, şura”

Tenbîh işâretleri: “işte, işbu”

Miğdâr işâretleri: “bu kadar, şu kadar” lafızlarıdır.

Ba‘zen bu mağâmda: bunca, şunca dinir.

⁴ Ekşeriyyâ ile için edâtlarıñ elif ve yâ’sı hâzif olunarak: bunuñla şunuñla bunuñçün dinilir.

1—İsm-i işâret neye dirler? 2—Yağın göstermek için ne edâtı getirilir?
3—Biraz uzağı göstermek için ne yazılır? 4—Daha uzağı beyân için hangi edât
bulunur? 5—Eñ yağı beyân için ne yazılıyor? 6—İsm-i işâretlerle gösterilen şey'e ne
dirler? 7—İsm-i işâretle müşârun-ileyhden teşkil iden hey'ete ne dirler? 8—Ne gibi?
9—İsm-i işâretleriñ müşârun-ileyhini hâzıf etmek cā'iz olur mu? Ne gibi? 10—İsm-i
işâretler edevatdan bir şey'e muttasıl olursa kâ'ide nedir? 11—Ne gibi? 12—İsm-i
işâretleriñ mef'ûlün-ileyh hâli nasıl olur? 13—İsm-i işâretleriñ cem'inde kâ'ide nedir?
14—Müşârun-ileyhle birlikte gelirse? 15—Temsîl, mekân, tenbîh, miqdâr işâretleri
nelerdir?

(35)

8—Mübhemât

Mübhemât— Belli itmeyerek bir şağış veyâ bir şey'i bildiren sözlerdir.

Lisân-ı Türkîde mübhemât: “ism-i tecrîd, kelimât-ı istifhâmiyye, ism-i
mevşûl”lerden 'ibâretdir.

İsm-i Tecrîd— “kendi” lafzıdır ki başkası karışmaksızın bir zât demekdir:

Bu yazıyı kendi yazdı. gibi ki başkası yazmadı demekdir.

Kelime'-i İstifhâmiyye— “kim, ne, kaç, hangi” lafızlarıdır:

Kim yazdı, ne okuyor, hangi mektebde, kaç gürüş gibi.

İsm-i Mevşûl—Müşârun-ileyhi mühim olan: o, ol, şu, şol” kelimeleridir ki
müşârün-ileyhleriñ ibhâmını izâle için kendilerinden soñra getirilen cümle'-i
haberiyelere “şıla” ta'bir olunur.

Bunlarıñ müşârun-ileyhleriñ şıllarına rabt için (ki) lafzı getirilir:

O harıṭayı ki saña virdim şağın yırtma, şol naşihati ki saña viriyorum kulağında
küpe olsun. gibi.

1—Mübhemât neye dirler? 2—Lisân-ı Türkîde mübhemât nelerden 'ibâretdir?
3—İsm-i tecrîd neye dirler? 4—Kelime'-i istifhâmiyye hangi lafızlardan 'ibâretdir?
5—İsm-i mevşûl hangi kelimelerdir? 6—Kendilerinden soñra getirilen cümle'-i
haberiyelere ne dirler? 7—Bunlarıñ müşârun-ileyhleriñ şıllarına rabt için ne getirilir?
8—Ne?

(36)

Üçüncü Faşıl

1—Zamir

Zamir— İsmiñ yerini tutan kelimedir: “Zamir-i şahsî, zamir-i izâfî, zamir-i nisbî, zamir-i fi' lî, zamir-i vaşfî” nâmlarıyla beş kısma ayrılır:

1—Zamir-i Şahsî: Bir şahş-ı mu' ayyeni irâ 'e ve iş' ar iden zamirlerdir.

Onlar da: Mütেকellim, muhâtab, gâ 'ib olmak üzere üçdür.

mütেকellim zamîri : ben } {muhâtab zamîri: sen } {gâ 'ib zamîri : o }dur.
cem' leri : biz } { " " : siz } { " " : onlar }gelir.

Ben okudum, sen yazdın, onlar söylediler, biz dinledik gibi.

Fağat “ben” yerinde nezâketen “bendeñiz” (sen) yerinde tâ' zîmen “siz” kullanılır:

(Ben söyledim, sen dinlediñ) yerinde: (Bendeñiz söyledim, siz dinlediñiz) dinir.

2—Zamir-i İzâfî: Muzâflarıñ âhîrine lâhiğ olub nisbet ve temellük ma' nalarını ifâde iden zamirlerdir.

{ müfred mütেকellim: -m } { müfred muhâtabı: -ñ } { müfred gâ 'ibi: -u, -sî }
cem' " : -miz } { cem' " : -ñiz } { cem' " : . }

[1] Mütেকellim, söz söyleyen— muhâtab, söz söylenen— gâ 'ib, hâzır olmayub kendinden bahş idilen zâtdır.

(37)

benim yolum seniñ yoluñ onuñ yolu
bizim yolumuz siziñ yoluñuz onlarıñ yolu
benim evim seniñ eviñ onlarıñ evi
bizim bağçemiz siziñ bağçeñiz onlarıñ bağçesi gibi.

3—Zamir-i Nisbî: Şıfatlara dâhil olan zamirlerdir.

müfred mütেকellimi: -im } müfred muhâtabı: -siñ } müfred gâ 'ibi: -dir }
cem' " : -iz } { cem' " : -siñiz } { cem' " : -dirler }
{ çalışkanım, çalışkansıñ, çalışkandır }
{ çalışkanıız, çalışkansıñız, çalışkandırlar } gibi.

4—Zamir-i Fi' lî: Fi' llere dâhil olub fâ' illerini beyân iden zamirlerdir.

müfred mütেকellimi: -im } müfred muhâtabı: -ñ, -siñ } müfred gâ 'ibi: . }
cem' " : -k, -ğ } { cem' " : -ñiz, -siñiz } { cem' " : ler⁵ }

⁵Zamir-i fi' lîler fi' lî bahşinde mufaşşalan beyân idileceğinden burada ihtişâr idilmiştir.

{	geldim	geldiñ	geldi	}	gibi.
	geldik	geldiñiz	geldiler		

5—Zamir-i Vaşfi: Zamān ve mekān bildiren isimlerle muzāfun-ileyhlere lāhiķ olarak sıfat maķāmına kā'ım olan zamirlerdir.

Zamir-i Vaşfi— [ki] lafzından 'ibāretdir. bizimki, siziñki, onlarıñki gibi.

Faķat: Zarflara ya'ni zamān ve mekān gösteren kelimelere lāhiķ olduķda [ki] lafzından evvel bir: "de" edātı ziyāde idilir. evdeki, arşudaki, İstanbul'daki gibi.

(38)

1—Zamir neye dirler? 2— Ka kısma münkasımdır? 3— Zamir-i şahsı neye dirler? 4—Hangi zamirlerdir? 5—Ben ve sen yerinde ekşeriyā ne kullanılabilir? 6—Zamir-i izāfi neye dirler? 7— Hangi zamirlerdir? 8—Ne gibi? 9—Zamir-i nisbı neye dirler? 10— Hangi zamirlerdir? 11— Ne gibi? 12—Zamir-i fi'li neye dirler? 13— Hangi zamirlerdir? 14—Ne gibi? 15—Zamir-i vaşfi neye dirler? 16— Naşıl yapılır?

2—Maşdar

Maşdar—Kendisinden yalnız bir ma'nā-yı fi'li aňlaşılın kelimedir. Türkce fi'llerin aşli me'ħazıdır.

Maşdar—Kelimeniñ āhirinde "mek" "maķ" bulunmasıyla bilinüb (mek) ile nihāyetlenen maşdarlara: maşdar-ı hafif, (maķ) ile nihāyetlenen maşdarlara: maşdar-ı şaķil dirler: görmek, oķumaķ gibi.

Maşdarlarıñ nihāyetlerindeki [mek, maķ] lafiżlarına: "edāt-ı maşdar" ve bunlar kaldırıldıķda kalan māddeye: "mādde'-i aşliyye" veyāħūd "mādde'-i fi'l" dirler.

Meşelā: [bilmek, aňlamaķ] maşdarlarından edāt-ı maşdar olan (mek, maķ) edātları kaldırıldıķda kalan "bil, aňla" kelimelerine mādde'-i aşliyye veyā mādde'-i fi'l veyāħūd emr-i ħāzır dirler.

Ķā'ide—Āhirinde edāt-ı maşdara mümāsil elfāz bulunan: [ķaymaķ, aķmaķ, yemek] gibi kelimeler maşdar değildir. Bunlara esmā'-i müteşābihe'-i bi'l-maşdar nāmı virilir.

Ve bu gibi isimlere bir elif ziyāde idilerek [ķaymaķ, yumaķ, aķmaķ] süretinde yazılır yemek kelimesi gibi hafif olanlara elif 'ilāvesi

(39)

cā'iz olamayacağından kelimeniñ siyāķ u sibāķından aňlaşılabilir.

Maşdarlar ve onlardan huşüle gelen fi'ller yā müşbet veyā menfi olurlar.

Bir işiñ vukū'ını gösterene: [müşbet] 'adem-i vukū'ını gösterene: [menfi] dirler.

Qā'ide—Müşbet bir maşdarı menfi yapmağ için mādde'-i aşılye ile edāt-ı maşdar arasına hafiflerde [-m, -me] ve şakillerde [-ma] edātları 'ilāve idilir.

görmemek, bilmemek, okumamağ, yazmamağ gibi.

3—Masdarıñ Envā'ı

Meşadır-i Türkiye—Maşdar-ı fi'li, maşdar-ı ismi, maşdar -ı vaşfi, maşdar-ı te'kidī, maşdar-ı tahfifi, hāşıl-ı maşdar, ism-i maşdar nāmlarıyla yedi kısma münkasımdır.

1—Maşdar-ı Fi'li: Mādde'-i aşılyesi fi'l olan kelimedir: yazmağ, çizmek gibi.

2—Maşdar-ı İsmi: Mādde'-i aşılyesi isim olan kelimedir: dişlemek, taşlamağ gibi.

3—Maşdar-ı Vaşfi: Mādde'-i aşılyesi şıfat olan kelimedir: güzelleşmek, fenālaşmağ gibi.

4—Maşdar-ı Te'kidī: Maşdar-ı aşılleriñ soñuna hafiflerde [lik] şakillerde [lık] edātları 'ilāvesiyle teşkil olunurlar: yazmağlık, çizmeklik gibi.

(40)

Fağat bunlarıñ isti' mālī şive'-i ifādeyi ihlāl itdiğinden Türkī daha evlādır.

5—Maşdar-ı Tahfifi: Maşdar-ı aşılleriñ soñundaki [k, k]nıñ yerine [he] edātları 'ilāvesiyle teşkil olunur. Nāci'nıñ sorması, Zekī'nıñ gülmesi gibi.

6—Hāşıl-ı Maşdar: Maşdar-ı aşılleriñ [mek- mağ] edātları hāşıl olunub mādde'-i aşılyeye [ş] harfi 'ilāve idilir eğer ki mādde'-i aşılye müteharrik ise bir de [y] yazılır. gülmekden: gülüş, ağlamağdan: ağlayış gibi.

7—İsm-i Maşdar: Ba'zı meşadır-i aşılyeniñ nihāyetlerindeki [k-k] nıñ hāşfiyle yerine [m] 'ilāve idilerek teşkil olunur: elim, şanıım gibi.

1—Maşdar neye dirler? 2—Naşıl bilinir? 3—Maşdar-ı hafif neye dirler? 4—Maşdar-ı şakıl neye dirler? 5—Yimek yumağ gibi kelimelere ne dirler? 6—Müşbet neye dirler? 7—Menfi neye dirler? 8—Türkcede edāt-ı nefy nedir? 9—Mesadır-i Türkiye kaçaya ayrılır? 10—Maşdar-ı fi'li neye dirler? 11—Maşdar-ı ismi neye dirler? 12—Maşdar-ı vaşfi neye dirler? 13—Maşdar-ı te'kidī nasıl yapılır? 14—Maşdar-ı tahfifi nasıl teşkil olunur? 15—Hāşıl-ı maşdar nasıl vücūda gelir? 16—İsm-i maşdar nasıl meydāne gelir ve ne gibi?

4—Fā' il, Mef' ül

Fā' il—Fi' lin ifāde itdiği işi icrā idene dirler. Ve her fi' liñ

(41)

bir fā' ili vardır. Fā' il fi' lden evvel gelir: [Aḥmed Beg oḡudu. Biz diñledik.] gibi ki: oḡudu fi' liñ fā' ili:[Aḥmed Beg] diñledik fi' liniñ fā' ili de : [biz] kelimeleri olur.

Ḳā' ide—Fi' lleriñ fā' ilini bulmaḡ için fi' lleriñ evveline: (kim, ne) edātlarını getirmek kāfīdir: Meşelā: [Rauf Beg güldü - İp elimi kesdi.] 'ibārelerinde kim güldü dinildikde “Rauf Beg” elini ne kesdi dinildikde “ip” dinilir ki fā' il oldukları teẓāhür ider.

Mef' ül—Fi' liñ ifāde itdiği işiñ te'sirini görene dirler: [Rāḡım Efendi resim yaptı. Onlar defter yazdılar] 'ibārelerinde: yapılan: (resim) yazılan: (defter) (yapmaḡ, yazmaḡ) fi' lleriñ mef' ülü olurlar.

Fi' liñ Mef' ülü: (Mef' ülün-bih şarīḡ) veyā (Mef' ülün-bih ḡayr-i şarīḡ) nāmlariyle ikiye ayrılırlar:

1—Mef' ülün-bih-i şarīḡ: (Mef' ülün-bih) ḡālinde olan mef' üllerdir.

2—Mef' ülün-bih-i ḡayr-i şarīḡ: (Mef' ülün-ileyh, mef' ülün-fih, mef' ülün-[‘]anh) ḡālinde olan mef' üllerdir. [Rāḡım Efendi resmi Zekī Efendi'ye virdi.] 'ibāresinde Rāḡım Efendi (fā' il) resmi (mef' ülün-bih-i şarīḡ) Zekī Efendi'ye (mef' ülün-bih-i ḡayr-i şarīḡ) virdi fi' ldir.

Bir fi' lin mef' ülün-bih-i şarīḡini bulmaḡ için o fi' lden evvel: [neyi- kimi] su'ālleri mef' ülün-bih-i ḡayr-i şarīḡi için de: [neye, kime] su'ālleri irād olunur.

(42)

5—Ma' lūm, Mechūl

Fi' ller nisbet cihetiyle daḡı ma' lūm, mechūl nāmlariyle iki kısma münḡasımdır.

1—Fi' l-i Ma' lūm—Fā' ili zıkr olunan fi' llerdir: Zekī dersi yaptı, gibi ki ders yapan Zekī 'ibārede zıkr olunduḡundan fi' l-i ma' lūm olmuştur.

2—Fi' l-i Mechūl—Fā' ili zıkr olunmayub mef' ülün-bih nisbet olunan fi' ldir. Cām kırıldı gibi.

Fi' l-i mechūlleriñ fā' iline nā'ib-i fā' il dinilir. Meşelā cām kırıldı cümlesinde kırılmaḡ fi' liniñ fā' ili zıkr olunmadıḡından fi' l mef' üle isnād olunmuş ve bināen-[‘]aleyh mef' ül fi' liñ fā' ili maḡāmına ḡā'im olarak “nā'ib-i fā' il” olmuştur.

Ḳā' ide— Mā' lūm olan bir fi' li mechūl yapmaḡ için mādde³-i aşliyyeniñ soñ ḡarfı (l) olmayan ve sākin bulunan maşdarlarda bir “l” soñ ḡarfı [l] olan veyā müteḡarrik bulunan maşdarlarda bir “n” ziyāde idilir:

kırmağ—kırılmağ, yazmağ—yazılmağ, oğumağ—oğunmağ,
bağlamağ—bağlanmağ gibi.

6—Müte‘ addī, Lāzım

Fi‘ llerin ma‘ nī cihetiyle dağī müte‘ addī, lāzım nāmlariyle ikiye ayrılırlar.

1—Fi‘ l-i Müte‘ addī— Fā‘ iliñ fi‘ l-i mef‘ ülün-bih te’şir iden fi‘ ldir: (kesmek, kırmağ gibi ki, kesilen, kırılan şeylere te’şir ider.

2—Fi‘ l-i Lāzım— Fā‘ iliñ fi‘ l-i mef‘ ülün-bih tecāvüz itmeyüb kendi

(43)

nefsinde kalan fi‘ ldir. gülmek, bayılmağ gibi ki gülmek bayılmağ fi‘ lleri başkasına tecāvüz itmeyüb belki gülen, ve bayılan zātūñ kendi nefsinde kalır.

Qā‘ ide—(Müte‘ addī) olan bir fi‘ li (lāzım) yapmağ için mādde‘-i aşılyeye bir “n” ‘ ilāve olunur: yıkağ yıkağ, döğmek döğünmek gibi. (Lāzım) olan bir fi‘ li (müte‘ addī) yapmağ için edāt-ı maşdarīñ mā-ğabli müteğarrik olan fi‘ lde mādde‘-i aşılyeniñ āğirine bir “t” sākin olan yerlerde “dir” lafzı ziyāde kılınarağ müte‘ addī yapılır: [uyumağ- uyutmağ, gülmek- güldürmek] gibi.

Fā‘ ide—Müte‘ addī yapılan maşdarlar bir derece daha te‘ addiye idilmek için maşadiriñ āğiri (dir) edātıyla muntehī ise [t] ile nihāyet bulmuş ise (dir) edātı ‘ ilāve olunur. güldürötmek, oğutmağ—oğutdurmağ gibi.

İğtār—Maşdar-ı isimden yapılan fi‘ lleriñ kāffesi (müte‘ addī) maşdar-ı vaşfiden yapılanlar (lāzım) maşdar-ı fi‘ liden olanlarıñ birtağımı müte‘ addī birtağımı lāzım kabilinden olmuş olur.

1—Fā‘ il neye dirler? 2—Hangisi evvel gelir? 3—Fi‘ lleriñ fā‘ ili nasıl bulunur? 4—Mef‘ ül neye dirler? 5—Fi‘ lleriñ mef‘ ülün-bihi nasıl bulunur? 6—Mef‘ ülün-ileyhi nasıl bulunur? 7—Fi‘ ller nisbet cihetiyle kaçā münkaşımıdır? 8—Fi‘ l-i mā‘ lüm neye dirler? 9—Fi‘ l-i mechül neye dirler? 10—Nā‘ ib-i fā‘ il kime dirler? 11—Mā‘ lüm olan bir fi‘ li mechül yapmağda qā‘ ide nedir? 12—Fi‘ ller ma‘ nī cihetiyle kaçā ayrılmışdır? 13—Fi‘ l-i müte‘ addī neye dirler? 14—Ne gibi? 15—Fi‘ l-i lāzım neye dirler? 16—Ne gibi?

(44)

Dördüncü Faşıl

1—Fi‘l

Fi‘ller—Şi‘ga cihetiyle iki kısma münkasım olub birine: Ef‘āl-i basīta: diğere ef‘āl-i mürekkebe dirler:

1—Ef‘al-i Basīta: Mādde‘-i aşıyyeniñ āhirine birṭākım edevāt-ı maḥşūşa ‘ilāvesiyle teşekkül iden şiğalardır.

2—Ef‘āl-i Mürekkebe: Fi‘l-i i‘āne veyāḥūd diğere fi‘lleriniñ biriyle terekkeb iden şiğalardır.

Ef‘āl-i Basīta—(Fi‘l-i zamānī) (Fi‘l-i fer‘ī) nāmlariyle daḥī ikiye münkasımdır.

Fi‘l-i Zamānī

1—Fi‘l-i Zamānī—Kendisinde zāt ve zamān mülāḥaza olunaraq bir işe delālet delālet iden kelimelerdir ki: [māzī‘-i şühūdī, māzī‘-i naqli, fi‘l-i ḥāl, fi‘l-i muzāri‘, fi‘l-i müstaḥbel, fi‘l-i iltizāmī, fi‘l-i vucübī, emr-i ḥāzır, emr-i gā‘ib] nāmlariyle ṭokuz şi‘ga‘-yı muḥtelifeye ayrılırlar.

—Tenbih—

Fi‘l-i zamānilerde melḥūz ve mu‘teber olan zamān: (māzī, ḥāl,

(45)

iştikbāl) nāmıyle üç nev‘ olduğu gibi fi‘li icrā iden zātta: (mütekellim, muḥāṭab, gā‘ib) olarak üç nev‘ dir. Eğer bunlar bir ve yalnız ise (müfred mütekellim, müfred muḥāṭab, müfred gā‘ib) bir ve yalnız değil ise cem‘-i mütekellim, cem‘-i muḥāṭab, cem‘-i gā‘ib dinilir. Ki her birerlerine ayrı ayrı birer şi‘ga vaż‘ olunduğundan mezkūr ṭokuz şi‘ga‘-ı muḥtelifeden: Emirleriñ ikişer mā‘adāsınıñ altışar şi‘ga‘-ı muṭarrideleri olub iştikāḳ ve taşrifleri berveci-i atī beyān olunur:

“Māzī‘-i Şühūdī”

Māzī‘-i Şühūdī—Geçmiş zamānda vuḳū‘a gelen ve mütekellimiñ gözüyle gördüğünü veyā görmüş gibi vuḳū‘una ‘ilmī lāḥik olduğunu beyān iden şiğalardır:

Maşdarlardan [mek-maḳ] edātları kaldırılıb kalan mādde‘-i aşıyyeniñ āhirine “di” edātı ‘ilāvesiyle {müfred gā‘ib, ler ziyādesiyle cem‘-i gā‘ib ve zamīr-i fi‘liler ilḥāḳıyle mütekellim ve muḥāṭab} şiğaları teşkil olunur.

Faḳaṭ mütekellim ve muḥāṭablarıñ müfredlerinde (di) edātında bulunan (y) ḥaḳf olarak isti‘māl idilmektedir.

—Taşrîf—

Müşbet	Menfi
geldim, geldiñ, geldi	gelmedim, gelmediñ, gelmedi
geldik, geldiñiz, geldiler	gelmedik, gelmediñiz, gelmediler

“Māzî-i Naqlî”

Māzî[’]-i Naqlî— Geçmiş zamānda vuqū[’] a gelen ve mütekellimiñ işitmekle
(46)

beyān itdiği şîğalardır. Mādde[’]-i aşliyyeniñ āhirine “miş” edātı ‘ilāvesiyle müfred gā[’]ib ve ler ziyādesiyle cem[’]-i gā[’]ib ve zamîr-i fi[’]liler ilhākıyile mütekellim ve muhātab şîğaları teşkîl olunur.

—Taşrîf—

Müşbet	Menfi
gelmişim, gelmişsiñ, gelmiş	gelmemişim, gelmemişsiñ, gelmemiş
gelmişiz, gelmişsiñiz, gelmişler	gelmemişiz, gelmemişsiñiz, gelmemişler

—Fi[’]l-i Hāl—

Fi[’]l-i Hāl— Hāl-i hâzırda bir işiñ vuqū[’] unu beyān iden şîğalardır.

Mādde[’]-i aşliyyeniñ āhirine “yor” edātı ‘ilāvesiyle müfred gā[’]ib ler ziyādesiyle cem[’]-i gā[’]ib ve zamîr-i fi[’]liler ilhākıyile mütekellim ve muhātab şîğaları teşkîl olunur.

Façağ mādde[’]-i aşliyyeniñ āhiri sâkin olan yerlerde mādde[’]-i aşliyyeniñ soñ harfi meksûr oğmak şîve[’]-i lisāndandır.

—Taşrîf—

Müşbet	Menfi
geliyorum, geliyorsuñ, geliyor	gelmiyorum, gelmiyorsuñ, gelmiyor
geliyoruz, geliyorsunuz, geliyorlar	gelmiyoruz, gelmiyorsunuz, gelmiyorlar

“Fi[’]l-i Mużâri[’]”

Fi[’]l-i Mużâri[’] — Şimdiki hâlde veyā gelecek zamānda bir işiñ vuqū[’] unu beyān iden şîğalardır. Mādde[’]-i aşliyyeniñ āhirine “r” harfi ‘ilāvesiyle müfred gā[’]ib ler ziyādesiyle cem[’]-i gā[’]ib ve zamîr-i fi[’]liler ilhākıyile mütekellim ve muhātab sûretleri teşkîl olunur.

(47)

Façağ munağğilerde: Edāt-ı mużâri[’] olan (r) harfi (zâ-i) mu[’] cemeye kalb ve tahfif için zâ-i mu[’] ceme dağî müfred mütekellimlerde terk ve cem[’]-i mütekellimlerde “ya ye” tebdîl kılınmağ şîve[’]-i lisāndandır.

—Taşrîf—

Müşbet	Menfi
gelirim, gelirsin, gelir	gelmem, gelmezsin, gelmez
geliriz, gelirsiniz, gelirler	gelmeyiz, gelmezsiniz, gelmezler

Fi' l-i Müstağbel

Fi' l-i Müstağbel— Bir fi' liñ gelecek zamānda vuḳū' unu beyān iden sîğalardır.

Mādde' -i aşliyyeniñ āhiri sākin ise (◌) müteḥarrik ise “هـ” ziyāde kılındıktan soñra ḥafîflerde [cek] ve şaḳîllerde [caḳ] edātlarının ' ilāvesiyle müfred gā'ib ve (ler) ' ilāvesiyle cem' -i gā'ib ve zamîr-i fi' liler ilḥāḳıyla mütekellim ve muḥāṭab sîğaları teşkîl olunur.

Faḳaṭ: Mütekellimlerde [cek] edātının (kâfi) kâf-ı Fārisiye ve (caḳ) edātının kâfi daḥî 'ayne tebdîl olunmak ḳā' idedendir.

—Taşrîf—

Müşbet	Menfi
geleceğim, geleceksin, gelecek	gelmeyeceğim, gelmeyeceksin, gelmeyecek
geleceğiz, geleceksiniz, gelecekler	gelmeyeceğiz, gelmeyeceksiniz, gelmeyecekler

“Fi' l-i İltizāmî”

Fi' l-i İltizāmî— Mültezim olan bir işe delālet iden sîğalardır.

Mādde' -i aşliyyeniñ āhiri sākin ise (◌) müteḥarrik ise “هـ” edātları ' ilāvesiyle müfred gā'ib ler ziyādesiyle cem' -i gā'ib ve zamîr-i fi' liler

(48)

ilḥāḳıyla mütekellim ve muḥāṭab sîğaları teşkîl olunur.

Faḳaṭ: Müfred mütekellimlerde zamîrden evvel bir (◌) ve cem' -i mütekellimlerde (◌) lafzına tebdîl ḳalınmaḳ şîve' -i lisāndandır.

—Taşrîf—

Müşbet	Menfi
geleyim, gelesin, gele	gelmeyeyim, gelmeyesin, gelmeye
gelelim, gelesiniz, geleler	gelmeyelim, gelmeyesiniz, gelmeyeler

“Fi' l-i Vucūbî”

Fi' l-i Vucūbî—Taleb olunan bir işe delālet iden sîğalardır.

Mādde' -i aşliyyeniñ āhirine (meli) edātu ' ilāvesiyle müfred gā'ib ve (ler) ziyādesiyle cem' i gā'ib ve zamîr-i fi' liler ilḥāḳıyla mütekellim ve muḥāṭab sîğaları teşkîl olunur.

—Taşrîf—

Müşbet

Menfî

gelmeliyim, gelmelisiñ, gelmeli gelmemeliyim, gelmemelisiñ, gelmemeli
gelmeliyiz, gelmelisiñiz, gelmeliler gelmemeliyiz, gelmemelisiñiz, gelmemeliler

“Emr-i Hâzır”

Emr-i Hâzır—Bir fi‘liñ icrâsını (muḥâṭaba) emr ve tenbîhi beyân iden sîğalardır. Edât-ı maşdar hazf olunduğda kalan mādde’-i aşliyye emr-i hâzırñ müfred muḥâṭabı olub bir zamîr-i fi‘lî ilhâkıyle cem‘-i muḥâṭabı teşkîl olunur.

—Taşrîf—

Müşbet

Menfî

gel , geliñiz gelme , gelmeyñiz

(49)

Ḳā‘ ide— Emr-i hâzırñ cem‘-i muḥâṭabı ba‘zen [iñ] [üñ] ‘ilâvesiyle teşekkül ider: sev- seviñ — öl- ölüñ gibi.

Bu Ḳā‘ ide nehy-i hâzırda‘ ayniyle cārîdir:

sevme — sevmeyñ — ölme — ölmeyñ gibi.

“Emr-i Gā‘ib”

Emr-i Gā‘ib—Bir fi‘liñ icrâsını (gā‘ibe) emr ve tenbîhi beyân iden sîğalardır. Mādde’-i aşliyyeniñ âḫirine “sün” edâtı ‘ilâvesiyle müfred ve (ler) ziyâdesiyle cem‘i teşkîl olunur.

—Taşrîf—

Emr-i Gā‘ib

Nehy-i Gā‘ib

gelsün, gelsünler gelmesün, gelmesünler

1—Fi‘ller şîğa cihetiyle kaç kısma münkasımdır? 2—Ef‘âl-i basîta neye dirler? 3—Ef‘âl-i mürekkebe neye dirler? 4—Ef‘âl-i basîta kaçaya ayrılır? 5—Fi‘l-i zamânî neye dirler? 6—Fi‘l-i zamânî kaç şîğa’-i muhtelifeye ayrılmışdır? 7—Ta‘dâd idiñiz? 8—Fi‘l-i zamânîlerde melhûz-u mü‘teber olan zamân kaçdır? 9—Zât kaçdır? 10—Her fi‘liñ kaçar şîğa’-i mutarrideleri vardır? 11—Mâzî’-i şuhûdî neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? 12—Mâzî’-i naklî neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? 13—Fi‘l-i hâl neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? 14—Fi‘l-i muzâri‘ neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? 15—Fi‘l-i müstaḳbel neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? 16—Fi‘l-i iltizâmî neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? 17—Fi‘l-i vücûbî neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? 18—Emr-i hâzır neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? 19—Emr-i gā‘ib neye dirler ve nasıl teşkîl olunur?

Fi' l-i Fer' i

2—Fi' l-i Fer' i: Maşdardan müştakğ oldukları hâlde şıfat ma' nâsını müfid olan kelimelerdir. Bunlara şıfât-ı müştakğa dahî dirler.

(50)

Fürû' -ı Ef' âl: (İsm-i fâ' il, ism-i mef' ül, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı mübâlağa) nâmlarıyla dört şığadan ' ibâretdir ki fi' llerden yapıldığı için bunlara: {fer' -i fi' l} nâmı virilmiştir.

(İsm-i Fâ' il)

1—İsm-i Fâ' il—Manâ' -yı fi' li kendisiyle kâim olan kelimedir.

Ma' lûm olan fi' llerden mādde' -i aşliyyeniñ âhiri sâkin ise: (n) müteharrik ise: (an) veyâ bir “ici” edâtı ' ilâvesiyle teşkîl olunur.

—Taşrif—

Müşbet		Menfi	
gelen	, gelenler	gelmeyen	, gelmeyenler
gelici	, geliciler	gelmeyici	, gelmeyiciler

“İsm-i Mef' ül”

2—İsm-i Mef' ül—Ma' nâ-yı fi' li kendisinde vâki' olan kelimedir. Mechul olan fi' llerden mādde' -i aşliyyeniñ âhiri sâkin ise: (n) müteharrik ise (en) veyâ bir yer “miş” edâtı ' ilâvesiyle teşkîl olunur.

—Taşrif—

Müşbet		Menfi	
görülen	, görülenler	görülmeyen	, görülmeyenler
görölmüş	, görölmüşler	görölmemiş	, görölmemişler

“Şıfat-ı Müşebbehe”

3—Şıfat-ı Müşebbehe—Vaşfiyyet ma' nâsını iş' âr iden şıgalardır. Mādde' -i aşliyyeniñ âhirine hafiflerde: (kin, kün, kâf) ve şakîllerde: (ğm, ğun, kâf) edâtları ' ilâvesiyle teşkîl olunur.

Fağat bunlar muţtarid olarak her māddeden yapılamazlar.

(51)

—Taşrif—

Hafif		Sakîl	
bezgin	, bezginler	talğın	, talğınlar
düşkün	, düşkünler	yorgun	, yorgunlar
kesik	, kesikler	yanık	, yanıklar

“Şıfat-ı Mübâlağa”

4—Şıfat-ı Mübālağa—Ma' nā-yı fi' lîniñ kuvvet ve şiddetini beyān iden şîğalardır. Mādde' -i aşlıyyeniñ āhirine hafiflerde: (ken, gic) ve şakillerde: (ğan, gıç) edātleriniñ ' ilāvesiyle teşkîl olunur.

Bunlar da şıfat-ı müşebbeheler gibi muṭṭarid olarak her māddeden yapılamazlar.

—Taşrîf—

Hafif		Şakîl	
işitken,	işitkenler	soluğan,	soluğanlar
bilgic,	bilgicler	talğıç ,	talğıçlar

1—Fi' l-i fer' i neye dirler? 2—Bunlara daha ne dinilir? 3—Furū' -ı ef' āli ta' dād idiñiz? 4—İsm-i fā' il neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? 5—İsm-i mef' ūl neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? 6—Şıfat-ı müşebbehe neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? 7—Şıfat-ı mübālağa neye dirler ve nasıl teşkîl olunur?

Ef' āl-i Mürekkebe

2—Ef' āl-i Mürekkebe—Ef' āl-i basīṭa ile ba' zı ḥuşūşî maşdarlarıñ terkibinden ḥāşıl olan fi' llerdir. Bunlar da iki kısma münkasımdır.

1—Birinci Kısım Ef' āl-i Mürekkebe— Fi' l-i i' āne denilen ve bunun maşdarı metrük olan (imek) maşdarından müştakḳ {idi, imiş, ise} şîğalarından ' ibāretidir.

(52)

Bunlardan: (idi) ile teşekkül iden fi' llere {fi' l-i hikāye} (imiş) ile terekküb iden fi' llere de: {fi' l-i rivāyet} ve (ise) ile terekküb iden fi' llere de: {fi' l-i şarṭî} nāmı virilir.

Fi' l-i Hikāye

Fi' l-i Hikāye— Fi' liñ maẓmūnunu görmek tariḳiyle hikāyeye delālet iden fi' llerdir. Ef' āl-i basīṭanıñ āhirine fi' l-i i' āneniñ māzî' -i şuhūdîsi ' ilāve olunarak teşkîl olunur:

—Taşrîf—

Müşbet	Menfi
geldi idim, geldi idiñ, geldi idi	gelmedi idim, gelmedi idiñ, gelmedi idi
geldi idik, geldi idiñiz, geldi idiler	gelmedi idik, gelmedi idiñiz, gelmedi idiler

Fi' l-i Rivāyet

Fi' l-i Rivāyet—Fi' liñ maẓmūnunu işitmek ʔarīkiyle naql ve rivāyete delālet iden fi' llerdir. Ef' āl-i basīṭaniñ āhırine fi' l-i i' āneniñ māzī' -i naqlisi ' ilāve olunarak teşkīl olunur. Faṣaṭ māzī' -i şuhūdiler naql ʔarīkiyle ifāde olunamadığından bunlarıñ rivāyet şüretleri müsta' mel değıldir.

—Taşrīf—

Müşbet

gelmiş imişim, gelmiş imişsiñ, gelmiş imiş
gelmiş imişiz, gelmiş imişsiñiz, gelmiş imişler

Menfī

gelmemiş imişim, gelmemiş imişsiñ, gelmemiş imiş
gelmemiş imişiz, gelmemiş imişsiñiz, gelmemiş imişler

Fi' l-i Şarṭī

Fi' l-i Şarṭī—Lāhik olduğı bir cūmleniñ maẓmūnunu diğeri bir cūmleye rabṭ iden fi' llerdir. Ef' āl-i basīṭaniñ āhırine fi' l-i i' āneniñ şīga' -i şarṭiyyesi ' ilāve olunarak teşkīl olunur.

(53)

—Taşrīf—

Müşbet

geldim isem, geldim iseñ, geldim ise
geldi isek, geldi iseñiz, geldi iseler

Menfī

gelmedi isem, gelmedi iseñ, gelmedi ise
gelmedi isek, gelmedi iseñiz, gelmedi iseler

1—Ef' āl-i mürekkebe neye dirler? 2—Çaṣ kısıma münkaşımıdır? 3—Birinci kısım ef' āl-i mürekkebe naşıl ve neden müşṭaṣtır? 4—Çaṣ kısıma ayrılır? 5—Fi' l-i hikāye neye dirler ve naşıl teşkīl olunur? 6—Taşrīf idiñiz? 7—Fi' l-i rivāyet neye dirler? 8—Naşıl teşkīl olunur? 9—Taşrīf idiñiz? 10—Rivāyet şüretleri naşıldır? 11—Fi' l-i şarṭī neye dirler ve naşıl teşkīl ve taşrīf olunur?

“Taşrīf-i Ef' āl-i Hikāyāt”

Şuhūdī	{	{	bildi idim	bildi idiñ	bildi idi
			bildi idik	bildi idiñiz	bildi idiler
		{	bildim idi	bildiñ idi	bildi idi
			bildik idi	bildiñiz idi	bildiler idi

Naqlī	{	bilmiş idim	bilmiş idiñ	bilmiş idi
		bilmiş idik	bilmiş idiñiz	bilmiş idiler
Muzārī ^c	{	bilir idim	bilir idiñ	bilir idi
		bilir idik	bilir idiñiz	bilir idiler
Hāl	{	biliyor idim	biliyor idiñ	biliyor idi
		biliyor idik	biliyor idiñiz	biliyor idiler
Müstaḳbel	{	bilecek idim	bilecek idiñ	bilecek idi
		bilecek idik	bilecek idiñiz	bilecek idiler
İltizāmī	{	bile idim	bile idiñ	bile idi
		bile idik	bile idiñiz	bile idiler
Vucūbī	{	bilmeli idim	bilmeli idiñ	bilmeli idi
		bilmeli idik	bilmeli idiñiz	bilmeli idiler

(54)

“Taṣrīf-i Ef^c āl-i Rivāyāt”

Şuhūdī	{ ⁶		
			
Naqlī	{	gezmiş imişim	gezmiş imişsiñ	gezmiş imiş
		gezmiş imişiz	gezmiş imişsiñiz	gezmiş imişler
Muzārī ^c	{	gezer imişim	gezer imişsiñ	gezer imiş
		gezer imişiz	gezer imişsiñiz	gezer imişler
Hāl	{	geziyor imişim	geziyor imişsiñ	geziyor imiş
		geziyor imişiz	geziyor imişsiñiz	geziyor imişler
Müstaḳbel	{	gezecek imişim	gezecek imişsiñ	gezecek imiş
		gezecek imişiz	gezecek imişsiñiz	gezecek imişler
İltizāmī	{	geze imişim	geze imişsiñ	geze imiş
		geze imişiz	geze imişsiñiz	geze imişler
Vucūbī	{	gezmeli imişim	gezmeli imişsiñ	gezmeli imiş
		gezmeli imişiz	gezmeli imişsiñiz	gezmeli imişler

⁶ Rivāyetiñ māzī-i şuhūdī şīğası yokdur.

“Taşrîf-i Ef‘âl-i Şartıyye”

Şuhûdî	{	yazdı isem	yazdı iseñ	yazdı ise
		yazdı isek	yazdı iseñiz	yazdı iseler
Naĸlî	{	yazmış isem	yazmış iseñ	yazmış ise
		yazmış isek	yazmış iseñiz	yazmış iseler
Muzârîc	{	yazar isem	yazar iseñ	yazar ise
		yazar isek	yazar iseñiz	yazar iseler
Ĥâl	{	yazıyor isem	yazıyor iseñ	yazıyor ise
		yazıyor isek	yazıyor iseñiz	yazıyor iseler
Müstaĸbel	{	yazacak isem	yazacak iseñ	yazacak ise
		yazacak isek	yazacak iseñiz	yazacak iseler
Vucübî	{	yazmalı isem	yazmalı iseñ	yazmalı ise
		yazmalı isek	yazmalı iseñiz	yazmalı iseler

(55)

İhtâr—Ef‘âl-i mezkûre ma‘lûmuñ müşbetlerinden bu vechle teşkîl ve taşrîf olunduĸları gibi meĸulûñ müşbet ve menfilerinden ‘aynı şüretle teşkîl ve taşrîf olunurlar.

“Şîĸa’-i İstifhâmiyye”

Ef‘âlîñ bir de istifhâm şüretleri vardır ki (bir işiñ vuĸû‘u veyâ ‘adem-i vuĸû‘undan su’âl içün isti‘mâl olunur) ve müfred ĸâ’iblere istifhâm edâtı olan (mi) lafzı ‘ilâve idilerek istifhâm şîĸaları teşkîl idilir.

Faĸa‘—Fi‘llerîñ cem‘-i ĸâ’iblerinden mâ‘adâda edât-ı istifhâm zâmîr-i fi‘lîden evvel gelmek ve yalnız mâzî-i şuhûdîleriñ bil-cümle eşĸâşında zâmîr-i fi‘lîden soñra bulunmaĸ şîve’-i lisân-ı Türkîdendir.

Geldik mi? Gördüñüz mü? Bilmiş mi? Bilecek mi? Añlar mısıñız? Añlayalım mı? Gibi.

İkinci Kısm Ef‘âl-i Mürekkebe

İkinci Kısm Ef‘âl-i Mürekkebe—Yalnız bilmek, virmek, olmak, tırmaĸ, görmek, ĸalmaĸ, gelmek, yazmaĸ gibi ba‘zı ĸuşuşî maşdarlarla terekküben fi‘llerdir ki beş nev‘dir.

“Ef‘âl-i İĸtidâriyye”

1—Fi‘l-i İĸtidârî: Bir fi‘liñ icrâsında fâ‘ilîñ iĸtidârını beyân ve ifâde iden fi‘llerdir. Fi‘l-i iltizâmîniñ müfred ĸâ’iblerine [bilmek] maşdarınıñ ‘ilâvesiyle teşkîl olunurlar: yazabilmek, okuyabilmek gibi.

(56)

— Taşrîf—

yazabildim yazabildiñ yazabildi
yazabildik yazabildiñiz yazabildiler ilh.

Ef'âl-i Ta'ciliyye

2—Fi'l-i Ta'cili: Bir işiñ icrâsında fâ'iliñ ta'cîlini beyân iden şîğalardır. Mâdde'-i aşliyyeniñ âhiri sâkin ise bir (i) harekeli ise bir (yi) 'ilâve idildikten sonra [virmek] maşdarıyla teşkîl olunur.

yazıvirmek, okuyuvirmek, aňlayıvirmek gibi.

— Taşrîf—

yazıvirdim yazıvirdiñ yazıvirdi
yazıvirdik yazıvirdiñiz yazıvirdiler ilh.

Ef'âl-i Zamâniyye

3—Ef'âl-i Zamâniyye: Maşdarları zamân-ı mâzî veyâhûd zamân-ı istiğbâle delâlet iden fi'llerdir. Mâzî'-i naqlî veyâhûd müstağbeliñ müfred gâ'iblerine [olmağ] maşdarı 'ilâvesiyle teşkîl olunurlar: yazmış olmağ, yazacağ olmağ gibi.

— Taşrîf—

yazmış oldum yazmış olduñ yazmış oldu
yazmış olduk yazmış olduñuz yazmış oldular ilh.

Ef'âl-i İstimrâriyye

4—Fi'l-i İstimrârî: Fâ'iliñ bir işi icrâda devâm üzere

(57)

bulduğunu bildiren fi'llerdir. Fi'l-i iltizâmîniñ müfred gâ'iblerine: “turmağ, görmek, kalmağ, gelmek” maşdarlarının 'ilâvesiyle teşkîl olunurlar:

“okuyagör, yazaatur, şaşakalsunlar, olagelmişdir” gibi.

Fağat— Bunlarıñ şîğaları mağdûd olub her fi'lden yapılamaz.

— Taşrîf—

bağakaldım bağakaldıñ bağakaldı
bağakaldık bağakaldıñiz bağakaldılar ilh.

Ef'âl-i Muğarebe

5—Fi'l-i Muğarebe—Bir fi'liñ der-'ağab huşûlini bildiren fi'llerdir. Fi'l-i iltizâmîniñ müfred gâ'iblerine (yazmağ) maşdarının 'ilâvesiyle teşkîl olunurlar.

düşeyazmağ, kırayazmağ gibi.

Bu fi'liñ taşrîfi dağî mağdûddur zîrâ her fi'lden yapılamaz.

— Taşrîf—

düşeyazdım düşeyazdın düşeyazdı
düşeyazdık düşeyazdınız düşeyazdılar

[İhtâr] Bu beş şüretle yapılan ikinci derece ef'âl-i mürekkebeler tekrâr fi'l-i i'ânelerle tereküb itdikde bunların dağî: “hikâyet, rivâyet, şartiyye” şîğaları hâşıl olur.

(58)

İkinci kısım ef'âl-i mürekkebe hangi maşdarlardan yapılır? Kaç nev' dir? Fi'l-i iktidârî neye dirler? Nasıl teşkîl olunur? Fi'l-i ta'cîlî neye dirler? Ve nasıl teşkîl olunur? Ef'âl-i zamâniyye neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? Ef'âl-i istimrâriyye neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? Ef'âl-i muqârebe neye dirler ve nasıl teşkîl olunur? İkinci kısım ef'âl-i mürekkebe fi'l-i i'âne ile tereküb ider mi? Nasıl yapılır?

Rabṭ Şîğaları

Kelâmı birbirine rabṭ itmek için kullanılan şîğalardır. Ve bunlar da sekiz kısımdan 'ibâretidir:

1—Şîğa'-i Şıla: Fâ' ile muzâf olan şîğalardır. Mâzî-i şuhûdîniñ müfred gâ'iblerine hafîflerde: “ki” şakîllerde (ğî) edâtı 'ilâvesiyle şıla'-yı şuhûdî; ve müstaḳbeliñ müfred gâ'iblerine (y) 'ilâvesiyle şıla'-yı naḳlî teşkîl olunur: (geldiği, oḳuduğu) (seveceği, bulacağı) gibi.

2—Şîğa' -i 'İzafiyye: İki kelimeniñ sâmi' aya hoş gelecek şüretde rabṭı için isti' mâl olunân şîğalardır. Mâdde'-i aşliyyeniñ âḫiri sâkin ise (üb) müteharrîk ise: (yüb) 'ilâvesiyle teşkîl olunur: gelüb, sevüb, bulub gibi.

3—Şîğa' -i Ta'ḳibiyye: Kendinden soñrakiniñ dera'ḳab vuḳû'unu bildiren şîğalardır. Mâdde'-i aşliyyeniñ âḫiri sâkin ise (ince) müteharrîk ise bir de (y) ziyâde ḳılınarak teşkîl olunur: (gelince, oḳuyunca) gibi.

4—Şîğa' -i İbtidâ'iyye: Kendisinden soñra gelen fi'liñ bede' itdiği zamân gösteren şîğalardır. Fi'l-i iltizâmiyyeniñ müfred gâ'ibleriniñ âḫirine (li) 'ilâvesiyle teşkîl olunur: geleli, görelî, oḳuyalı, yazalı gibi.

(59)

Ba'zen buña (-den beri) lafzı dağî' ilâve olunur: geleliden beri, ḫaber vireliden beri gibi.

5—Şîğa'-i İntihâ'iyye: Kendisinden soñra gelen fi'liñ zamân intihâsını ta'yîn iden şîğalardır. Şîğa'-i ta'ḳibiyyeleriñ âḫirine (-ye ḳadar) 'ilâvesiyle teşkîl olunur: gelinceye ḳadar, gidinceye ḳadar, oḳuyuncaya ḳadar gibi.

6—Şîğa' -i Tevkîtiyye: Kendisinden sonra gelen fi' liñ zamân-ı vuķū' unu ta' yîñ iden şîğalardır. Mâzî-i şuhûdîniñ cem' -i mütekelliminiñ âhirine (ce) ' ilâvesiyle teşkîl olunur: geldikce, okudukca, yazdıķca, kaldıķca gibi.

7—Şîğa' -i Temşîliyye: Kendisinden sonra gelen fi' liñ şüret-i vuķū' unu bildiren şîğalardır. Şîğa' -i şılalarıñ âhirine (gibi) yâhûd (mişillü) kelimelerinden biriniñ ' ilâvesiyle teşkîl olunur: geldiği gibi, yapığı mişillü gibi. Bu şîğalar ba' zen ma' nâ-yı ta' ķîb ve müfâce' yi dađî müfid olurlar:

Bağığı gibi düşdü, Düşdüğü gibi öldü, gibi.

8—Hâl-i Terķîbî— Fâ' iliñ ne hâlde bulunduğunu bildiren şîğalardır.

Fi' l-i iltizâmîniñ müfred gâ' iblerine hafîflerde “-rek” ve şaķîllerde “-rak” edâtlarınıñ ' ilâvesiyle teşkîl olunur: Düşünerek geldi, Sevinerek gitdi gibi.

Şîğa' -i rabtiyye neye dirler? Kaça münķasımdır? Şîğa' -i şıla neye dirler? Naşıl teşkîl olunur? Şîğa' -i ' izafîyye neye dirler? Naşıl teşkîl olunur? Şîğa' -i ta' ķîbiyye neye dirler? Naşıl teşkîl olunur? Şîğa' -i ibtidâ' iyye neye dirler? Naşıl teşkîl? Ba' zen bunlara ne ' ilâve olunur? Şîğa' -i intihâ' iyye neye dirler? Naşıl yapılır? Şîğa' -i tevķitiyye neye dirler ve naşıl yapılır? Şîğa' -i temşîliyye neye dirler ve naşıl yapılır? Hâl-i terķîbî neye dirler? Naşıl teşkîl olunur?

(60)

Beşinci Faşıl

Edevât

Yâhûd: Hürûf-u Ma' ânî

Edât—Müstaķil bir ma' nâ ifâde itmeyüb diğer kelimelere rabt olunduğda ĥusûsî ma' nâlara delâlet iderler.

“Elif” (a) Kelimeniñ evvelinde bulunursa edât-ı nidâ; âhîrinde bulunursa edât-ı te' ķîd olur: A birâder niçün vağtiyle gelmiyorsuñ, baķsañıza bendeñize neler söylüyor gibi.

(ey) Edât-ı nidâdır, Ey kıymeti bilinmeyen genclik zamânları gibi.

(ay) Ta' accüb, ve te' eşşür edâtıdır: Ay ne zamân teşrif buyuruldu, Ay vücûdumuñ her yeri ağrıyor gibi.

(ah) Edât-ı taĥassürdür: Ah genclik ah ne olur bir daha ' avdet itseñ gibi.

(of) Te' eşşür ve melâl edâtıdır: Of cânım şıkılıyor gibi.

(oĥ) Edât-ı telezzüzdür: Oĥ artık işlerimi bitirdim gibi.

(amān) Edāt-1 istimdāddır: Amān fenā oluyorum yetişiñiz gibi.
(artık) Edāt-1 iktifādır: Artık bu meşakkatlere tahammül idemeyeceğim gibi.
(ancağ) Edāt-1 haşrdır: Ancağ bu işi sen yapabilirsiñ gibi.
(aşlā) Nefye maḥşūş edāt-1 te'kiddir: Bu sözü aşlā kabül itmem gibi.

(61)

(Eğ̃er) Edāt-1 şartdır: Eğ̃er çalışır iseñ adam olursuñ gibi.
(eñ) Edāt-1 tafđıldır: Hünerleriñ eñ 'alāsı okuyub yazmağdır gibi.
(elbet, elbette) Edāt-1 te'kiddir: Derse çalışmayan elbette pişmān olur gibi.
(öyle) Taşdığ ve temşil edātıdır: O işiñ öyle olması icāb ider. Ve öyle oldu gibi.
(evet) Edāt-1 taşdığdır: Aḥmed Efendi geldi mi? Evet geldi gibi.
(içün) Edāt-1 taḥşīşdir: Ağ ağçe kara gün içündür. Gibi.
(işte) Edāt-1 tenbīhdır: İşte saña söylüyorum 'ağlını başına al gibi.
(iken) Edāt-1 ḥāldir: Ağac yāş iken eğrilir gibi.
(üzere) Edāt-1 istilādır: Ayağ üzere turdu gibi.

Maşdarlara lāḥiğ olduğda ta' līl ma' nāsı ifāde ider. Gitmek üzere geldi gibi.

(ile) İki şey'i birbirine muğārin gösterirse (edāt-1 muğārenet) bir şey'e diğ̃er bir şey'i vāsıta gösterirse (edāt-1 vesātat), bir şey'i diğ̃er bir şey'e sebep gösterirse (edāt-1 ta' līl) olur: Ve ba' zen taḥfif olunarağ (le) şüretinde yazılır: İyi ile görüş ki iyi olasıñ, insān fażileti çalışmağla iktisāb idebilir, toğriliğ ile yalan arkadaş olamaz gibi.

Vesātata mişāl: Kalem ile yazdım, Vapur ile geldim, Araba ile gideceğim gibi.
Ta' līle mişāl: Ḥastalıklı uyku ḥayli zamāndan beri semtime uğramaz oldu gibi.
(ay) Edāt-1 istizāḥdır: Ay derse çalışıyor musuñuz bağalım gibi.

(62)

(ay) Edāt-1 melāldir: Ay ammā uzatdınız bu bağşı kapayalım gibi.
(amān) İstikrāh ve melāl edātıdır: Amān hiç lağırdı añlamaz olduñuz gibi.
(amān) Edāt-1 taḥzīrdır: Amān derse çalış soñra şınıfda qalırsiñ gibi.
(amān) Edāt-1 teşviğdir: Amān evlādım göreyim seni gibi.
(amān) Edāt-1 telezzüzdür: Amān ne güzel oldu gibi.
(amān) Edāt-1 istimdāddır: Amān yetişiñiz fenā oluyorum gibi.
(içün) Edāt-1 ta' līldir: Sözümü dinlediğiñ için seni seviyorum gibi.
(eyvāh) Edāt-1 taḥassürdür: Eyvāh vaḫtiñ ne qadar olduğunu añlayamadım gibi.
"be" (bā) Fārisiden me'ḥūz edāt-1 muşāḥabetdir: Mekteb-i Sa' ādet'den bā-şahādetnāme neş'et iyledim gibi.
(bārī) Edāt-1 iktifādır: Derse çalışmıyorsuñuz bārī uşlu oturuñuz gibi.

(ber-ā-ber) Edāt-1 teşrîk ve ma‘iyyetdir: Pederimle ber-ā-ber Yağacığ’a gideceğiz gibi.

(belki) Edāt-1 ihtimâldir: Belki çalışır da ādam olur gibi.

(belki) Edāt-1 idrâbdır: Çalışmak siziñ için lâzım ve belki elzemdır gibi.

(bile) ‘Aţıf ve teşvîk edâtıdır: Dersine çalışdı ve mükâfât bile aldı gibi.

(63)

(ber) Fārisiden me’ḥūz edāt-1 isti‘lâdır: Ber müceb-i kâ‘ide-i Türkcede muzâfun-ileyh evvel, muzâf soñra gelir gibi.

(beri) Edāt-1 ibtidâdır: Mektebe geleliden beri çok istifâdeler itdi gibi.

(bütün) Edāt-1 ta‘mîmdir: Bütün şâkirdân mazhar-ı mükâfât oldu gibi.

(bir) Edāt-1 tenkîrdır: Bir kitâb aldım görmelisiñ gibi.

(bi) ‘Arabçadan me’ḥūz edāt-1 ta‘lîldir: Bi’l-‘izz ve ‘ş-şeref, bi’l-yemîn ve ‘l-işkâl gibi.

(berāy) Fārisiden me’ḥūz edāt-1 ta‘lîldir: Berāy-ı tebdîl-i hevā Bursa’ya gideceğim gibi.

(böyle) Edāt-1 temşîldir: İşte derse böyle çalışmalı gibi.

“pe” (pek) Edāt-1 mübâlagadır: Şu çocuğūñ ḥâli pek hoşuma gidiyor gibi.

“te” (tā) Fārisiden me’ḥūz edāt-1 intihâdır, dâḥil olduđu kelimeniñ evveline bir

(be) ziyâde idilir: Tā be-şabâḥ derse çalışdım gibi.

(tek) Temennî-i iltizâmî edâtıdır: Tek sen derse çalış ben saña istediğün kitâbı alırım gibi.

“cim” (ce) Edāt-1 nisbetdir ba‘zı isimlere lâḥik olur: ‘Arabca şarf Türkce kavā‘id gibi.

(ce) Edāt-1 taḳlîl olur ve şıfatlara dâḥil olur: Beyâzce kıraca gibi.

(ce) Edāt-1 teşbîhdır isimlere lâḥik olur: Mertce söz insânca

(64)

mu‘āmele gibi. Ve ba‘zen buña (sine) lafzı dâḥil olur: mertcesine söz insâncasına mu‘āmele gibi.

(ce) Edāt-1 muḳābaḳat olur: Bu iş bence böyledir gibi.

(ce) Edāt-1 temeyyuz olur: Aḥmed Efendi sinnce daha büyükdür.

(ce) Tekşîr ve te’kîd edâtıdır: İyice dersimi yaptım, gibi.

(cek, caḳ, ceğiz, cağız) edâtları taşğîr içündür: büyücek kitâb, küçücük çocuk, biçâre kızcağız, zavâllı adamceğız gibi.

“çe” (çünkü) Edāt-1 ta‘ lildir: Kimseniñ haţāsını yüzüne urme çünkü fā’idesizdir gibi.

(çe) Fārisiden me’ hūz edāt-1 taşğirdir: dīvānçe. kemānçe gibi.

(çe) Fārisiden me’ hūz edāt-1 istifhāmdır: Çe fā’ide evvel düşünmeli idiñ gibi.

“hı” (haylî) Edāt-1 tekşirdir: Haylî vaķitdir mektebe devām idiyor hālā bir şey anlamamış gibi.

“dal” (dir) Edāt-1 haberdir: Sa‘ y ve ğayret huşūl-u maţlabiñ sermāyesidir gibi.

(daĥî) Edāt-1 ‘ aţfdır: Vucūda ‘ arız olacak fenālîklardan tevaķķî fenn-i hıfzı’ş-şihhaya, ruĥa ‘ arız olacak fenālîklardan tevaķķî daĥî ‘ ilm-i aĥlāķa muĥtācdır gibi.

(dan) Edāt-1 ibtidādır: Bu gün şabāĥdan aķşāma ķadar derse çalışdım gibi.

(65)

(dan) Edāt-1 beyān olur bir şey’iñ cinsini nev’ini beyān ider: Altundan yüzük taşdan binā gibi.

(dan) Edāt-1 teb‘ izdir: Kavā’ idden dōrt ders oķuduķ gibi.

(dan) Mef‘ ūlün-‘ anı edātıdır. řu mūkāfātı şarf dersinden aldım gibi.

(de) Edāt-1 zarfıdır: Dünyāda çalıřmaķ gibi şeref ve meziyet olamaz gibi.

(de) Edāt-1 istimrār olur: Ve maşdarlara lāĥiķ olur. Aĥmed Efendi Mekteb-i Sa‘ ādet’de taĥşil itmekdedir gibi.

(de) Edāt-1 ‘ aţfdır ekşeriyā teşrik beyān ider: Ra’uf Beg de mūkāfāt aldı gibi.

(deĝil) Edāt-1 nefydir: ‘ Aķıl yaşda deĝil başdadır gibi.

(daha) Edāt-1 tafđildir: İnsān çalıřdıķca daha ziyāde müstefid olur.

(daha) Henūz ma‘ nāsına edāt-1 hāl olur: Daha bu yaşda iken haylî ma‘ lümāt kesb itdi gibi.

(daha) Edāt-1 istizāĥdır: Daha neler oķuyorsunuz gibi.

(der) Fārisiden me’ hūz edāt-1 zarfıdır: Dersa‘ ādet, Der-‘ aliyye gibi.

(dek, deĝin) Edāt-1 intihādır ekşeriyā şif’irde isti‘ māl olunur.

{ Hāşılı beyhudeye çekdim amañ }
{ Ağlarım āh eylerim tā şabaĥa dek }

“ze” (zīrā) Edāt-1 ta‘ lildir: ‘ İlm ğāyet ‘ ālî ve muķaddes bir faziletdir. Zīrā; bi’l-cümle aĥvāl ĥarekātımıza lāyık olan huşūşātı bize gösterir.

(zār) Fārisiden me’ hūz edāt-1 mekāndır: gül-zār, lāle-zār, çemen-zār gibi.

“sin” (siz) Edāt-1 nefydir: Pāresiz pulsuz yola çıkılır mı? Gibi.

(66)

(-sizin) Nefye maḥṣūṣ edāt-ı ḥāldir maşdarlara lâhiḳ olur: Çalışmaşsızın ders öğrenilmez gibi.

(-istān) Fārisīden me ḥūz edāt-ı mekāndır: gülīstān, Afġanīstān gibi.

“şın” (şimdi) Edāt-ı ḥāldir: Beg efendi şimdi gelecektir.

“şad” (şānki) Edāt-ı temsīl ve ta‘ rīzdir: Ne kadar uşlu bir çocuk şānki bir melek, şānki ben sizi tanıımıyorum gibi.

“tı” (tolayı) Edāt-ı ta‘ līldir: Zekī Efendi derse çalıřdıġından tolayı birinci oldu gibi.

“ġayın” (ġāyet) Edāt-ı mübālaġadır: Bu efendi ġāyet çalışkandır gibi.

“fe” (faġat) Edāt-ı ḥaşrdır: Faġat bu yazıyı o yazabilir gibi.

(faġat) Edāt-ı istidrāktır: Bu efendi yaramazdır. Faġat derse çalışır gibi.

“ġaf” (ġadar) Edāt-ı intihādır: İmtihāna ġadar dersleri ikmāl itmeli gibi.

“kef—gef” (ġüyā) Edāt-ı temşīldir: Şu çocuk ġüyā büyük adam gibi hareket idiyor gibi.

(ġüyā) Edāt-ı ta‘ rīz olur: ġüyā dersini biliyormuş gibi.

(gibi) Edāt-ı teşbīhtir: Melek gibi uşlu bir çocuk gibi.

(göre) Edāt-ı muṡābaġatdır: Herkes yorġanına göre ayaġını uzatmalıdır gibi.

(ki) Edāt-ı rabṡtır: Dünyā bāġi mi ki āġiret düşünülmesün gibi.

(ki) Edāt-ı beyān olur: Fen o ġadar teraġġi itmişdir ki evvelce maḥāl zann olunan şeyleriñ cümlesi keşf olundu gibi.

“lam” (lakin) Edāt-ı istidrāktır: Da‘ vetiñize ma‘ a’ t-teşekkür icābet iderdim lakin ma‘ zeretim zuhūr itdi gibi.

(67)

(lik- lıġ) Edāt-ı mekāndır: aġaclık çayırılık maḥaller ḥoşa gider gibi.

(lik- lıġ) Maşdar ve şıfatlara dāḥil olduġda edāt-ı te‘ kīd olur. Çalıřmaġlıġ, zihni açar tenbellik ise zihne turgunluk virir gibi.

“mim” (mi) Edāt-ı istifhāmdır: ‘ İlmīñ fā’idesi inkār olunur mu gibi.

“nun” (nitekim) Edāt-ı temşīldir: Nitekim ‘ Arabcada daḥī böyledir gibi.

(nice) Edāt-ı tekşīrdır: Cenāb-ı Haġ Pādişāhımız Efendimiz Hażretlerini nice seneler Taht-ı Ālī Baht-ı ‘ Oşmāni’ de ber-devām buyursun āmīn gibi.

(ne) Taḥsīn ve ta‘ accüb edātıdır: Ne sa‘ ādet! Ne leġāfet Memālik-i Şāhāneniñ her yeri ġülzār-ı ma‘ rifet oldu gibi.

(ne) Edāt-ı nefydir: Ne yazdı ne oġudu gibi.

(ne) Edāt-1 istifhāmdır: Zevi ʾl-ʿ uqūlūñ ğayride kullanılır: Ne okuyorsuñ gibi.

“vav” (ve) Edāt-1 ʿ aţfdır: Cenāb-1 Haĳka Nebi-i zīşāna ve ulu ʾl-emre iţāʿ at vecibe ʾ-i zimmetdir.

“he” (ha) Edāt-1 tenbīhdır: Derse çalışnız ha soñra peřimān olursuñuz.

(ha) Edāt-1 müsāvātdır: Ha peder efendi gelmiş ha siz gibi.

(haydi) Edāt-1 teřvīķdir: Efendiler haydi derse çalışalım gibi.

(hay hay) Edāt-1 tařdīķdir: Sözime emniyet ider misiñiz, hayhay gibi.

(her) Edāt-1 taʿ mīmdir: Her iniřiñ bir yoķuřu vardır gibi.

(hep) Edāt-1 taʿ mīmdir: Bu naşihatler hep siziñ iyülüĝiñiz içündür gibi.

(68)

(hemān) Edāt-1 istiʿ cāldır: Hemān kitābları alub mektebe gitmeli gibi.

(hemān) Edāt-1 istimrārdır: Hemān Cenāb-1 Haĳ Sevgili Pādiřāhımız Efendimiz Hāzretlerine tükenmez ʿ ömürler iřsān buyursun, “Dünyāda hemān sen şeref ve řān ile řāĝ ol” gibi.

(hele) Edāt-1 taĳzīrdır: Hele derse çalışma baķřınıfı gecebiler misiñ gibi.

(hele hele) Edāt-1 istiżāh olur: Hele hele söyle baķayım gibi.

(hiç) Nefye maĳşuş edāt-1 te ʾkīddir: Hiç derse çalıřmıyorsuñuz gibi.

“ye” (yā) Edāt-1 nidādır ʿ Arabi kelimelere lāhiķ olur: yā Rabbī, yā Resūlullah gibi.

(yā) Edāt-1 te ʾkīddir: Yazar okursuñ yā gibi.

(yāĳūd) Edāt-1 terdīddir: Taĳfif olunaraķ (yā) řüretinde daĳi kullanılır: Ya buraya teřrif buyursunlar yāĳūd biz tařdīʿ idelim gibi.

(yine) Edāt-1 ʿ aţfdır: Yine teřrif buyururlar ise memnūn oluruz gibi.

(yine) Edāt-1 taʿ rīzdir: Yine mi derse çalıřmadıñız gibi.

(yoķsa) Edāt-1 ʿ udūldür: Genclikde yaz oķu yoķsa iĳtiyārlıķda zaĳmet çekersiñ gibi.

*****ŞOÑ*****

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAVÂ'İD-İ LİSÂN-I TÜRKÎ'NİN TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDEKİ YERİ

1. KAVÂ'İD-İ LİSÂN-I TÜRKÎ'NİN İNCELENMESİ

1.1. MEDĖHAL BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ

Mehmed Abdülkadir, eserine “MedĖhal” başlıklı bir giriş bölümüyle başlar. Bu bölümde tanımlardan oluşan on iki alt başlık vardır. Bu başlıklardan ilki “lisan”dır. Yazar burada lisan konusundaki görüşlerini açıklamıştır. Yazara göre lisanın tanımı şöyledir: “İnsânların ifâde-i merâm mağşadıyle söyledikleri lafızların mecmu‘ına lisân dinür” (KLT, 1323: 3). O dönemde tartışılan önemli konulardan biri olan Türk dilinin ismine de değinilmiştir.

Bölümde yer alan ikinci alt başlık harftir. Harf, “Harf, ağızın bir keyfiyet-i mağşûşa ile mağrec-i mu‘ayyeninden çıkân seslerdir” (KLT, 1323: 4) şeklinde tanımlandıktan sonra tek başına anlamının olmayışından ve kelime oluştururken kullanıldığından bahsedilir. Kitapta Osmanlıcadaki harf sayısı 35 olarak verilmiş, bununla ilgili açıklamalarda bulunulmuştur.

Bir diğer başlık olan “Harflerin Elsineye Tağsimi”nde harflerin Arapça, Farsça ve Türkçeye özgülüğünden bahsedilmiş, örnek kelimelerle konu açıklanmaya çalışılmıştır.

“Harflerin Kıra‘at İtibâriyle Tağsimi” başlıklı bölümde ince ve kalın sesli harflere değinilmiş, konu örneklerle pekiştirilmek istenmiştir.

“Harflerin İmlâ Cihetiyle Tağsimi” başlıklı bölümde kendinden sonra gelen harflere bitişen ve bitişmeyen harfler verilmiş ve örneklenmiştir.

“Hurûf-ı Şemsiyye ve Kameriyye” başlıklı bölüm, Arapçadaki bir kuralla ilgilidir. Kelimenin kendinden önce gelen el harf-i tarifinin “l” harfi okunan ve okunmayan harfleri verilerek örneklenmiştir.

“Harflerin AĞsâm-ı Mütenevvi‘aya Tağsimi” başlıklı bölümde harfler çeşitli kısımlara ayrılmış ve adlandırılmıştır. “Hemze” başlıklı bölümde elifin değışken bir harf oluşundan bahsedilir. Arapçada harekeli ve harekesiz oluşuna göre adlandırılmasına, Türkçede ise iki türlü elifin varlığına dikkat çekilir.

“Hareke” başlıklı bölümde harekenin tanımı yapılmış, harekelerin harflerin okunuşuna hizmet ettiği belirtilmiştir. Hareke çeşitleri açıklanmış, örneklenmiş ve sorularla pekiştirilmiştir. Akılda kalıcılığı artırmak için ahenkli bir söyleyişe de yer verilmiştir:

“Üstün esre ötre dir hareke

Getirir kı̄ari ’e bunlar meleke” (KLT, 1323: 10).

“Hareke-i Harfiyye”nin Türkçeye mahsus olan harflerin üst tarafındaki harekeyi oluşturan harfler olduğu örneklerle anlatılır. “Harekât-ı Tabi’iyye” başlıklı bölümde olağan harekeler sekize ayrılır ve her biri önemli kaideleriyle ve örneklerle verilir.

Son alt başlık olan “Kelime” bölümünde “Āğızdan ma’ nālī ve ma’ nāsız çıkān şadāya lafz ve ma’ nālī olan her bir lafza da kelime dinir” (KLT, 1323: 13) şeklinde tanımlama yapılmış, ardından kelimenin beş çeşidi (isim, sıfat, zamir, fiil, edat) kısaca açıklanmış, ayrıntılı işlenmek üzere asıl fasıllara geçilmiştir.

1.2. BİRİNCİ FAŞIL BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ

Yazar eserinin birinci faslı beş bölüm halinde ele almıştır. Bu bölümleri ele alırken alt başlıklarla ayrıntılandırmayı da ihmal etmemiştir.

1.2.1. İsim

Birinci fasıl, kelime çeşitlerinden biri olan “İsim” konusu ile başlar. İsmi tanımasını “Zamāna delālet itmeyerek ħāricde veyā zihinde mevcūd olub ‘ aqıl ve ħayāl veya ħis ile bilinen şeylere dinir” (KLT, 1323: 15) olarak veren Mehmed Abdülkadir, örnekleme yaparak isim çeşitlerine geçmiştir. İsimler önce ikiye ayrılarak değerlendirilmiştir. İlki “ism-i ‘ ayn veya ism-i zat” olarak adlandırılan somut isimler, ikincisi “ism-i ma’ nī” olarak adlandırılan soyut isimlerdir. “İsm-i ‘ ayn”; taş, toprak, ağaç, yaş gibi isimlerdir. “İsm-i ma’ nī” ise elem, keder, akıl, fikir gibi isimlerdir. Daha sonra isimler ma’ nī cihetiyle “ism-i cins” ve “ism-i ħāş” olarak ikiye ayrılır. İsm-i cins adıyla verilen cins isim, insan, ağaç gibi isimlerdir ve “Bir cinsiñ her ferdine ayrı ayrı iṭlāķı şaĥīĥ olan kelimedir” (KLT, 1323: 15) şeklinde tanımlanır. “İsm-i ħāş” ise özel isimdir ve “Yalnız bir şaĥşa veyā bir şey’e delālet iden kelimedir” (KLT, 1323: 16) şeklinde tanımlanır. Kitapta özel isim şöyle açıklanır: “[Çamlıca, İstanbul, Aĥmed, Tuna] gibi ki “Çamlıca” bir mevķi’ -i dil-firibiñ “İstanbul” pāy-i taĥt-ı saltanat-ı seniyye bir şehr-i şöhret-i şī’ āriñ “Aĥmed” bir zātūñ “Tuna” bir nehriñ ismi olub her mevķi’ e:

Çamlıca, her şehre: İstanbul, her zāta: Aḥmed, her nehre: Tuna dinilemez” (KLT, 1323: 16).

Kitapta yazarın kuralları pekiştirmek, akılda kalıcılığını arttırmak için yazdığı ve dönemine göre özgün diyebileceğimiz ahenkli söyleyişlerden biri bu bölümdedir:

“İsm-i cins bir cinsi tekmil bildirir
İsm-i ḥāṣṣe ḥüküm ferde virdirir
Ad deyince cümle adlardır murād
Aḥmed adı ‘ aklı zāta irdirir
At ise ism-i cins Aḥmed ise ism-i ḥās
Bu kıyās esmā-yı tefrīḳ itdirir” (KLT, 1323: 16).

Soru bölümünde yöneltile sorularla öğrencinin konuyu tekrar etmesi ve pekiştirmesi hedeflenmiştir.

1.2.2. Ḥavāss-ı Esmā’

Birinci fasıl altındaki ikinci başlık, saygın isimler anlamına gelen “Ḥavāss-ı Esmā’”dır. “Kemmiyyet”, “keyfiyyet” ve “ḥayṣiyyet” isimleriyle üç başlıkta incelenen bu bölümde, her bir isim için bir alt başlık oluşturulmuştur. Kemmiyyet, bir ismin “müfred” yani tekil ve “cem’” yani çoğul olmasıdır. Türkçe bir ismin “-ler” edatı ile çoğul yapılabileceğine değinilir: evler, gemiler, haneler gibi. “İsm-i cem’” denilen ve sürü, ordu, takım gibi sözcüklerle örneklenen topluluk isimlerine de yer verilmiştir. Özel isimlerin çoğul yapılabilmesi için altı istisna durumdan bahsedilir ve örneklerle anlaşılabilirliği arttırılır.

1.2.2.1. Kemmiyyet

Kemmiyyet bahsi epeyce ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bu bahis Arapça, Farsça ve diğer yabancı dillere göre ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır.

“Kemmiyyet-i Esmā’-i ‘Arabīyye” başlıklı alt bölümde “teṣniye ṣīḡası” denilen bir kavramdan bahsedilir. Bu kavram Türkçe ve Farsçadan farklı olarak ikiyi belirtmek için kullanılan bir kiptir. Tekil isimlerin sonuna getirilen “-an ve -ayn” ekleriyle tesniye yapıldığı örneklendirilmiştir. Örnekleme yapılırken diller arası karşılaştırmalara yer verilmiş olması önemlidir: “Faḫaḫ {ye, nun} ile yapılan teṣniyeler lisān-ı Türkīde daha çok müstā‘emeldir: [ḥarem-ḥaremeyn, muḫterem-muḫteremeyn, sene-seneteyn, ṣefe-ṣefeteyn] gibi. Lisān-ı ‘Oṣmānīde isti‘māl olunan (esmā’-i ‘Arabīyye) yā Türkce

(ler) edâtıyla: veyâ kâ'ide'-i Fârisîyye üzere [an] edâtıyla, veyâhûd kavâ'id-i 'Arabîyye üzere müzekkerlerde “ye, nun” ve “ve, nun” mü'enneşlerde “elif, te” edâtlarının ‘ilâvesiyle cem‘ yapırlar” (KLT, 1323: 18).

Arapçada müennes denen dişil ve müzekker denen erillerde nasıl çoğul yapılacağı da örneklenmiştir.

“Kemmiyyet-i Esmâ'-i Fârisîyye” bölümünde yazar Farsça isimlerin nasıl çoğul hale getirileceği konusunu anlatmıştır. Farsça isimlerin gerektiği durumlarda ya Türkçede olduğu gibi “-ler” edatıyla ya da Farsçanın kurallarına göre “-an” edatıyla çoğul yapılabileceği söylendikten sonra “peygamber” ismi örnek gösterilerek “peygamberler” ya da “peygamberân” şeklinde çoğul yapılabileceği belirtilir.

“Kemmiyyet-i Esmâ'-i Fârisîyye” bölümünü bir uyarıyla sonlandıran yazar, Farsça isimlerin Farsça kurallara göre çoğul yapıldıktan sonra bir de Türkçe “-ler” edatıyla çoğul yapılmasının uygun olmayacağını hatırlatır. Örneğin, “kadınlar” anlamına gelen “zenân” sözcüğüne “zenânlar” demenin abes olduğu vurgulanır.

“Esmâ'-i Ecnebiyye” bölümünde yazar, Arapça ve Farsça haricindeki yabancı dillerden dilimize giren isimler günden güne arttığı için birkaç uyarının gerekliliğine değinmiştir. İlk uyarı “vapur, avukat, istatistik” gibi isimlerin ne ait olduğu dile ne de Arapça ve Farsçanın kurallarına göre çoğul yapılacağı üzerinedir. Bu isimlerin artık Türkçenin kurallarına göre çoğul yapılması gerektiği belirtilir. Yine yabancı dillerden dilimize dâhil olan isimlere hal ekleri eklendiğinde de durum aynıdır, Türkçenin kuralları esastır. Örneğin; “tramvay” ismi hal eklerini aldığı anda “tramvayı, tramvaya, tramvayda, tramvaydan” şeklinde Türkçenin kurallarına uygun ekler alır. Bir başka uyarı da yabancı dillerden dilimize giren isimlerin Arapça ve Farsça kurallarla tamlama oluşturamayacağıdır.

Yazar eserde değinilmeyen bir husus kalmaması amacıyla konu anlatımında bahsedilmeyen noktaları “Fâ'ide” başlığıyla açıklamıştır. Bu başlık ile “Esmâ'-i Ecnebiyye” bölümü sonlandırılır. Yazar, özel ve cins isimleri ayırmak için o ismin önüne bir sayı getirilmesi gerektiğinden; anlamca uygun olursa cins isim, uygun olmaz ise özel isim olduğundan bahsetmiştir. “Zirâ: beş elma, sekiz armud, iki koyun, dört keçi dinilebilüb beş İstanbul, sekiz Edirne, toğuz, Üsküdar demek şahih olamaz” (KLT, 1323: 21) şeklinde örneklenerek bu pratik bilgi öğrencilerin faydasına sunulmuştur.

Her bir başlık ve anlatımdan sonra olduğu gibi burada da yöneltilen sorular, konunun pekiştirilmesi için alıştırmaya niteliğindedir. Çalışmamıza örnek olması bakımından bu soru bölümlerinden birini aşağıya almaktayız:

“Arabî isimleriñ cem‘i nasıl yapılır? Teşniye neye dirler? Teşniye nasıl yapılır? ‘Arabî isimleriñ Türkî Fârisî üzerine cem‘leri cā’iz midir? Ne gibi? Bu kelimeleriñ kavā‘id-i ‘Arabîye üzere cem‘leri nasıl gelir? ‘Arabca bir isim bulunuz? Bu ismi teşniye yapıңыз? Türkce cem‘letiniz? Fârisîce cem‘ yapıңыз? Cem‘-i mükesserler nasıl yapılır? Esmā’-i Fârisîye nasıl cem‘lenir? Fârisîde teşniye var mıdır? Fârisî isimleriñ Türkce cem‘leri cā’iz midir? Ne gibi. Esmā’-i ecnebiyye nasıl cem‘lenir?” (KLT, 1323: 21).

1.2.3. Keyfiyyet-i Esmā’

1.2.3.1. Keyfiyyet

Keyfiyyet, isimlerdeki cinsiyettir. İsimlerin müzekker yani erkek ve müennes yani dişi olmasıdır. Yazar, Türkçe isimlerin böyle bir kullanımı olmadığından bahseder. Bazı isimlerin başına erkek ya da dişi kelimesinin getirilmesi gerektiği, bazılarının ise bu kelimeler getirilmeden de aslında erkek ya da dişiliğinin olduğu belirtilir.

Bu bölümde ism-i mekân(yer isimleri), ism-i taşgîr(isimlerde küçültme) ve ism-i âletten(alet isimleri) bahsedilmiştir. Bunlar, cins isimlere bazı edatlar eklenerek oluşturulan isimlerdir.

Yer isimlerini “ism-i mekân-ı aşlî” ve “ism-i mekân-ı kıyâsî” olarak ikiye ayıran yazar, tanımlama ve örneklerle izahta bulunmuştur. Esere göre “ev, bahçe” gibi kelimeler ism-i mekân-ı aslî; “odun” kelimesine “-luk” eki getirilerek oluşturulan “odunluk” kelimesi ise ism-i mekân-ı kıyâsîdir.

“İsm-i taşgîr”; -cık, -cik, -cağız, -ceğiz ekleri ile yapılan ve küçültme anlamı veren isimlerdir. dere-derecik, kız-kızcağız gibi. “bî-çâre çocukçağız” örneğinde olduğu gibi bazen acıma, merhamet etme anlamında da kullanıldığından söz edilir.

Yazar alet isimlerini, “ism-i âlet-i semâ‘î” ve “ism-i âlet-i kıyâsî” olmak üzere ikiye ayırmıştır. “balta, bıçak” gibi kelimelere “ism-i âlet-i semâ‘î”, kesmekten “keski” sürmekten “sürgü” olan kelimelere de “ism-i âlet-i kıyâsî” demiştir. Bir de bu bölümün sonunda ism-i aletlerin kıyâsî olma durumları ile ilgili bir genellemenin olmadığı, her kelimedenden yapılamayacağı hatırlatılır.

1.2.4. Haysiyyet-i Esmā'

İsimler başlığı altında ele alınan bir diğer konu ise ismin hâlleri anlamına gelen “Haysiyyet-i Esmā'”dır. Yazar bu bölüme haysiyyet-i esmânın tanımı ile başlamış, bir diğer adının “ahvâl-i isim” olduğundan bahsetmiştir. Haysiyyet-i esmâyı günümüz dil bilgisi kurallarından daha da ayrıntılı olarak dokuza ayırmıştır. Mücerred(yalın hâli), mef' ûlün-bih(belirtme hâli), mef' ûlün-ileyh(yönelme hâli), mef' ûlün-fih(bulunma hâli), mef' ûlün-^canh(çıkma hâli), mef' ûlün-leh(için ile yapılan sebep hâli), mef' ûlün-ma' a(-le, ile yapılan vasıta hâli), muzâf-ı ileyh(-in hâli, tamlayan) ve muzâf(tamlanan) şeklinde sıralamıştır.

Günümüzdeki dil bilgisi kuralları ile karşılaştırdığımızda bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin; vasıta, tamlanan ve tamlayan ekleri bu bölümde alınmıştır.

Her konunun sonunda olduğu gibi bu bölümde de başlıksız bir soru kısmı vardır.

1.2.5. Terkîb-i İzâfi

İzâfet, bir kelimenin diğer bir kelimeye bazı eklerle bağlanarak oluşturduğu sözcük grupları şeklinde tanımlandıktan sonra bu kelimelerden öncekine “muzâfun-ileyh” yani tamlayan, sonrakine ise “muzâf” yani tamlanan, bunlardan oluşan heyete de “terkîb-i izâfi” denildiği belirtilir.

Türkçe, Farsça ve Arapçada tamlamaların oluşturulma şekillerine ayrı ayrı değinilmiştir. Türkçede önce tamlayanın sonra tamlananın geldiği söylenmiş, “dervişin hırkası, çalışmanın faidesi” örnekleri verilerek konu somutlaştırılmıştır. Farsçada Türkçenin tersine önce tamlananın sonra tamlayanın geldiği belirtilmiş, tamlananın sonrasının her zaman kesreli okunduğu ifade edilmiştir. “ilac-ı hayât, renk-i gül” tamlamalarıyla örneklendirilmiştir.

“Kâ'ide” başlığı altında konu içerisinde verilmeyen bir kural hatırlatılmıştır. Tamlananın sonunda eğer elif veya vav harflerinden birisi var ise kesreli okunan ye harfinin getirilmesi, he ve ye harflerinden birisi var ise tamlananın sonuna kesreli okunan bir hemze getirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. “vefâ-yı dost, hâne'î peder” örnekleriyle kaide pekiştirilmiştir. Arapçada da Farsçada olduğu gibi önceki kısmın tamlanan sonraki kısmın tamlayan olduğu, tamlananın sonunun daima ötreli okunduğu belirtilmiştir. “Nûrû'l-Hüda, Dârü'l-ilm” tamlamalarıyla örneklendirilmiştir. Bir kâ'ide başlığı da burada vardır. “alt, üst” anlamlarına gelen ve yön bildiren bazı Arapça

kelimelerin tamlanan olduğu zaman sonunun açık okunacağı hatırlatılarak “fevka’s-semâ’, tahte’l-arz” tamlamalarıyla örneklendirilir.

Tamlama bahsinde değinilen bir başka konu, tamlayan ile tamlanan arasındaki ilişkidir. Yazar bu ilişkiyi üç başlıkta incelemiştir. Bunlardan ilki “izâfet-i lâmiyyedir”, “Ahmed’in evi” örneğinde olduğu gibi aitlik bildirir. İkincisi “izâfet-i beyâniyyedir”, “kayısı ağacı” örneğinde olduğu gibi bir ismin cinsini veya çeşidini bildirir. İsmi neden yapıldığını belirtmek için “elmâs yüzük” örneğinde olduğu gibi tamlayan ve tamlananın ekleri kaldırılır. Üçüncüsü “izâfet-i teşbîhiyyedir”, “limon ayvası” örneğinde olduğu gibibir, ismin diğer isme benzediğini ifade etmek için kullanılır.

1.3. İKİNCİ FAŞIL BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ

1.3.1. Şıfat

Şıfat bölümüne şıfatın tanımıyla başlanır. Eserde şıfat “İsimleriñ hâl ve şânını bildiren kelimedir” (KLT, 1323: 28) şeklinde tanımlanır. Mevsûfun şıfatın önüne gelerek onu niteleyen kelime olduğu, şıfat ve isimden oluşan sözcük grubuna da terkîb-i tavsîfî veya terkîb-i vasfî adının verildiği belirtilir. Şıfatların Türkçe, Arapça ve Farsçada nasıl oluşturulduğu açıklanarak örneklendirilir.

Türkçede şıfat tamlamaları oluşturulurken birinci kısmın şıfat, ikinci kısmın ise mevsûf olduğu ve şıfatların her zaman mevsûftan önce gelmesi gerektiği izah edilir. “kara kaş, kumral saç, mâ’i köz, güzel yüz, ince sadâ” (KLT, 1323: 28) tamlamaları ile örneklenir.

Farsçada ise Türkçenin aksine mevsûfun şıfattan önce getirildiğinden bahsedilir ve “çeşm-i siyah, hoca’-i dâna, gonce’-i râ’nâ, abd-i hakîr, şahs-i fakîr” (KLT, 1323: 28) tamlamaları ile örneklenir.

Arapçanın Farsça ile benzer özellikler gösterdiği, mevsûfun şıfattan önce geldiği ifade edilir. “Şa’bân’ül-mu’azzam, Ramazân’el-mübârek, Hâdîcetü’l-Kübrâ, Seyyidetü’n-nisâ’dır” (KLT, 1323: 28) tamlamaları ile örneklenir.

“Fâ’ide” başlığı altında verilen bilgiye göre, Arapça ve Farsçanın kurallarına göre oluşturulan tamlamalarda okunuş daha önemlidir.

“Tenbih” başlığı ile Türkçe dil bilgisi kurallarına göre oluşturulan şıfat tamlamalarında tamlayan ve tamlananın Türkçe, Arapça ve Farsça olabileceği gibi birinin Türkçe diğerinin Arapça veya Farsça da olabileceği izah edilir. Örneğin “siyâh

renk” tamlamasında tamlayan ve tamlanan Farsça sözcüklerden oluşmuş iken “zekî çocuk” tamlamasında tamlayan Farsça, tamlanan ise Türkçe sözcüklerden oluşmuştur.

Sıfatlar, “semâ‘î” ve “kıyâsî” isimleriyle iki başlık altında ele alınmıştır. Sıfat-ı semâ‘iyye, işitip anlayarak bilinen ve bir kural ile yapılmayan şifatlardır. Sıfat-ı kıyâsiyye ise esasında sıfat olmayıp bir kural ile yapılan sıfatlardır ki isimler ve semâ‘î sıfatların sonuna -li, -lu, -ca, -cı, -si, -msi, -trak gibi eklerin eklenmesiyle oluşurlar.

“Fâ‘ide” başlığı ile sıfatın mevsufunu yani tamlananı dört şekilde niteleyebileceğinden bahseder. Bunlardan ilki mübâlağadır. Sıfatın önüne “pek, çok, ziyâde” gibi sözcüklerin ilavesiyle yapıldığı anlatılır. “Pek güzel, çok iyi, ziyâde beyâz” (KLT, 1323: 29) tamlamalarında verilen “pek, çok ve ziyâde” sözcükleri mübâlağadır. İkincisi te‘kîddir. Sıfatlara “p, s, m” harflerinden birinin ilave edilmesiyle yapılan ve pekiştirme anlamı katan sıfatlardır. Örnek olarak “kıpkırmızı, simsiyâh, bembeyâz” (KLT, 1323: 29) kelimeleri verilmiştir. Günümüz dil bilgisi kuralları ile karşılaştırdığımızda benzer kurallar olmakla birlikte “r” harfi pekiştirme sıfatı olarak kabul edilmeyip istisna olarak belirtilmiştir. Yazar, “[şırışıklam, çârçâbuğ, çırçıblak] kelimeleri bu kâ‘idenin müsteşnâsıdır” (KLT, 1323: 30) diyerek istisnayı örneklemiştir. Üçüncüsü tafdüldir. Bir kelimenin diğer bir kelimeye vasıfça üstünlüğünü bildirir ve sıfatların önüne “daha” kelimesinin ilave edilmesiyle yapılır. “daha güzel, daha yumuşak, daha beyâz” (KLT, 1323: 30) şeklinde örneklenmiştir. Dördüncüsü tasgîrdir. Sıfatların sonuna getirilen “-ce” eki ile yapılır ve küçültme anlamı katar. “güzelce, iyice, kabaca, şuluca” (KLT, 1323: 30) sözcükleriyle örneklenmiştir.

“Kâ‘ide” başlığı altında verilen kurala göre “-lı, -lu” ekleri eklendiği isimlere “akıllı, İstanbullu, Bursalı” (KLT, 1323: 30) örneklerinde olduğu gibi ilgi, ilişki anlamı katar. “-lı, -lu” eklerinin bazı sıfatlarda kısımlara ayırma anlamı kattığı ifade edilerek “irili, ufaqlı, qaralı beyâzlı, allı yeşilli” (KLT, 1323: 30) şeklinde örneklenmiştir. Eğer kelimenin sonu harekesiz bir şekilde verilmişse sonuna bir vav veya ye ilavesi yapılacağı belirtilmiştir.

“-ce” ekinin eklendiği sıfata taklîl ve teksîr olmak üzere iki anlam kattığı ifade edilmiştir. Taklîlin “beyâzca çehârşeb(çârşâf), kabâca şilte” (KLT, 1323: 30) örneklerinde olduğu gibi azaltma, indirme anlamı kattığı, teksîrin ise “İyice dökdüm, Temizce yıkadım” (KLT, 1323: 30) örneklerinde olduğu gibi çoğaltma anlamı kattığı belirtilmiştir.

“-ce” ekinin bazen isimlere gelerek benzetme ve ilişki anlamı kattığı “merdce hareket, erkekce lağırdı, şā’ irce söz” (KLT, 1323: 30) örnekleriyle anlatılmıştır. “-ci” ekinin eklendiği sıfata bir işle ilgilenme anlamı kattığı “kitābcı, ekmekci, aşçı, işçi” (KLT, 1323: 30) örnekleriyle açıklanmıştır. “-si, -msi, -imtrak, -ımtrak” eklerinin azaltma anlamı içeren bir benzetme yaptığından bahsedilir ve “ekşimsi, tatlımsı, evimsi” (KLT, 1323: 31) kelimeleri örnek olarak verilir.

“Tenbih” başlığı altında, Türkçe dil bilgisi kurallarına göre oluşturulan sıfat tamlamalarında tamlananın çoğul olsa da tamlayanın tekil olacağı bilgisi verilir ve bu kural “büyük şehirler, yüksek binalar” (KLT, 1323: 31) tamlamalarıyla örneklenir.

Burada verilen “kā’ ide” başlığında kural hatırlatması yapılmıştır. Sıfatların önündeki isimler çıkarıldığında çoğul eki alabildiği ama kastedilenin yine tamlama olduğu bilgisi verilir. “âlimler” dendiğinde aslında kastedilenin “âlim kimseler” olduğu, bu yüzden çoğul yapılabildiği açıklanır.

Eserin genelinde verilen tenbih, kaide, faide ve soru kısımlarının bu bölümde de oldukça önemli bilgiler içerdiğini söyleyebiliriz.

1.3.2. Esmā’-i A’ dād

“Esmā’-i a’ dād”, sayıları bildiren isimlerdir. Asliyye, kesriyye, rütbeyye ve tevzî’iyye olarak dört alt başlıkta incelenmiştir.

A’ dād-ı asliyye, birden başlayarak sonsuza kadar giden asıl sayı sıfatlarıdır. Kendi içinde a’ dād-ı basîta ve a’ dād-ı mürekkebe olarak ikiye ayrılır. A’ dād-ı basîta; 1’den 9’a kadar olan basit sayılardır. A’ dād-ı mürekkebe ise 10’dan başlayıp sonsuza uzanan sayılardır.

A’ dād-ı kesriyye, bir sayının kısımlarını gösteren sayılardır. Günümüz dil bilgisi kurallarına göre kesir sayıları denilen a’ dād-ı kesriyye; onda bir, yüzde beş gibi iki sayı arasına “-de” eki getirilerek ifade edilir.

A’ dād-ı rütbeyye, bir şeyin derece ve sırasını bildiren sayılardır ve birinci, ikinci, üçüncü örneklerinde olduğu gibi asıl sayı sıfatlarının sonuna “-nci” eki getirilerek yapılır.

Burada bir “kā’ ide” başlığı yapılmış ve eğer asıl sayı sıfatlarının sonunda “-ye” varsa okunmayacağı belirtilmiştir. Kural, “ikinci, altıncı, yedinci” (KLT, 1323: 32) sözcükleriyle örneklenmiştir.

Esmâ'-i a'dâdın sonuncusu a'dâd-ı tevzî'yye olarak verilmiştir. Günümüzde üleştirme sayıları denilen bu sayılar, beraberlik için bölüştürme esasına dayanır. Asıl sayı sıfatlarının sonuna “-r” eki getirilerek yapıldığına değinilmiş ve “birer, onar” gibi sözcüklerle örneklendirilmiştir.

Bir “kâ'ide” daha verilerek eğer asıl sayı sıfatlarının sonunda “ye” varsa “-ş” eklemesi yapılacağı belirtilmiştir. Kural, “altışar, altmışar, yedişer” (KLT, 1323: 33) sözcükleriyle örneklenmiştir.

Her konu sonunda verilen sorular burada da verilmiş, konunun daha iyi anlaşılmasını ve kavranmasını sağlamıştır. Sorular, tekrar ve özet niteliğinde olup öğrenciye uygulama imkânı sunmaktadır.

1.3.3. İsm-i İşâret

İsm-i işâret bölümüne bir tanım ile başlanmıştır. Eserde ism-i işâret “Kendileriyle mu'ayyen bir şahıs veyâ bir şey'e işâret olunan kelimelerdir.” (KLT, 1323: 33) şeklinde tanımlanmıştır. Yakını göstermek için “bu”, biraz uzağı göstermek için “şu”, daha uzağı göstermek için “o”, en yakını işâret etmek için ise “işbu” kelimelerinin kullanıldığı ifade edilmiştir.

İsm-i işâretin gösterdiği şeye “müşârun-ileyh”, ism-i işâret ile müşârun-ileyhten oluşan sözcük grubuna da “terkîb-i tavşîfi” denildiği açıklanmıştır. İsm-i işâretlerin bazen müşârun-ileyhi okunmadan da kullanılabilirdiği belirtilir ve şu örnekle açıklanır: “Merdlik odur ki düşmâna bile iyilik ider” (KLT, 1323: 33).

İki kural hatırlatması ile konu anlatımı devam etmektedir. İlki ism-i işâretlerin edatlarla birleşmesi durumunda “-n” eki ilave edileceğidir. Kural “bunda, şunuñ için, buncağız” (KLT, 1323: 34) örnekleriyle açıklanır. İkincisi ise ism-i işâretlerin çoğullarının “bunlar, şunlar, onlar” şeklinde yapıldığı ancak müşârun-ileyhle birlikte kullanıldığı durumlarda “bu âdamlar, şu şucuğlar” (KLT, 1323: 34) örneklerinde olduğu gibi çoğul ekinin sona geldiği belirtilir.

Bazı ism-i işâret örnekleriyle konu anlatımı tamamlanır:

“Temşîl işâretleri: “bu ile, şu ile”

Mekân işâretleri: “bura, şura”

Tenbîh işâretleri: “işte, işbu”

Mikdâr işaretleri: “bu kadar, şu kadar” lafızlarıdır.” (KLT, 1323: 34).

1.3.4. Mübhemât

Eserde mübhemât, “Belli itmeyerek bir şahış veyâ bir şey’i bildiren sözlerdir” şeklinde tanımlanmıştır. Türkçede mübhemâtın “ism-i tecrîd”, “kelimât-ı istifhâmiyye” ve “ism-i mevşûl” olmak üzere üç bölümde incelendiği ifade edilir. İsm-i tecrîdin günümüzde dönüşlülük zamiri adıyla anılan “kendi” sözcüğü olduğu ve başkasının karışmadığı anlamı kattığı belirtilir. “Bu yazıyı kendi yazdı gibi ki başkası yazmadı demekdir” (KLT, 1323: 35) cümlesiyle açıklama yapılmıştır. Kelime’-i istifhâmiyyenin “kim, ne, kaç, hangi” sözcükleri olduğundan söz edilir ve “Kim yazdı, Ne okuyor, Hangi mektebde, Kaç gurus gibi” (KLT, 1323: 35) örnekleri verilir. İsm-i mevşûlün ise “o, ol, şu, şol” kelimeleriyle birlikte kullanılan müşârun-ileyhlerin sonrasına açıklama yapmak için getirilen “ki” sözcüğü olduğu ifade edilir. “O harıṭayı ki saña virdim şaḫın yırtma” (KLT, 1323: 35) şeklinde örneklenmiştir.

1.4. ÜÇÜNCÜ FAŞIL BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ

1.4.1. Zamîr

Zamir, eserde “İsmiñ yerini tutan kelimedir” (KLT, 1323: 36) şeklinde tanımlanmıştır. Eserde zamirler beş bölümde incelenmiştir. Günümüz dil bilgisi kurallarındaki gibi kelime ve ek halindeki zamirler olarak ayrı ayrı değil birlikte ele alınmıştır.

Birincisi “zamîr-i şahsî”dir. Bilinen bir şahsı gösteren ve bildiren zamir şeklinde ifade edilmiştir. “Mütekellim, muḫâtab, gâ’ib” olmak üzere üç şahıs zamiri olduğu belirtilir. Günümüz dil bilgisi kurallarına göre “ben, sen, o” şeklinde adlandırdığımız şahıs zamirlerinin çoğulu “biz, siz, onlar” olarak verilmiştir. Mütekellim, söz söyleyen kişidir; muḫâtab, söz söylenen kişidir; gâ’ib ise kendinden bahsedilen kişidir. “ben” yerine nezaketen “bendeniz”, “sen” yerine de “siz” kullanılabileceğinden bahsedilmiştir. “(Ben söyledim, sen diñlediñ) yerinde: (Bendeñiz söyledim, siz diñlediñiz) dinir” (KLT, 1323: 36).

İkincisi “zamîr-i izâfî”dir. Tamlananın sonuna eklenen ve aitlik anlamı katan zamirler şeklinde ifade edilir. Günümüzde aitlik ya da iyelik zamiri olarak tanımladığımız bu zamirler, eserde şu şekilde sınıflandırılmıştır:

{ müfred mütekellim: -m }	{ müfred muḥāṭabı: -ñ }	{ müfred ḡā'ibi: -u, -si }
{ cem' i " : -miz }	{ cem' i " : -ñiz }	{ cem' i " : . }

Eserde “benim yolum, seniñ yoluñ, onuñ yolu, bizim yolumuz, siziñ yoluñuz, onlarıñ yolu” (KLT, 1323: 36) örneklendirmesi yapılmıştır.

Üçüncüsü “zamīr-i nisbī”dir. Eserde, sıfatlara dâhil olan zamirler olarak tanımlanmıştır. “çalışkanım, çalışkansıñ, çalışkandır, çalışkanız, çalışkansıñız, çalışkandırılar” (KLT, 1323: 36) şeklinde örneklendirilmiştir.

Dördüncüsü “zamīr-i fi'li”dir. Eserde fiillere gelerek işi yapan kişiyi bildiren zamirler olarak tanımlanmıştır. Eklerin sınıflandırması şöyledir:

{ müfred mütekellimi: -im }	{ müfred muḥāṭabı: -ñ, -siñ }	{ müfred ḡā'ibi: }
{ cem' i " : -k, -k }	{ cem' i " : -ñiz, -siñiz }	{ cem' i " : ler }

“geldim, geldiñ, geldi, geldik, geldiñiz, geldiler” (KLT, 1323: 37) şeklinde çekimlenen bu zamirler, günümüzde şahıs ekleri olarak adlandırılmaktadır.

Beşinci ve sonuncu zamir çeşidi, “zamīr-i vaşfi”dir. “bizimki, siziñki, onlarıñki” (KLT, 1323: 37) örneklerinde olduğu gibi “-ki” ekinden ibaret olduğu belirtilmiştir. Fakat zarflara geldiği zaman “-ki” ekinden önce “-de” ekinin eklenmesi gerektiği uyarısı yapılmıştır: “evdeki, çarşudaki, İstanbul'daki gibi” (KLT, 1323: 37).

Zamirlerle ilgili olan bu bölümde de başlıksız bir soru bölümü verilmiştir. Neredeyse konu anlatımının tamamını kapsayacak sayıda soru sorulmuştur.

1.4.2. Maşdar

Eserde “Kendisinden yalnız bir ma'nā-yı fi'li añaşılan kelimedir” (KLT, 1323: 38) olarak tanımlanan masdar, Türkçe fiillerin aslî kaynağı şeklinde ifade edilmiştir. Masdarın, kelimenin sonunda bulunan “-mek, -mak” eki ile bilineceği belirtilir. Yazar, görmek örneğinde olduğu gibi “-mek” ile biten masdarlara “maşdar-ı hafif”, okumak örneğinde olduğu gibi “-mak” ile biten masdarlara “maşdar-ı şaķil” dendiğini açıklar. Masdarların sonundaki “-mek, -mak” ekine “edāt-ı maşdar”, bu ekler kaldırıldıktan sonra kalan kısma “mādde'-i aşıyye” ya da “mādde'-i fi'l” dendiği ifade edilir. “Meşelā: [bilmek, añalamak] maşdarlarından edāt-ı maşdar olan(mek, maķ) edātları kaldırıldığında kalan “bil, aña” kelimelerine mādde'-i aşıyye veyā mādde'-i fi'l veyāhūd emr-i hāzır dirler” (KLT, 1323: 38).

“Ḳā'ide” başlığı ile sonunda masdar edatına benzeyen ekler bulunan kaymak, çakmak, yemek gibi kelimelerin aslında masdar olmadığı, bunların masdar anlamını yitirerek isim halinde kalıplaşmış masdarlar olduğu açıklanır.

Bu bölümde masdarlar ve onlardan oluşan fiillerin müsbet yani olumlu ve menfi yani olumsuz şekillerine de değinilmiştir. “Kā’ ide” başlığı ile müsbet bir masdarın nasıl menfi yapıldığından da bahsedilmiştir. “görmemek, bilmemek” örneklerinde belirtildiği gibi bir masdara “-m, -me, -ma” ekleri getirilerek müsbetten menfiye çevrilebilir açıklaması yapılmıştır.

1.4.3. Masdarîñ Envā’i

“Meşadir-i Türkiyye”(Türkçe masdarlar, isim-fiiller) başlığı ile konuya giriş yapılmıştır. Bu bölüm “maşdar-ı fi’li, maşdar-ı ismi, maşdar -ı vaşfi, maşdar-ı te’kidi, maşdar-ı tahfifi, hāşıl-ı maşdar ve ism-i maşdar” adlarıyla yedi alt başlıkta incelenmiştir.

“Maşdar-ı fi’li”; yazmak, çizmek gibi kökü fiil olan masdarlar olarak tanımlanmıştır.

“Maşdar-ı ismi”; dişlemek, taşlamak gibi kökü isim olan masdarlar şeklinde tarif edilmiştir.

“Maşdar-ı vaşfi”; güzelleşmek, fenalaşmak gibi kökü sıfat olan masdarlar olarak açıklanmıştır.

“Maşdar-ı te’kidi”nin yazmaklık, çizmeklik kelimelerinde olduğu gibi “-lık, -lik” ekleri eklenerek yapıldığından bahsedilmiştir.

“Maşdar-ı tahfifi”den “-ma, -me”li masdar olarak söz edilmiştir ve “Nāci’niñ sorması, Zeki’niñ gülmesi” (KLT, 1323: 40) örnekleriyle açıklanmıştır.

“Hāşıl-ı maşdar”ın “gülmekten gülüş, ağlamaktan ağlayış” örneklerinde olduğu gibi “-mek, -mak” edatının okunmayıp “-ş” harfinin getirilmesiyle yapıldığı belirtilmiştir.

“İsm-i maşdar” ise “-ım, -im” ekiyle yapılan mastar olarak tarif edilmiş ve “elim, sanım” kelimeleriyle örneklendirilmiştir.

1.4.4. Fā’ il, Mef’ ul

Eserde “fā’ il”, “Fi’lin ifāde itdiği işi icrā idene dirler” (KLT, 1323: 40) şeklinde tanımlanmıştır. Fiilde belirtilen işin kim tarafından yapıldığını anlatan kelimelere yani öznelere fail dendiğinden bahsedilmiştir. Her fiilin bir failinin olduğu ve failin fiilden önce geldiği ifade edilmiştir. “[Ahmed Beg okudu. Biz diñledik.] gibi ki: okudu fi’liñ

fâ'ili: [Aḥmed Beg] diñledik fi'liniñ fâ'ili de: [biz] kelimeleri olur” (KLT, 1323: 41) şeklinde açıklanmıştır.

“Kā'ide” başlığı ile fiillerin failini bulmak için fiillerin önüne “kim, ne” sorularını getirmenin yeterli olacağı tavsiye edilmiştir. Örneğin, “Rauf Bey güldü.” cümlesinde “Kim güldü?” sorusuna “Rauf Bey” cevabı verilir, bu yüzden fail Rauf Bey'dir.

Eserde “mef'ül”, “Fi'liñ ifāde itdiği işiñ te'sirini görene dirler” (KLT, 1323: 41) şeklinde tanımlanmıştır. Fiilin belirttiği işten etkilenen kelimelere “mef'ül” yani nesne dendiğinden bahsedilmiştir. Örneğin, “Onlar defter yazdılar.” cümlesinde yazılan “defter” olduğundan “yazmak” fiilinin mef'ülü olur.

Mef'üllerin, “mef'ülün-bih-i şarîḥ” ve “mef'ülün-bih-i ğayr-i şarîḥ” adlarıyla ikiye ayrıldığı söylenmiştir. Mef'ülün-bih-i sarîḥ, “-i” hâlinde bulunan nesnelere şeklinde tanımlanmıştır. Günümüz dil bilgisi kurallarına göre belirtili nesne olarak adlandırmakta olduğumuz nesnelere Mef'ülün-bih-i ğayr-i sarîḥ ise “-e, -de, -den” hâllerinde bulunan nesnelere şeklinde tanımlanmıştır. Örnek bir cümle ile tanımlanan konu açıklanmaya çalışılmıştır. “[Rāḳım Efendi resmi Zekî Efendi'ye virdi.] 'ibâresinde Rāḳım Efendi (fâ'il) resmi (mef'ülün-bih-i şarîḥ) Zekî Efendi'ye (mef'ülün-bih-i ğayr-i şarîḥ) virdi fi'lidir” (KLT, 1323: 41).

Bir fiilin mef'ülün-bih-i sarîḥini bulmak için fiilden önce “neyi, kimi” sorularını, mef'ülün-bih-i ğayr-i sarîḥini bulmak için de “neye, kime” sorularını sormak gerektiği tavsiyesinde bulunulmuştur.

1.4.5. Ma'lûm, Mechûl

Eserde fiiller, nispet yönüyle “ma'lûm” ve “mechûl” adlarıyla ikiye ayrılarak incelenmiştir. “Fi'l-i ma'lûm”, öznesi zikredilen fiillerdir şeklinde tarif edilmiştir. Örneğin, “Zeki dersi yaptı.” cümlesinde dersi yapan Zeki'dir ve cümlede zikredildiğinden fi'l-i ma'lûm olmuştur. “Fi'l-i mechûl” ise öznesi zikredilmeyen, belirtilmeyen fiildir şeklinde tanımlanmıştır. “Cam kırıldı.” örneğiyle fi'l-i mechûl açıklanmıştır.

Nâ'ib-i fâ'ilin tanımı “Fi'l-i mechûllerin fâ'iline nâ'ib-i fâ'il dinilir” (KLT, 1323: 42) şeklinde yapılmıştır. Bir cümlede fiildeki işi yapan kişi zikredilmediğinde fiilin nesneye bağlandığı, bundan dolayı da nesnenin fiilin faili gibi kullanıldığından bahsedilerek nâ'ib-i fâ'il açıklanmıştır.

Bir “kâ‘ide” başlığı ile mâ‘lûm bir fiili meçhûl yapmak için neler yapılacağı belirtilmiştir. Fiilin “-l” harfi ile bitmiyorsa fiilin sonuna “-l” harfi, eğer “-l” harfi ile bitiyorsa da “-n” harfi ekleneceği ifade edilmiştir. “yazmak—yazılmak, okumak—okunmak, bağlamak—bağlanmak gibi” (KLT, 1323: 42) kelimeleri örnek olarak verilmiştir.

1.4.6. Müte‘addî, Lâzım

Eserde fiiller, mana yönüyle “müte‘addî” ve “lâzım” adlarıyla ikiye ayrılarak incelenmiştir. Fi‘l-i müte‘addî, geçişli fiillerdir. Fiilin nesneyi etkilediği fiillerdir şeklinde tarif edilmiştir. “kesmek, kırmak gibi ki, kesilen, kırılan şeylere te‘şir ider” (KLT, 1323: 42) örneğiyle açıklama yapılmıştır. Fi‘l-i lâzım ise geçişsiz fiillerdir. Fiilin nesneyi etkilemediği fiillerdir şeklinde tanımlanmıştır. Konu, “gülmek, bayılmak gibi ki gülmek bayılmak fi‘lleri başkasına tecâvüz itmeyüb belki gülen ve bayılan zâtıñ kendi nefsinde kalır” (KLT, 1323: 43) açıklamasıyla pekiştirilmek istenmiştir.

“Kâ‘ide” başlığı ile müte‘addî bir fiili lâzım yapmak için fiile “-n” eklenmesi gerektiği belirtilir. “yıkamak yıkanmak, döğmek döğünmek” (KLT, 1323: 43) örnekleri verilir. Lâzım bir fiili müte‘addî yapmak için ise fiile “-t, -dir” eklerinin getirilmesi gerektiğinden bahsedilir. “uyumak-uyutmak, gülmek-güldürmek” (KLT, 1323: 43) örnekleri verilir.

“Fâ‘ide” başlığı ile müte‘addî yapılan fiillerin dereceleri artırılmak istenirse “-dir” ekinin eklenmesi gerektiği belirtilmiştir. “oğutmak—oğutdurmak” (KLT, 1323: 43) örneğiyle pekiştirme amaçlanmıştır.

“İhtâr” başlığı ile kökü isim olan fiillerin tamamının müte‘addî, kökü sıfat olan fiillerin lâzım, kökü fiil olan fiillerin bazılarının müte‘addî bazılarının ise lâzım türünden olduğu uyarısı yapılmıştır.

1.5. DÖRDÜNCÜ FAŞIL BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ

1.5.1. Fi‘l

Eserde fiiller kip yönüyle ikiye ayrılarak incelenmiş olup bunlar “ef‘âl-i basîta” ve “ef‘âl-i mürekkebe”dir. Ef‘âl-i basîta, fiillerin sonuna birtakım edatların eklenmesiyle oluşan kipler olarak tarif edilmiştir. Ef‘âl-i mürekkebe ise yardımcı fiiller veya diğer fiillerden biriyle birleşen fiiller şeklinde tanımlanmıştır.

Ef'âl-i basîta diye adlandırılan basit fiiller, eserde “fi' l-i zamâni” ve “fi' l-i fer'î” adlarıyla ikiye ayrılarak anlatılmıştır.

1.5.1.1. Fi' l-i Zamâni

“Fi' l-i zamâni”, eserde “Kendisinde zât ve zamân mülâhaza olunarak bir işe delâlet iden kelimelerdir” (KLT, 1323: 44) tanımıyla yer bulmuştur. Zaman kiplerini alan fiillerdir. Dokuz farklı çekimine yer verilmiştir.

Fi' l-i zamânîleri “mâzi, hâl ve iştikbâl” olarak üçe ayıran yazar, fiilleri gerçekleştiren kişileri de “mütekellim, muhâtab ve gâ'ib” olarak üçe ayırmıştır. Tekil ve çoğul çekimlerini de vermeyi ihmal etmemiştir.

İlk olarak “mâzi'-i şuhûdî” ele alınmıştır. Geçmiş zamanda gerçekleşen ve söyleyenin gözüyle gördüğünü bildiren çekimler olarak tarif edilir. “-di” ekinin eklenmesiyle oluşturulduğu belirtilir. “Taşrif” başlığı ile olumlu ve olumsuz çekimlenmiş örneklere yer verilmiştir.

İkincisi “mâzi'-i nakli”dir. Geçmiş zamanda meydana gelmiş ve söyleyenin duyduğunu bildirdiği çekimler olarak tanımlanmıştır. Fiilin sonuna “-miş” eklenerek oluşturulduğundan bahsedilir. Cem'î gâ'ib yapılırken müfred gâ'ibe “-ler” eklendiği, diğer çekimlerde ise kişi ekleri ile oluşturulduğu ifade edilmiştir. “Taşrif” başlığında olumlu ve olumsuz çekimlenmiş örnekler vardır.

Üçüncüsü “fi' l-i hâl”dir. İçinde bulunulan zamanda gerçekleşen bir işi bildiren çekimler şeklinde tarif edilmiştir. Fiilin sonuna “-yor” ekinin eklenmesiyle oluşturulduğu açıklanmıştır. Fiilin sonunun harekesiz olduğu durumlarda fiilin son harfinin kesreli okunması gerektiği hatırlatılmıştır. Böyle bir kullanım “taşrif” başlığı ile örneklenmiştir: “geliyorum, geliyorsun, geliyor, geliyoruz, geliyorsunuz, geliyorlar” (KLT, 1323: 46).

Dördüncüsü “fi' l-i muzâri”dir. Şimdiki ve gelecek zamanda gerçekleşen bir işi bildiren çekimler şeklinde açıklanmıştır. Günümüz dil bilgisi kurallarında geniş zaman olarak adlandırılır. Fiilin sonuna “-r” ekinin eklenerek oluşturulduğundan bahsedilir. “Taşrif” başlığı ile olumlu ve olumsuz çekimlenmiş örnekler verilmiştir.

Beşincisi “fi' l-i müstakbel”dir. Bir fiilin gelecek zamanda gerçekleşeceğini bildiren çekimler şeklinde ifade edilmiştir. Fiilin sonu harekesiz ise “he”, harekeli ise “ye” eklendikten sonra ince seslilerde “-cek”, kalın seslilerde “-cak” ekinin getirilmesi

gerektiği açıklanır. Getirilecek olan fi‘l-i müstakbel ekinde hangi “kaf”ın kullanılacağı bilgisi de verilmiştir.

Altıncısı “fi‘l-i iltizâmî”dir. Gerekli olan bir iş için yol gösteren çekimler şeklinde tanımlanmıştır. İstek kipi olarak adlandırdığımız fi‘l-i iltizâmînin, fiilin sonu harekesiz ise “he”, harekeli ise “ye” eklenmesiyle yapıldığı açıklanmıştır. Birinci tekil kişi ile yapılan çekimlerde zamirden önce “ye”, birinci çoğul kişi ile yapılan çekimlerde ise “-lim” eki getirileceği hatırlatılır.

Yedincisi “fi‘l-i vucûbî”dir. Gerekli olan bir işi bildiren çekimler şeklinde ifade edilmiştir. Gereklilik kipi olarak adlandırdığımız fi‘l-i vucûbînin, fiilin sonuna getirilen “-meli” eki ile oluşturulduğu belirtilir.

Sekizincisi “emr-i hâzır”dır. Bir fiilin gerçekleşmesini muhataba yani ikinci kişiye emir ve tenbihle bildiren çekimler şeklinde tanımlanmıştır. Bir “kâ‘ide” başlığı ile ikinci çoğul kişi çekimi yapılırken bazen “-iniz, -ünüz” eki yerine “-in, -ün” ekinin eklenebileceği hatırlatılır. “sevme sevmeyiñiz- sevmeyiñ” (KLT, 1323: 49) çekimleriyle hatırlatılan kural örneklendirilmiştir.

Sonuncusu “emr-i gâ‘ib”dir. Bir fiilin gerçekleşmesini gaibe yani üçüncü kişiye emir ve tenbihle bildiren çekimler şeklinde tanımlanmıştır. Fiilin sonuna getirilen “-sün” edatı, çoğulu için ise bir de “-ler” ekinin eklenmesiyle oluşturulduğu ifade edilmiştir. “gelsün, gelsünler” çekimleriyle örneklendirilmiştir.

Emir kipini çekimlendiği kişiye göre iki başlıkta alması günümüze göre önemli bir farklılıktır.

1.5.1.2. Fi‘l-i Fer‘î

“Fi‘l-i fer‘î”, masdardan türemiş olmasına rağmen sıfat anlamını ifade eden fiiller olarak tanımlanmış olup bu fiillere “şifât-ı müstakka” da dendiği belirtilmiştir.

Bu fiilleri “ism-i fâ‘il, ism-i mef‘ûl, şifât-ı müşebbehe ve şifât-ı mübâlağa” adlarıyla dörde ayıran yazar, fiillerden türediği için bunlara “fer‘î fi‘l” dendiğini de açıklamıştır.

“İsm-i fâ‘il”, bir fiili gerçekleştireni bildiren kelime olarak tarif edilmiştir. Bu tanım, etken yapılı sıfat fiillere karşılık gelmektedir. “İsm-i mef‘ûl”, fiilin anlamının kendisi üzerinde gerçekleştiğini bildiren kelime şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımın da edilgen yapıdaki sıfat fiile denk geldiğini söyleyebiliriz. Örnekler üzerinden pekiştirme

yapılırken olumlu ve olumsuz çekimlere ayrı ayrı yer verilmiştir. “Şıfat-ı müşebbehe”, niteleme anlamı bildiren kipler olarak ifade edilmiştir. Fakat bu fiillerin her kelimedenden düzenli bir şekilde yapılamayacağı uyarısı verilmiştir. “Şıfat-ı mübalağa” ise fiilin anlamının kuvvet ve şiddetini ifade eden kipler olarak tanımlanmıştır. Bu fiillerin de sıfat-ı müşebbeler gibi her kelimedenden düzenli bir şekilde yapılamayacağı belirtilmiştir. Eserde fi‘l-i fer‘îlerin nasıl oluşturulacağı bilgisine de yer verilmiştir.

1.5.2. Ef’âl-i Mürekkebe

Eserde ef’âl-i mürekkebe, basit fiiller ile bazı masdarların birleşmesinden meydana gelen fiiller şeklinde tanımlanarak iki bölümde incelenmiştir.

1.5.2.1. Birinci Kısım Ef’âl-i Mürekkebe

Yardımcı fiil denilen “imek” masdarından oluşmuş kipler olarak tarif edilen birinci kısım ef’âl-i mürekkebe üç başlık olarak açıklanmış ve örneklenmiştir. İlki “idi” ile oluşturulan fiillerdir ki bunlara eserde “fi‘l-i hikâye” denilmiştir. İkincisi “imiş” ile oluşturulan fiillerdir ve bunlara “fi‘l-i rivâyet” denilmiştir. Üçüncüsü “ise” ile oluşturulan fiillerdir ki bunlara da eserde “fi‘l-i şartî” denilmiştir. Her bir başlıkta olumlu ve olumsuz, tekil ve çoğul çekimli örneklere yer verilmiştir.

Bu bölümün ardından tüm kiplerin hikâye, rivayet ve şart çekimleri tekil ve çoğul kişiler üzerinden bir kez daha yapılmış; konu, tekrar niteliğindeki bu alıştırma ile genel bir çerçeveye oturtulmuştur. Aynı fiillerle çekimleme örneklerinin verilmesi öğrenmeyi kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. Bir “ihtar” başlığı ile olumlu çekimi yapılan fiillerin olumsuz çekimlerinin de aynı şekilde yapılacağı uyarısı verilmiştir.

Fiillerin soru çekimine de değinilmiştir. “Şığa’-i istifhâmiyye”nin bir işin gerçekleşip gerçekleşmediğini belirlemek için kullanıldığı bilgisi verilmiştir. Türkçede fiillerin çoğul çekimleri yapılırken soru edatının kişi ekinden önce gelmesi gerektiği, sadece görülen geçmiş zaman kipinin tüm kişilerinde soru edatının kişi ekinden sonra geleceği belirtilmiştir. “Geldik mi? Gördünüz mü? Bilmiş mi? Bilecek mi? Añlar mısınız?” (KLT, 1323: 55) çekimleriyle bahsi geçen kural örneklenmiştir.

1.5.2.2. İkinci Kısım Ef’âl-i Mürekkebe

Eserde “Yalnız bilmek, virmek, olmak, тұрмақ, görmek, қалмақ, gelmek, yazмақ gibi ба‘зі һушӯши маъдәрларла тереққуб иден fi‘l-lerdir” (KLT, 1323: 55) şeklinde tanımlanan ikinci kısım ef’âl-i mürekkebeler, beşe ayrılarak incelenmiştir.

Birincisi “fi’l-i iktidārī”dir. Fiilin gerçekleşmesinde failin yeterliliğini beyan ve ifade eden fiiller olarak tarif edilmiştir. İstek kipiyle çekimlenmiş bir fiile “bilmek” masdarının eklenmesiyle oluşturulduğu ifade edildikten sonra “yazabildim/ yazabildiñ/ yazabildi/ yazabildik/ yazabildiñiz/ yazabildiler” (KLT, 1323: 56) çekimleriyle örneklenmiştir.

İkincisi “fi’l-i ta’cīlī”dir. Biri işin gerçekleşmesinde failin tezliğini beyan eden kipler olarak tanımlanmıştır. “vermek” masdarının eklenmesiyle oluşturulduğu belirtildikten sonra “yazıvirmek, okuyuvirmek, aňlayıvirmek” (KLT, 1323: 56) kelimeleriyle örneklenmiştir.

Üçüncüsü “ef’āl-i zamāniyye”dir. Masdarları geçmiş ya da gelecek zamana delalet eden fiillerdir şeklinde açıklanmıştır. “olmak” masdarının eklenmesiyle oluşturulduğu ifade edildikten sonra “yazmış olmak, yazacak olmak” (KLT,1323:56) örnekleri verilmiştir.

Dördüncüsü “fi’l-i istimrārī”dir. Failin bir işi gerçekleştirmeye devam ettiğini bildiren fiiller olarak tarif edilmiştir. İstek kipiyle çekimlenmiş bir fiile “durmak, görmek, kalmak, gelmek” masdarlarının eklenmesiyle oluşturulduğu ifade edildikten sonra “okuyagör, yazatur, şaşakalsunlar, olagelmişdir” (KLT, 1323: 57) çekimleriyle örneklenmiştir. Bu fiillerin çekimlerinin sınırlı olduğu, her fiilden yapılamayacağı bilgisine de yer verilmiştir.

Beşincisi ise “fi’l-i muķārebe”dir. Bir fiilin hemen akabinde meydana geleceğini bildiren fiiller olarak tanımlanmıştır. İstek kipiyle çekimlenmiş bir fiile “yazmak” masdarının eklenmesiyle oluşturulduğu ifade edildikten sonra “düşeyazmak, kırayayazmak” (KLT, 1323: 57) örnekleri verilmiştir. Bu fiillerin çekimlerinin sınırlı olduğu, her fiilden yapılamayacağı bilgisi burada da mevcuttur.

“İhtar” başlığı ile bu beş çeşidi verilen kurallı birleşik fiillerin, yardımcı fiiller aracılığı ile hikāye, rivayet ve şart çekimlerinin yapılabileceği uyarısı verilmiştir.

1.5.3. Rabṭ Şîğaları

“Kelāmı birbirine rabṭ itmek için kullanılan şîğalardır” (KLT, 1323: 58) şeklinde tanımlanan rabṭ şîğalarının sekiz kısımda incelendiği belirtilir.

1.5.3.1. Şîğa' -i Şıla

“Fā' ile muzāf olan şîğalardır” (KLT, 1323: 58) şeklinde tanımlandıktan sonra belirli geçmiş ve gelecek zamanda nasıl oluşturulduğundan bahsedilmiştir. “geldiği, okuduğu, seveceği, bulacağı” (KLT, 1323: 58) örnekleri ile pekiştirme amaçlanmıştır.

1.5.3.2. Şîğa' -i İzafiyye

Bu kipin iki kelimenin kulağa hoş gelecek şekilde bağlanması için kullanıldığından bahsedilmiştir. Nasıl oluşturulacağı bilgisi verildikten sonra “gelüb, sevüb, bulub” (KLT, 1323: 58) örnekleri ile konu pekiştirilmiştir.

1.5.3.3. Şîğa' -i Ta' kibiyye

Kendinden sonrakinin hemen arkasından gerçekleştiğini bildiren kipler şeklinde tarif edildikten sonra “-ince” ekiyle yapıldığı anlatılmıştır. “gelince, okuyunca” (KLT, 1323: 58) örnekleri ile pekiştirme amaçlanmıştır.

1.5.3.4. Şîğa' -i İbtidā' iyye

Kendisinden sonra gelen fiilin başladığı zamanı gösteren kipler olarak tanımlanmıştır. Fi' l-i iltizâmiyyenin üçüncü tekil kişinin sonuna “-li” ekinin getirilmesiyle yapıldığı anlatılmıştır. Sîğa' -i ibtidā' iyyeye “geleli, görelî, okuyalı, yazalı” (KLT, 1323: 58) kelimeleri örnek olarak verilmiştir. Bazen buna “-den beri” lafzının eklendiği de belirtilmiştir: “geleliden beri, haber vireliden beri” (KLT, 1323: 59).

1.5.3.5. Şîğa' -i İntihā' iyye

“Şîğa' -i intihā' iyye”, kendisinden sonra gelen fiilin zamanının sona erdiğini belirten kipler olarak tanımlanmıştır. Sîğa' -i ta' kibiyyelerin sonuna “-ye kadar” eklenmesiyle oluşturulduğu ifade edildikten sonra “gelinceye kadar, gidinceye kadar, okuyuncaya kadar” (KLT, 1323: 59) örnekleri verilmiştir.

1.5.3.6. Şîğa' -i Tevķitiyye

Kendisinden sonra gelen fiilin gerçekleşme zamanını belirleyen kipler olduğu belirtilmiştir. Belirli geçmiş zamanın birinci çoğul kişinin sonuna “-ce” ekinin eklenmesiyle oluşturulacağı bilgisi verildikten sonra “geldikce, okudukca, yazdıķca, kaldıķca” (KLT, 1323: 59) kelimeleri ile örneklendirilmiştir.

1.5.3.7. Şîga'î Temşîliyye

Kendisinden sonra gelen fiilin meydana geliş şeklini bildiren kipler olduğundan bahsedilmiştir. Şîga'î sılların sonuna “gibi” ya da “mişillü” kelimelerinden birinin eklenmesiyle oluşturulacağı bilgisi verildikten sonra “geldiği gibi, yaptığı mişillü” (KLT, 1323: 59) kelimeleri ile örneklendirilmiştir. Bu kiplerin bazen ansızın gerçekleşme anlamı verdiği de belirtilmiştir. “Bağdığı gibi düşdü, Düşdüğü gibi öldü” (KLT, 1323: 59) cümleleri örnek verilmiştir.

1.5.3.8. Hâl-i Terkîbî

Fiili gerçekleştiren kişinin ne halde olduğunu bildiren kipler olduğu belirtilmiştir. Fi'î-i iltizâmînin üçüncü tekil kişinin sonuna “-rek, -rak” edatlarının getirilmesiyle yapıldığından bahsedilmiştir. “Düşünerek geldi, Sevinerek gitti” (KLT, 1323: 59) cümleleri ile örnekleme yapılmıştır.

Eserde fiiller konusu diğer konulara göre epeyce ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Fiil çekimlerine yer verilirken gerek olumlu-olumsuz gerekse tekil-çoğul çekimleme alıştırmaları fazlaca yapılmıştır. Ancak soru çekimlerine kısaca değilmiştir. İncelememizde fiillerin hem konuların ele alınışı hem de başlıklar yönünden günümüzdeki dil bilgisi kurallarına çok yakın olduğu görülmüştür.

Eserin fazlaca dikkat çeken bölümlerinden birisi soruların yer aldığı bölümlerdir. Yazar soruları seçerken oldukça titiz davranmış, tekrar niteliği taşıması ve konuyu özetlemesi için öğreticilik yönü ağır basan sorular sormuştur.

1.6. BEŞİNCİ FAŞIL BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ

1.6.1. Edevât Yâhûd: Hürûf-u Ma'ânî

Eserin son bölümünde “Edevât Yâhûd: Hürûf-u Ma'ânî” başlığı ile edatlar üzerinde durulduğu görülmektedir. Eserde edevât, tek başlarına anlam ifade etmeyip diğer kelimelerle birlikte düşünüldüğünde özel anlam ifade eden sözcükler olarak tarif edilmiştir. Bu bölümde edatlar tek tek ele alınmış ve örneklendirilmiştir. Yazarın edevat bölümüne çok geniş bir yer ayırdığını söyleyebiliriz.

Yazar, eserinde edatların kullanıldıkları kelime ya da cümlelere göre ne anlamlara geldiklerini açıklamıştır:

“(ah) Edât-ı taḥassürdür: Ah genclik ah ne olur bir daha ' avdet itseñ gibi.

(of) Te'essür ve melâl edâtıdır: Of cânım şıkılıyor gibi.

(oḥ)Edāt-ı telezzüzdür: Oḥ artık işlerimi bitirdim gibi” (KLT, 1323: 60).

Eserde edatların, kelimelerin önünde ve sonunda kullanıldığında ne anlamlara geldiği bilgisi de paylaşılmıştır: “Elif” (a) Kelimenin evvelinde bulunursa edāt-ı nidā; āhirinde bulunursa edāt-ı te’kīd olur: A birāder niçün vaḳtiyle gelmiyorsuñ, baḳsañıza bendeñize neler söylüyor gibi” (KLT, 1323: 60).

Bazı edatların hangi dilden alındığı açıklanmıştır:

“be” (bā) Fārisīden me’ḥūz edāt-ı muşāḥabetdir: Mekteb-i Sa‘ādet’den bā-şahādetnāme neş’et iyledim gibi” (KLT, 1323: 62).

“(–istān) Fārisīden me’ḥūz edāt-ı mekāndır: gülistān, Afġanistān gibi” (KLT, 1323: 66).

Birden fazla kullanım amacı olan edatlar, tek tek açıklanmış ve örneklenmiştir:

“(amān) İstikrāh ve melāl edātıdır: Amān hiç laḳırdı añlamaz olduñuz gibi.

(amān) Edāt-ı taḥzīrdır: Amān derse çalış soñra şınıfda ḳalırısñ gibi.

(amān) Edāt-ı teşvīḳdir: Amān evlādım göreyim seni gibi.

(amān) Edāt-ı telezzüzdür: Amān ne güzel oldu gibi.

(amān) Edāt-ı istimdāddır: Amān yetişiñiz fenā oluyorum gibi” (KLT, 1323: 62).

Bu bölümde birçok sözcük üzerinde durulmuştur. Bunlar; a, ey, ay, ah, oh, of, aman, artık, ancak, asla, eğer, en, elbet, elbette, öyle, evet, için, işte, iken, üzere, ile, eyvah, ba, bari, beraber, belki, bile, ber, beri, bütün, bir, bi, beray, böyle, pek, ta, tek, -ce, -cek, -cak, -ceğiz, -cağız, çünkü, -çe, çe, hayli, -dir, dahi, -dan, -de, değil, daha, der, dek, deġin, zira, -zar, -siz, -sizin, -istan, şimdi, sanki, dolayı, gayet, fakat, kadar, güya, gibi, göre, ki, lakin, -lık, -lik, mi, nitekim, nice, ne, ve, ha, haydi, hay hay, her, hep, heman, hele, hele hele, hiç, ya, yahud, yine, yoksa sözcükleri ve ekleridir.

Görüldüğü gibi yazar edevat bölümünü uzun uzadıya işlemiş, bahsi geçen her sözcüğün farklı kullanım şekillerini ayrıntılı olarak kelime ve cümlelerle anlatmıştır.

2. TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDEKİ YERİ

Kavâ’id-i Lisân-ı Türkî, Mekteb-i Saâdet adlı hususî erkek rüşdiyesinin müdürü ve aynı zamanda öğretmen olan Mehmed Abdülkadir tarafından 1905’te kaleme alınmış bir dil bilgisi kitabıdır. Eser, toplam 68 sayfadan oluşmaktadır. Yazar, besmele ile başladığı eserini medhal ve beş fasıl olarak kaleme almıştır. Söz konusu eser, “Medhal, İsim, Sıfat, Zamir, Fiil, Edevât” olmak üzere altı ana başlıktan oluşmuştur.

Türkçeye ait dil bilgisi konularının ele alındığı bu eserin yazılma gerekçesi eserde belirtilmemekle birlikte yakın dönemlerde yazılmış olan benzer eserler ve kitabın içeriği göz önünde bulundurulduğunda bir ders kitabı olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Çalışmamıza konu olan bu eser, 06 Mil EHT A 38973 arşiv numarası ile Ankara'daki Milli Kütüphane'den temin edilmiştir. Eserin kapak kısmından elde edilen bilgilere göre H. 1323(M. 1905) yılında Ahmed İhsan Matbaası'nda basımı yapılmıştır.

Tanzimat ile birlikte dilde değişme ve yenileşme çalışmaları başlamış, dilin sadeleşmesi hususunda toplumsal bir bakış açısı gelişmiştir. Buna bağlı olarak Türkçenin eğitim ve öğretimi için ders kitabı ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak üzere birçok eser kaleme alınmış ancak bu eserlere Türkçe adlar verilmeyerek Sarf-ı Osmânî, Nahv-i Osmânî, Kavâ'id-i Osmânî gibi adlar tercih edilmiştir.

Bu dönemdeki eser adlandırmalarına karşılık Mehmed Abdülkadir eserine Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî adını vermiştir. Yazar, eserinin medhal bölümünde bu konuda şunları söyler: “Lisânımızıñ aslı Türkcedir, fakat soñradan ‘Arabî ve Fârsîden birçok kelimât ve kavâ'id kârîşârağ revnağ ve leğâfet bulmuş ve “ ‘Oşmânlı” `unvân-ı celâlet-i iktirânıyla tevsim ve tebcil idilmiştir” (KLT, 1323: 3). Osmanlı dilinin aslının Türkçe olduğunu söyleyen yazar, Arapça ve Farsçadan da aldığı kelimelerle Türkçenin daha da zenginleştiğini belirtir. Mehmed Abdülkadir, Türk dilinin adı konusunda tartışmalar sürerken eserine verdiği adla Türkçeye verdiği değeri ortaya koymuştur. Çalışmamızda yer alan eser, hacimce küçük olmasına rağmen Türkçeyi ayrı bir dil olarak ele alması nedeniyle dikkate değerdir.

Yazarın girişte de belirttiği üzere, Türkçenin oluşmasında Arapça ve Farsçanın etkisi yadsınamaz. Bu nedenle yazarın eserinde Arapça ve Farsça kelimelere bolca yer verdiği ve hatta konulara da ayrı başlıklar halinde değindiği görülmektedir. Eserin genelinde Türkçenin Arapça ve Farsça ile karşılaştırması yapılmıştır: “Türkî ve Fârisî lisânlarında bire müfred birden yuğarıasına cem‘ dinir ise de ‘Arabîde ikiyi bildirmek içün bir de “teşniye” şîğası vardır. Ve esmâ'-i ‘Arabîyyeniñ kâ‘ide'-i ‘Arabîyye üzere yapılan “teşniye” şîğaları lisân-ı ‘Oşmânîde keşretle müsta‘meldir” (KLT, 1323: 18).

Yazar, eserinin medhal bölümünde yer verdiği “Bir lisânı bilmek demek o lisân ile gerek şifâhen ve gerekse tahrîren merâmını güzelce añlâtmağ iktidârını hâ'iz olmak dimekdir” (KLT, 1323: 3) sözüyle konuşulan dilin kurallarını bilmenin herkes için

gerekli olduğunu savunur. Bir dili bilmenin yazılı ya da sözlü olarak kendini güzelce ifade etmek manasına geldiğini belirtir.

Söz konusu eser, Osmanlı Türkçesinin dil bilgisi konularını çok ayrıntıya girmeden ve sade denilebilecek bir üslupla ele almıştır. Konu anlatımı ve örnekler gayet anlaşılır bir dille verilmiştir. Fakat kullanılan terimlerin çoğunun Arapça ve Farsça olması, eserin sadeliğini kısmen de olsa etkilemiştir diyebiliriz.

Yazarın, eserini hangi eğitim kurumu ve kademesi için kaleme aldığı bilgisine yer verilmemiştir. Bu yüzden kesin ve net bir hüküm vermek doğru değildir. Fakat eserde kullanılan kelimeler, cümleler, sorular ve örnekler incelendiğinde kısmen günümüz ortaokuluna karşılık gelen rüşdiyeler, kısmen de günümüz ortaöğretim kurumlarına karşılık gelen idâdîler için yazılmış olabileceğini tahmin etmekteyiz.

İşlenen her konunun ardından mutlaka soru kısmı gelmektedir. Bu sorular konunun tamamını kapsayacak özellikte seçilmiştir. Öğrenciyi tekrara yönlendiren bu bölüm, ele alınan konunun içeriğini göstermesi bakımından da bir özet niteliğindedir.

Eserde konular, başlıklar halinde ve bütüncül bakış açısıyla işlenmiştir. Konu bütünlüğünün esas alınması, öğrencilerin verilmek isteneni bütün olarak kavramalarını amaçlamaktadır. Konu anlatılırken önce tanım, ardından örnekler verilmesi tüm dengeli metodunun benimsendiğinin de göstergesidir.

Eserde faide, tenbih ve ihtar başlıklarının bolca bulunması, yazarın eserde tüm ayrıntıları vermek istemesiyle açıklanabilir. Böylece konu ile ilgili bilinmeyen bir noktanın kalmamasını amaçladığını söyleyebiliriz.

Yazar verdiği örneklerin anlaşılır, kalıcı ve gerçek hayattan olmasına önem vermiştir. Yalnızca bir örnekle yetinmemiş, konunun kolay öğrenilmesi ve akılda kalması için bolca örnek vermiştir. Bu durum, yazarın konuyu öğretme kaygısı taşıdığının delilidir.

Eserde, dördüncü fasılda ele alınan fiil konusuna geniş bir yer verilmiştir. Fiil çeşitleri, sınıflandırmalar ve örneklerle konu detaylandırılmıştır. Bu bölümde tasriflere de epey yer ayrılmış, her kipten sonra bolca kelime çekimleri yapılmıştır.

Eser, değerler eğitimi açısından da önemlidir. Verilen cümleler, değerler eğitimine örnek teşkil edecek tarzdadır. Örneğin, “Gençlikde yaz oğu yoğsa ihtiyârlıkda zahmet çekersin” (KLT, 1323: 68) cümlesi çalışkanlık değerine hizmet eder niteliktedir.

Eserde; cümle, noktalama ve imla konularına yer verilmemiştir. Örneğin; fiil bahsinde özne, sözde özneye değinilse de diğer öğelerin adı geçmemektedir. Alıştırılmaların yer aldığı temrinler de eserde bulunmamaktadır.

Eserde dikkate değer bir hata söz konusudur. İkinci fasılda alt başlık olarak yazılan “1)Şıfat” başlığından sonra direkt “6)Esmā’-i A‘dād” başlığı yer almıştır. Burada numaralandırma konusunda yanlışlık yapıldığı düşünülmektedir. Eserin transkripsiyonu yapılırken bu anlamda bir değişiklik yapılmamış, eserde belirtilen şekilde yer verilmiştir.

TERİMLER SÖZLÜĞÜ

A

- a^ç dād: Sayılar.
a^ç dād-ı aşliyye: Asıl sayılar.
a^ç dād-ı basīṭa: Basit sayılar.
a^ç dād-ı kesriyye: Kesir sayıları.
a^ç dād-ı mürekkebe: Birleşik sayılar.
a^ç dād-ı rütbeyye: Derece, sıra bildiren sayılar.
a^ç dād-ı tevzī^ç iyye: Paylaştırma, dağıtma, üleştirme sayıları.
aḥvāl-i ism: İsm-in halleri.

B

- bede^ç : Başlama, başlayış.
bināen-^ç aleyh: Bu yüzden, bundan dolayı.

C

- cem^ç : Çoğul, çokluk.
cem^ç -i ġā^ç 'ib: Üçüncü çokluk şahıs.
cem^ç -i muḥāṭab: İkinci çokluk şahıs.
cem^ç -i mükesser: Çeşitli vezinlere göre müfredin sekli bozularak yapılan çokluk,
kaidersiz çokluk.
cem^ç -i mütekellim: Birinci çokluk şahıs.
cümle^ç -i ḥaberiyye: Haber cümlesi.

D

- der-^ç aḳab: Hemen, hemen arkasından, arkası sıra, akabinde.

E

- eczā: Cüzler, parçalar, kısımlar.
edāt: Tek başına anlamı olmayıp cümle içinde gramer görevi bulunan kelime türü,
bağımlı kelime, ilgeç.
edāt-ı ^ç atf: Bağlama edatı.
edāt-ı beyān: Bildirme edatı.
edāt-ı cem^ç : Çokluk edatı.
edāt-ı ḥaber: Bildirme eki.
edāt-ı ḥāl: Durum ekleri.
edāt-ı ḥaşr: Yalnız bir şeye mahsus kılma, bir şey için ayırma ve sarf etme edatı.

edāt-1 ibtidā: Başlama, başlangıç belirten“-den, -dan, -den beri, -dan beri” ekleri.

edāt-1 idrāb: Vazgeçme edatı.

edāt-1 ihtimāl: İhtimal, olasılık edatı.

edāt-1 iktifā: Yetinme, yeterli görme, yeterlilik edatı.

edāt-1 intihā: Son bulma, sona erme, bitme edatı.

edāt-1 isti‘ cāl: Acele etme, sabırsızlanma edatı.

edāt-1 istidrāk: Anlama, kavrama edatı.

edāt-1 istifhām: Soru edatı.

edāt-1 istilā: Ele geçirme, yayılma, kaplama edatı.

edāt-1 istimdād: Yardım isteme, imdada çağırma edatı.

edāt-1 istimrār: Süreklilik, süreklilik edatı.

edāt-1 istizāh: Açıklama isteme edatı.

edāt-1 maşdar: Mastar eki.

edāt-1 ma‘ iyyet: Birlik, beraberlik, birliktelik edatı.

edāt-1 mekān: Yer bildiren edat.

edāt-1 melāl: Bıkma, usanma, usanç, bunalma edatı.

edāt-1 muḳārenet: Kavuşma, yakınlaşma, bitişiklik, bitişme edatı.

edāt-1 muşāḳabet: Birliktelik edatı.

edāt-1 muḳābaḳat: Uygunluk, uzlaşma, anlaşma edatı.

edāt-1 muzāri‘ : Geniş zaman eki.

edāt-1 mübālaḳa: Abartma edatı.

edāt-1 müsāvāt: Eşitlik, denklik edatı.

edāt-1 nefy: Olumsuzluk eki.

edāt-1 nidā: Ünlem, seslenme edatı.

edāt-1 nisbet: İlgı, nisbet edatı.

edāt-1 rabṭ: Bağlama, bitişirme edatı.

edāt-1 şart: Koşul, şart edatı.

edāt-1 tafḳıl: Üstün görme, üstünlük edatı.

edāt-1 taḳassür: Hasret edatı.

edāt-1 taḳşış: Bağlama, bağlanma, mahsus kılma edatı.

edāt-1 taḳzır: Sakındırma, çekindirme edatı.

edāt-1 taḳlil: Azaltma, indirme edatı.

edāt-1 ta‘ lıl: Sebep bulma, bahane gösterme edatı.

edāt-1 ta‘ mım: Genelleme edatı.

edāt-1 ta^ʿ riż: Dokundurma, iğneleme edatı.
edāt-1 taşdıķ: Doğrulama, onaylama edatı.
edāt-1 taşğır: Küçültme edatı.
edāt-1 teb^ʿ iz: Bölük bölük etme, bölme edatı.
edāt-1 te^ʾkīd: Kuvvetlendirme, sağlamlaştırma edatı.
edāt-1 tekşir: Çoğaltma, artırma edatı.
edāt-1 telezzüz: Zevk alma, hoşlanma, hazzetme edatı.
edāt-1 temeyyuz: Benzerleri içinde sivrilme, kendini gösterme, seçilir duruma gelme edatı.
edāt-1 temşil: Benzetme edatı.
edāt-1 tenbīh: Uyarma, aklını başına getirme, öğütme edatı.
edāt-1 tenkīr: Bilinmezlik, tanınmazlık edatı.
edāt-1 terdīd: Geri çevirme, reddetme edatı.
edāt-1 teşbīh: Benzetme edatı.
edāt-1 teşrīk: İş birliği, birliktelik edatı.
edāt-1 teşvīķ: Cesaretlendirme, gayrete getirme, heves ve istek verme edatı.
edāt-1 ^ʿudul: Yoldan çıkma, yoldan sapma edatı.
edāt-1 vesāʿat: Vasıta, araç edatı.
edevāt: Edatın çoğulu, edatlar.
edevāt-1 maḥşūşa: Müstakil edatlar.
ef^ʿ āl-i basīta: Basit fiiller.
ef^ʿ āl-i iķtidāriyye: Yeterlik, yeterlilik fiilleri.
ef^ʿ āl-i istimrāriyye: Sürelik, sürelilik fiilleri.
ef^ʿ āl-i muķārebe: Yakınlık, yaklaşma edatı.
ef^ʿ āl-i mürekkebe: Birleşik fiiller.
ef^ʿ āl-ita^ʿ ciliyye: Tezlik, çabukluk edatı.
ef^ʿ āl-i zamāniyye: Zaman bildiren fiiller.
elfāz: Kelimeler, sözcükler.
elfāz-1 ^ʿ Arabiyye: Arapça kelimeler.
elfāz-1 Fārisiyye: Farsça kelimeler.
elifbā: Arap alfabesi.
elif-i maķşūre: Kısaltılmış elif, kelime sonuna ya yazılıp elif okunan şekil.
elif-i memdūde: Uzun okunan elif.

elsine: Diller, lisanlar.

emr-i ġā'ib: Üçüncü şahsa verilen emir.

emr-i ħāzır: İkinci şahsa verilen emir.

esma' -i a' dād: Sayıların isimleri.

esma' -i ' Arabiyye: Arapça isimler.

esmā' -i ecnebiyye: Yabancı isimler.

esmā' -i müteşābihe' -i bi' l-maşdar: Mastar anlamını yitirmiş, isimleşerek kalıplaşmış mastarlar.

esre: Arap harfi metinlerde bir ünsüzün "ı-i" sesleriyle okunacağını gösteren işaret, kesre.

F

fā' il: Bir fiilin anlattığı işi yapan, özne.

fethā: Arap harfli metinlerde bir ünsüzü "e-a" okutan işaret, üstün.

fethā' -i ħafife: "e" okutan üstün.

fethā' -i şakīle: "a" okutan üstün.

fi' l: Olup gerçekleşmiş iş, yapıp gerçekleşmiş hareket veya davranış, kasıtlı kasıtsız her türlü iş, eylem, amel.

fi' l-i fer' i: Mastardan türediği halde sıfat anlamını ifade eden fiil, sıfat fiil, ortaç.

fi' l-i ħāl: Şimdiki zaman kipi.

fi' l-i ħikāye: Hikāye birleşik zamanı.

fi' l-i i' āne: Yardımcı fiil.

fi' l-i iktidārī: Yeterlilik birleşik fiili.

fi' l-i iltizāmī: İstek kipi.

fi' l-i istimrārī: Süreklilik bildiren kip, sürerlik fiili.

fi' l-i muḫārebe: Yaklaşma fiili.

fi' l-i muzārī': Geniş zaman kipi.

fi' l-i müstaḫbel: Gelecek zaman kipi.

fi' l-i rivāyet: Rivayet birleşik zamanı.

fi' l-i şartī: Bir şeyin vukuunu başka bir şeye şart kılmak için kullanılan kip, şart birleşik zamanı.

fi' l-i ta' cīlī: Tezlik birleşik fiili.

fi' l-i vucūbī: Gereklilik kipi.

fi' l-i zamānī: Zaman kiplerini alan fiiller.

fūrū' -ı ef' āl: Fiillerden türemiş kelimeler, fiilimsiler.

G

ġā'ib: "o" kişisi, üçüncü şahıs.

H

ḥadd-i zāt: Aslında, esasen.

ḥafīf: Ağır olmayan, tartıda ağırlığı az gelen.

ḥā'ı resmıyye: Arap alfabesinin yirmi yedinci harfi.

ḥāl: Şimdiki zaman.

ḥālāt-ı ṭabı'ıyye: Doğal, olağan, tabii haller.

ḥāl-i aşlıyye: Kelimenin kök hali.

ḥāl-i terkıbı: "-arak, -erek" li zarf fiil.

ḥarekāt-i ṭabı'ıyye: Doğal, olağan, tabii hareketler.

ḥareke: Arap ve Osmanlı alfabesinde harflerin nasıl seslendirileceğini göstermek için üzerlerine veya altlarına konan üstün, esre ve ötre işaretlerinden her biri.

ḥareke'ı harfıyye: Türkçeye mahsus, harflerin üst tarafındaki harekeyi oluşturan harfler.

ḥareke'ı resmıyye: Üstün, esre ve ötre nin genel adı.

ḥarf: Dildeki sesleri gösteren ve alfabeyi meydana getiren işaretlerden her biri.

ḥarf-i hecā: Alfabe sırasına göre dizilmiş harf.

ḥarf-ı hevā'ı: Değişken harf.

ḥarf-i medd: Uzatma harfi.

ḥarf-i ta'rif: Tanımlık harf, edat.

ḥavāss-ı esmā'ı: Saygın, ileri gelen, seçkin isimler.

hecā: Hece.

hemze: Arapçada elifin adı.

ḥikāyet: Hikāye.

ḥurūfāt: Harfler.

ḥurūf-ı aşlıyye: Arap gramerinde kelimenin kök harfleri, asıl harfler.

ḥurūf-ı ḥafıffe: İnce sesli harfler.

ḥurūf-ı ḥalk: ha, hı, ayn, gayn, he, hemze harfleri.

ḥurūf-ı hecā: Sesli harfler.

ḥurūf-u imlā: Hareke vazifesi gören "elif, he, vav, ye" harflerine verilen isim, "a, e, ı, i, o, ö, u, ü" harfleri.

ḥurūf-ı kamerıyye: Kendinden önce gelen "el" harf-i tarifinin "l" harfi okunan harfler.

ḥurūf-ı kısm: "be, mim, fe, vav" dudak seslerine verilen isim.

ḥurūf-ı mebnā: Kelimeleri oluşturan hece harfler.

ḥurūf-ı mezkure: Zikrolunan, adı geçen harfler.

ḥurūf-ı muttaşıla: Kendinden sonra gelen harflere bitişen harfler.

ḥurūf-ı munfaşıla: Kendilerinden sonra gelen harflere bitişmeyen harfler.

ḥurūf-ı mütebnā'ide: "be, ayn, mim, cim" gibi mahreçleri birbirine uzak olan harfler.

ḥurūf-ı müteḳāribe: "dal-be, dal-ze, dat-zı" gibi mahreçleri birbirine yakın olan harfler.

ḥurūf-ı müteşābihe: "ayn-hemze, te-tı, peltek s-sin-sad, ha-hı-he, dal-dat, ze-zel-zı" gibi sadaları birbirlerine benzeyen harfler.

ḥurūf-ı şakīle: Kalın sesli harfler.

ḥurūf-ı şemsiye: Kendinden önce gelen "el" harf-i tarifinin "l" harfi okunmayan harfler.

ḥurūf-ı zelāḳe: "be, fe, lam, mim, nun" gibi lisana sürat ve keskinlik veren harfler, dil-dudak harfleri.

İ

‘illet: Sebep, neden.

imlā: Bir dilin cümlelerini ve kelimelerini doğru yazma bilgisi, yazım.

isim: Canlı ve cansız varlıkları, duygu ve düşünceleri, çeşitli durumları bildiren kelime, ad.

ism-i ālet: Alet, araç-gereç ismi.

ism-i ālet-i ḳıyāsī: Kurallı alet, araç-gereç ismi.

ism-i ālet-i semā'ī: Kuralsız alet, araç-gereç ismi.

ism-i ‘ayn: Somut isim.

ism-i cem': Topluluk adı.

ism-i cins: Cins isimler.

ism-i fā'il: Cümle içerisinde fiili gerçekleştiren unsura verilen, işi yapanı ifade eden isim, özne.

ism-i ḥāş: Özel isim.

ism-i işāret: Kendisiyle muayyen bir şeye işaret olunan isim, işaret ismi.

ism-i ma'nī: Soyut isim.

ism-i maşdar: Mastar eki almayıp mastar manası içeren isim, "-ım, -im" ekiyle yapılan mastar.

ism-i mef'ül: Yapılan işe maruz kalanı ifade eden isim, nesne veya kişi.

ism-i mekân: Yer bildiren isim, yer ismi.

ism-i mekân-ı aşlī: Doğrudan doğruya mekân anlamı bildiren isim.

ism-i mekân-ı kıyâsî: Bazı isimlerin sonuna “-lık, -lik” edatlarının eklenmesiyle oluşan mekân isimleri.

ism-i mevşûl: Nispet zamiri.

ism-i muṭlaḳ: Kendine has, başka bir örneği olmayan isim.

ism-i müfred: Tekil isim.

ism-i taşğîr: Küçültme isimleri.

ism-i tecrîd: “kendi” dönüşlülük zamiri.

ism-i zât: Somut isim.

istifhâm: Soru.

iştikbâl: Gelecek zaman, ati.

istikrâh edâtı: İğrenme, tikslenme edatı.

iş‘âr: Bildirme.

iştikâḳ: Bir kökten gelme, aynı kökten türeme.

izâfet-i beyâniyye: Tamlananın neyden yapıldığını bildiren tamlama, belirtisiz isim tamlaması.

izâfet- i lâmiyye: Belirtili isim tamlaması.

izâfet-i teşbîhiyye: Benzerlik bildiren tamlama.

K

kâffe: Hep, bütün, cümle.

kâf-ı Fârisiyye: “Ge” sesi veren kaf harfi.

kâf-ı Türkî: Genizden okunan “n” sesi.

ḳā‘ide‘-i ‘Arabîyye: Arapça kural.

ḳā‘ide‘-i Fârisiyye: Farsça kural.

ḳā‘ide‘-i maḥşûşa: Özel kural, has kaide.

ḳavâ‘id: Kaideler, kurallar, usuller.

ḳavâ‘id-i lisân-ı Türkî: Türk dilinin kuralları.

ḳavâ‘id-i Türkiyye: Türkçe kurallar.

kelimât: Kelimeler, sözler.

kelimât-ı istifhâmiyye: Soru kelimeleri.

kelime: Bir veya birkaç heceden meydana gelen anlamlı söz, sözcük.

kemmiyyet: İsimlerde tekillik-çoğulluk durumu, nicelik.

kesre: Arap ve Osmanlı alfabesinde altına konduğu harfi ı veya i sesiyle beraber okutan hareke, esre.

kesre ʾ-i ḥafife: i okutan kesre.
kesre ʾ-i şaḳīle: ı okutan kesre.
keyfiyyet: İsimlerde erkeklik-dişilik durumu, nitelik.
keyfiyyet-i maḥşūşa: Özel nitelik.
ḳırāʾat: Okuma.

L

lafız: Söz, kelime.
lām-ı taʿrif: Arapçada kelimenin başında bulunan belirlilik takısı.
lisān: Dil.
lisān-ı ʿArabī: Arap dili, Arapça.
lisān-ı Türk: Türk dili, Türkçe.
lisān-ı Türkī: Türk dili, Türkçe.
lisān-ı ʿOşmānī: Osmanlı dili, Osmanlıca.

M

maʿānī: Manalar, anlamlar.
mādde ʾ-i aşliyye: Kök veya gövde, taban.
mādde ʾ-i fiʿl: Fiil gövdesi.
maḥdūd: Sınırlı, belirli.
maḥrec: Ses ve harfin ağızdan çıkış şekli, söyleyiş, telaffuz.
maḥzūf: Silinmiş, bulunduğu yerden kaldırılmış, hazfedilmiş.
mā-ḳabl: Bir şeyin kendinden evvel olanı, öncesi, geçmişisi.
maʿlūm: Etken.
maʿnā: Kelime, söz, hareket, davranış vb.nin ifade ettiği şey, anlatılmak istenen veya onlardan anlaşılan şey, anlam.
maʿnā-yı nisbet: Ölçü, ilgi, bağ anlamı.
maʿnā-yı tebʿīz: Türetme anlamı.
maşdar: Fiilin şahıs ve zaman belirtmeden oluş ve kılış anlatan isim şekli, isim-fiil.
maşdar-ı fiʿlī: Kökü fiil olan mastar.
maşdar-ı ḥafīf: “-mek” eki ile yapılan mastar.
maşdar-ı isim: “-ım, -im” ekiyle yapılan mastar.
maşdar-ı ismī: Kökü isim olan mastar.
masdarıñ envāʾi: Mastar çeşitleri.
maşdar-ı şaḳīl: “-mak” eki ile yapılan mastar.
maşdar-ı taḥfīfī: “-me, -ma” ekiyle yapılan mastar.

maşdar-ı te'kîdî: “-meklik, -maklık” ekiyle yapılan mastar.
maşdar-ı vaşfi: Kökü sıfat olan mastar.
māzî: Bugüne göre geride kalmış zaman, geçmiş zaman.
māzî' -i naklî: Yalnız işitilen bir şeyi anlatan fiil kipi, belirsiz geçmiş zaman.
māzî' -i şühûdî: Gözle görülen veya görmüş gibi bilinen bir şeyi anlatan fiil kipi, belirli geçmiş zaman.
maẓmûm: İlave edilmiş, eklenmiş, zamme ile okunmuş, yani yuvarlak ünlü ile okunmuş harf.
maẓmûn: Kastedilen asıl mana, anlam, kavram, meal, mefhum.
mechûl: Edilgen.
medd: Bir hecenin bir harfini bilhassa elif sesini uzatarak telaffuz etme.
meftûh: Harekesi üstün yani fetha olup “a, e” şeklinde okunan, fethalı.
me^f ul: Tümleç.
me^f ulün-^c anh: Çıkma hâli, “-den” hâli.
me^f ulün-bih: Yükleme hâli, nesne.
me^f ulün-bih ğayr-i şarîh: Belirsiz nesne.
me^f ulün-bih şarîh: Belirli nesne.
me^f ulün-fih: Bulunma hâli, dolaylı tümleç.
me^f ulün-ileyh: Yönelme hâli, “-e” hâli.
me^f ulün-leh: “için” son çekim edatı, edat tümleci.
me^f ulün-ma' a: Vasıta hâli, araç durumu, “-le, ile” hâli.
me' hâz: Bir şeyin alındığı, çıkarıldığı yer, kaynak, memba.
me' hûz: Alınmış, alınıp kabul edilmiş, aktarılmış, nakledilmiş.
meksûr: Esre(kesre) ile harekeli olup “ı-i” şeklinde okunan, kesreli.
melâl edâtı: Usanma, bıkmak, usanç, melâlet edatı.
melhûz: Olabileceği düşünülen, umulan, beklenen, ihtimal dahilinde bulunan, muhtemel.
menfî: Olumsuz.
meşâdir-i aşliyye: Gövde şeklindeki mastarlar.
meşâdir-i Türkiyye: Türkçe mastarlar, isim-fiiller.
metrûk: Bırakıp gidilmiş, kendi hâline bırakılmış, terk edilmiş.
mevşûf: Nitelenen, tamlanan.
mezkûr: Az önce adı geçen, sözü edilen, yukarıda anılan, zikrolunan.
muḥâṭab: İkinci şahıs.

muḳārin: Bir yerde, bir arada bulunan, birlikte olan, bitişik, yakın.
muṭṭarid: Düzenli bir şekilde, hiç değişmeden birbiri ardınca olan, tekdüze sürüp giden,
monoton.
muzāf: Bir şeye, bir kimseye bağlanan; izafe edilen; katılan; eklenen; tamlanan.
muzāfun-ileyh: İlgi hâli, tamlayan.
muzāri‘ : Geniş zaman.
mübālağa: Bir iş veya davranışta aşırıya kaçma, aşırılık, abartma.
mübhemāt: Belirsiz sıfatlar, belirsiz zamirler.
mücerred: Yalın, katışıksız, saf, soyut.
mü’enneş: Dişil kelime.
müfred: Tekil.
müfred gā’ib: Üçüncü tekil şahıs.
müfred muḥāṭab: İkinci tekil şahıs.
müfred mütekellim: Birinci tekil şahıs.
müşbet: Olumlu.
müsemmā: İsimlendirilmiş, belli bir isimle anılmış.
müstaḳbel: Gelecek zaman, bir süre sonra gerçekleşmesi beklenen, ilerideki.
müşārun-ileyh: Adı geçen, sözü edilen, anılan, işaret edilen kimse.
müştāḳḳ: Bir kök veya mastardan türetilmiş kelime, türemiş sözcük.
müte‘addī: Geçişli.
müteḥarrik: Harekesi olan, harekeli.
mütekellim: Birinci şahıs.
müzekker: Eril kelime, erkeği gösteren isim.

N

naḥv: Cümle bilgisi, söz dizimi.
nā’ib-i fā‘il: Sözde özne.
naḳlī: Duyulan geçmiş zaman.
nefy: Olumsuz.
nehy-i gāib: Emir kipinin olumsuz üçüncü şahısı.
nehy-i ḥāzır: Emir kipinin olumsuz ikinci şahısı.
nev‘ : Cins, tür, sınıf.
nūn-ı sākin: Harekesiz okunan “nun”.

Ö

ötre: Arap ve Osmanlı alfabesinde üstüne konduğu sessiz harfi “o, ö, u, ü” sesiyle beraber okutan hareke, zamme.

R

rabṭ: Bağlama, bağlanma, ilişirme, ilişirilme.

rabṭ şîğaları: Zarf- fiil.

rivāyet: Ek fiilin duyulan geçmiş zamanı.

rüçhān: Üstün olma, üstünlük.

S

şadā: Ses, avaz.

sakīl: Kalın okunan hece, kalın ünlü.

sākin: Sesli harf yerini tutan hareketlerden biriyle okunmayan ve üzerine cezm işareti konan, cezimli.

şîfat: Bir ismi belirten veya niteleyen kelime türü.

şîfat-ı kıyāsiyye: Kurala göre yapılmış şîfat, bazı eklerle türetilen şîfat.

şîfat-ı mübālağa: Abartma sıfatı, “-gen, -gic, -gan, -gıç” eklerinin fiillere eklenmesiyle oluşan şîfat.

şîfat-ı müşebbehe: Niteleme sıfatı, değişmeyen bir vasıf ve hali bildiren fiilden türemiş şîfat.

şîfāt-ı müştakḳ: Mastardan türediği halde şîfat anlamını ifade eden fiil.

şîfat-ı semā’iyye: Kurala bağlı olmadan işitilerek öğrenilen şîfat.

şîla’-yı naklî: Gelecek zamanın üçüncü tekil şahsına “-i” ekinin eklenmesiyle oluşan şîfat-fiil.

şîla’-yı şuhūdî: Görülen geçmiş zamanın üçüncü tekil şahsına “-gı, -gi” ekinin eklenmesiyle oluşan şîfat-fiil.

siyāk u sibāk: Sözü başı ile sonunun birbirini tutması, ifadede tutarlılık, bağlam.

şîğa: Kip, fiilin çekiminden meydana gelen türlü şekillerden her biri.

şîğa-i ‘aṭfiyye: Bağlama zarfı, “-ıp, -ip” ekleri ile elde edilen zarf fiil.

şîğa’-i ibtidā’iyye: “-alı, -alıdan beri” ekleri ile elde edilen zarf fiil, başlangıç bildiren zarf fiil.

şîğa’-i intihā’iyye: “-ıncaya kadar, -ıncaya kadar” ekleri ile elde edilen zarf fiil, sonuç bildiren zarf fiil.

şîğa’-i istifhāmiyye: “mı, mi, mu, mü” ekleri, soru eki.

şîğa’-i muḥtelife: Çeşitli kip.

şîğa’-i muṭarride: Sıralı kip.

şīga ʾ-i şıla: Sıfat fiil, özneye bağlı olan kip.

şīga ʾ -i taʿ kıbiyye: “-ınca, -ince” eki ile elde edilen zarf fiil, fiilin bildirdiği işin sebebinin gösteren zarf fiil.

şīga ʾ -i temşīliyye: Kendisinden sonra gelen fiilin nasıl gerçekleştiğini bildiren kip.

şīga ʾ -i tevķitiyye: “-dıkça, -dikçe” eki ile elde edilen zarf fiil, zaman bildiren zarf fiil.

su ʾāl: Sorulan şey, soru.

sūkūn: Arap ve Osmanlı alfabesinde bir harfin harekelendirilmemesi, üstün, esre, ötre ile okunmaması durumu, sâkin olma.

Ş

şahş-ı muʿ ayyen: Belirli kişi, belli şahış.

şartıyye: Şartla ilgili, şarta ait, “-se, -sa” ekleri.

şedde: Arapça ve Farsça kelimelerde üzerine konduğu harfi çift okutan işaret.

şīve ʾ-i ifāde: İfade güzelliği, söyleyiş tarzı.

şīve ʾ-i lisān-ı Türkī: Türkçe söyleyiş.

şuhūdī: Görülen geçmiş zaman.

T

taʿ accüb edātı: Şaşırma, şaşkınlık, hayret edatı.

taʿ dād: Sayma.

taʿ diye: Bir fiili geçişli hale getirmek.

tafdīl: Birini veya bir şeyi diğerlerine tercih etme, diğerlerine üstün görme.

taḥfīf: Hafifletme.

taḥsīn edātı: Övme, beğenme, takdir etme edatı.

taşdıķ edātı: Doğrulama, onaylama edatı.

taşğır: Küçültme, küçültülme.

taşrīf: Bir kelimenin çekimi, çekim.

taşrīf-i efʿ āl-i ḥikāyāt: Basit zamanlı çekimli bir fiilin gösterdiği hareketin belirli geçmiş zamanda meydana geldiğini bildiren birleşik çekim.

taşrīf-i efʿ āl-i rivāyāt: Basit zamanlı çekimli bir fiilin gösterdiği hareketin belirsiz geçmiş zamanda meydana geldiğini bildiren birleşik çekim.

taşrīf-i efʿ āl-i şartıyye: Basit zamanlı çekimli bir fiile şart kavramı veren birleşik çekim.

tavşīf: Vasıflarını, niteliklerini sayma.

te ʾeşşür edatı: Üzüntü, keder edatı.

tefrīķ: Birinin üstünlüğünü anlatmak için iki şey arasındaki farkı gösterme.

te ʾkīd edātı: Pekiştirme edatı.

tekşir edâtı: Çoğaltma edatı.

telaffuz: Bir harfî ses özelliklerini, bir kelimeyi hecelerinin uzunluk ve kısalığını, kalınlık ve inceliğini, vurgu özelliklerini belirterek söyleme, söyleyiş, söyleniş.

temennî-i iltizâmî edâtı: “tek” edatı, gerekli olanı isteme edatı.

temşîl edâtı: Benzetme edatı.

te'nîş: Müzekker(erkek) bir kelimeyi müennes(dişil) yapma.

tenvîn: Arap ve Osmanlı alfabesinde üstüne konduğu kelimenin sonunu “-en, -ün”, altına konduğu zaman “-in” olarak okutan hareke.

terkîb: Birkaç şey birleşip yeni bir şey meydana getirme, tamlama, kelime grubu.

terkîb-i izâfî: İsim tamlaması.

terkîb-i tavşîfi: Sıfat tamlaması.

terkîb-i vaşfi: Sıfat tamlaması.

teşkiye: Bazı dillerde tekil ve çoğul dışında yer alan bir kategori olup isimlerde iki varlığı, çekimli fiillerde iki kişiyi gösteren, kelimenin sonuna “-an” veya “-eyn” getirilerek yapılan kelime, ikil.

teşbîh: Benzetme, benzetilme.

teşdîd: Arap alfabesinde üzerine konduğu harfî iki defa okutan işareti yazma, şedde koyma.

teşvîk edâtı: Cesaretlendirme, heves ve istek verme edatı.

Ü

üstün: Arap ve Osmanlı alfabesinde üstüne konduğu sessiz harfî kısa “a” veya “e” sesiyle beraber okutan hareke, fetha.

V

vaşfiyyet: Sıfatla ilgili, sıfata ait.

vav-ı memdûde: Uzun okunan “vav”.

vâhid-i kıyâsî: Birim, ünite.

Y

yâ-i meksure: “y” harfinin esre ile harekeli olup “ı, i” şeklinde okunması.

yâ'-i memdûde: “y” harfinin uzatılarak, medli okunması.

Z

zâ-i mu'ceme: “rı” harfinden ayırt etmek için “za” harfine verilen bir ad, noktalı “za”.

zamân-ı istiğbâl: Gelecek zaman.

zamân-ı mâzî: Geçmiş zaman.

zamîr: Daha önce adı geçen bir varlığın yerini tutan kelime, adıl.

zamîr-i fi'li: Fiillerin aldıkları şahıs ekleri.

zamîr-i izâfî: Tamlamalarda tamlananların sonuna gelen “-im, -in, -i, imiz, -iniz, -leri” ekleri, tamlanan ekleri, iyelik ekleri.

zamîr-i nisbî: İsimlerin sonlarına gelen “-im, -sin, -iz, -sınız” şahıs zamiri ekleri.

zamîr-i şahsî: Şahıs, kişi zamiri.

zamîr-i vaşfî: İlgi zamiri, “-ki” eki.

zamme: Arap ve Osmanlı alfabesinde üstüne konduğu sessiz harfi “u, ü” sesiyle okutan hareke, ötre.

zamme³-i hafife³-i maqbûza: “ü” okutturan işaret, “ü” sesi veren ötre.

zamme-i hafife³-i mebsûta: “ö” okutturan işaret, “ö” sesi veren ötre.

zamme-³i şaķile³-i maqbûza: “u” okutturan işaret, “u” sesi veren ötre.

zamme³-i şaķile³-i mebsûta: “o” okutturan işaret, “o” sesi veren ötre.

zât: Kişi, kimse, şahıs

SONUÇ VE ÖNERİLER

“Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî” adlı eser, Mehmed Abdülkadir tarafından 1905 yılında 68 sayfa olarak kaleme alınmış bir Türkçe dil bilgisi kitabıdır. Eser, Türkçeye ilginin arttığı ve Türkçe öğretiminin düzenli ve planlı olarak yapılmaya başlandığı bir dönemde yazılmıştır. Bu anlamda Mehmed Abdülkadir, milli bilincin kazandırılması noktasında önemli bir isimdir. Öyle ki dilimizin ismi konusunda tartışmalar sürerken eserine verdiği isim, Türkçeyi ayrı bir dil olarak kabul ettiğinin göstergesidir.

Yazar eserini, Mekteb-i Saâdet adlı okulun müdürlük görevini yürüttüğü bir dönemde kaleme almıştır. Eserde hangi eğitim kurumu ve kademesi için yazıldığı bilgisi bulunmamaktadır. Fakat eserin içeriği incelendiğinde kısmen günümüz ortaokuluna karşılık gelen rüştiye mektebi öğrencilerinin kısmen de günümüz ortaöğretim kurumlarına karşılık gelen idâdî mektebi öğrencilerinin ders kitabı olarak kullanmaları amacıyla yazılmış olduğunu tahmin etmekteyiz.

Çalışmamızın temeli olan “Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî” adlı eser besmele ile başlamış, “Medhal, İsim, Sıfat, Zamir, Fiil, Edevât” başlıklarından oluşmuştur. Eserin kelime türlerini beşe ayırması, isim-fiil-harf konularına ağırlık vermesi, Arapça ve Farsça kaidelere yer vermesi sebebiyle Arap ekolüne dâhil olduğu çıkarımı yapılmaktadır.

Osmanlı Türkçesinin dil bilgisi kurallarını anlatan bu eserin dilinin sade ve anlaşılır olduğunu söyleyebiliriz. Ancak yazıldığı dönemin özellikleri göz önünde bulundurulduğunda Arapça ve Farsçanın etkilerinin esere yansıdığı da görülmektedir.

Hacimce küçük olan eserde konular tanım/kural-örnek odaklı bir yöntem olan tümdengelim yöntemi esas alınarak işlenmiştir. Önce konunun ya da terimin tanımı, açıklaması yapılmış; ardından da öğrenmeyi artırmak amacıyla örnekler verilmiştir.

Eserde, hitap ettiği öğrencilerin yaş grubu dikkate alınarak somut örneklerle öğretim amaçlanmış, örnekler gündelik yaşama uygun bir şekilde ifade edilmiştir. Ancak aynı hassasiyet görsellerle destekleme noktasında gösterilmemiştir. Yazarın rüştiye mektebi öğretmeni olduğu ve eserini ders kitabı ihtiyacını karşılamak üzere kaleme aldığı düşünülürse görsellerle desteklenmesi uygun olmalıdır.

Eserde dil bilgisi terimlerine sıklıkla yer verilmiştir. Her ne kadar esere “Türkî” adı verilse de Arapça ve Farsça terim ve kurallar açısından oldukça zengin bir eserdir. Bu yüzden yazar, eserini kaleme alırken konu başlıklarını Arapça, Farsça ve diğer

yabancı dillere göre düzenlemiştir. Bu durumu dil bilgisi kuralları bakımından değerlendirmiş, Türkçe karşısında nasıl bir durumda olduklarına da değinmiştir. “Uyarı” ve “Tenbih” bölümleri ile bu durumlara ait açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin, Arapçada müennes denin dişil ve müzekker denin erillerde nasıl çoğul yapılacağı bunlar arasındadır.

Konu sonlarında öğrenilenleri pekiştirmeyi amaçlayan soruların bulunuyor olması, eserin ayırıcı bir özelliğidir. Bu soruların öğrenciyi tekrara yönlendirmesi, açıklanan konunun içeriğine ayna tutması eserin öğreticiliğini arttırmıştır.

Eserde öğrencilere fayda sağlayacağına inanılan tembihler ve uyarılar oldukça fazladır. Bu durum, yazarın Türk dil bilgisi kurallarına ait tüm ayrıntıları vermek istemesiyle açıklanabilir. Böylece, yazar konuya dair bilinmeyen bir noktanın kalmamasını amaçlamıştır diyebiliriz. Ayrıca verilen kurallar için bir örnekle yetinilmemiş, konunun kolay öğrenilmesi ve akılda kalması için bolca örnek verilmiştir. Bu durum, yazarın konuyu öğretme kaygısı taşıdığı açık bir göstergesidir. Bu özellikleriyle eser, Türkçe öğretiminin geldiği noktayı gözler önüne sermektedir.

Kitapta ahenkli, şiirsel bölümlere yer verilmiştir. Bu bölümler; yazarın kuralları pekiştirmek ve akılda kalıcılığını arttırmak için yazdığı, dönemine göre özgün diyebileceğimiz bölümlerdir.

Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî değerler eğitimi açısından da önemlidir. Bu yüzden eserin didaktik bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Bunda Mehmed Abdülkadir'in öğretmen olmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Verilen örnek cümleler, birçok değere hizmet etmekte; sadece kural öğretimini değil davranış eğitimi de desteklemektedir.

Eserde bazı dil bilgisi konularına yer verilmemiştir. Cümle, noktalama ve imla konularına değinilmemiş olması; eserin göze çarpan özelliklerindedir.

Eserde konular belli bir düzene göre sınıflandırılmamış, iç içe verilmiştir. Örneğin; fiil başlığında özneye yer verilmesinin konuların tasnifi açısından karışıklığa neden olduğunu söyleyebiliriz.

Eserde dikkati çeken noktalardan bir diğeri, fiilimsiler ve tamlamalarla ilgilidir. Bu konularla ilgili yapılan sınıflandırma, günümüz dil bilgisi kurallarından farklı şekildedir. Örneğin günümüzde eklerle ayırdığımız fiilimsiler, eserde isimlerle ifade edilmiştir.

Eserde dönemin diğer dil bilgisi kitaplarında bulunan temrin adlı alıştırmalar yoktur. Bu durumu; eserde bolca soruya yer verilmiş olmasının öğrenilenleri uygulama alanı sunması ve böylece temrinlere ihtiyaç kalmaması şeklinde değerlendirebiliriz.

Türkçenin ayrı bir dil olarak kabul edildiği eserlerden biri olan Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî, yazıldığı döneme ışık tutmaktadır. Dönemin ana dil öğretimine dair bilgi vermesi sebebiyle 20. yüzyıl başlarındaki Türkçe hakkında fikir sahibi olmak ya da çalışma yapmak isteyenler için önemli bir eserdir. Eser, dil bilgisi terimleri açısından da oldukça zengindir. Dil bilgisi terimleri ile ilgili çalışma yapan ya da yapacak olan kişilere önemli katkıları olacaktır.

Latin harflerine çevirisi yapılmamış dil bilgisi kitaplarının çeviri çalışmalarının yapılması, çevirisi yapılan dil bilgisi kitaplarının ise değerlendirme ve incelemelerinin tamamlanması Türkçe öğretiminin gelişimi açısından oldukça önemlidir. Yapılan her çalışma, Türkçenin tarih içerisindeki gelişimine ışık tutacaktır. Bu durumun Türkçe dil bilincinin oluşmasına, gelişmesine ve güçlenmesine de katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akar, A. (2012). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aksan, D. (2001). *Türkçenin Gücü- Türk Dilinin Zenginliklerine Tanıklar*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Akyüz, Y. (2015). Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme’nin 160. Yılında Darülmüallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 20(20), 17-58.
- Akyüz, Y. (2019). *Türk Eğitim Tarihi(M.Ö. 1000- M.S. 2019)*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Arat, R. R. (1992). *Atebetü’l-Hakayık: Edib Ahmed Bin Mahmud Yükneki*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Baltacı, C. (2004). “Mektep”, <http://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/29/C29016279.pdf> (Erişim Tarihi: 01.05.2021).
- Banarlı, N. S. (1983). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Başar, U. (2014). *Yüzbaşı İhsan’ın Kavâ'id-i İmla ve Tahrir’inin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Bilim, C. (1985). İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Dâniş. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 81-104.
- Burus, D. (2019). *Milli Mücadele’de Darülfünun*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.
- Caferoğlu, A. (1974) *Türk Dili Tarihi II*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi I*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Cevdet Paşa. (1991). *Tezakir 40-Tetimme*. (Çev: C. Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çiftçi, M. (2017). XIII. Yüzyılda Türkçe Eğitimi ile İlgili Çalışmalar. İçinde; *Türkçenin Eğitim-Öğretim Tarihi*. (Ed: A. Güzel) 105-130. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demez, N. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri ve Çeviri: Encümen-i Dâniş Örneğinde Tanzimat Dönemi Çeviri Yaklaşımları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Demir, C. (2017). Selçuklu Devleti ve Beylikler Döneminde Türkçe Öğretimi. İçinde; *Türkçenin Eğitim-Öğretim Tarihi*. (Ed: A. Güzel) 83-101. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demir, E. (2013). Atebetü’l-Hakayık’ta Geçen Deyimler, Atasözleri ve Özdeyişler. *Türkiyat Mecmuası*, 23, 37-52.
- Demirci, J. (1998). Kıpçak Sözlükleri. *Kebikeç*, 6,145-152.
- Demirel, F. (2012). 2. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı’da Ortaöğretim: Sultanîler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 17(2), 339-358.
- Demirtaş, L. (2007). Osmanlıda Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 173-183.
- Devellioğlu, F. (2005). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Doğan, Y. (2017). XIV. Yüzyılda Türkçe Eğitimi. İçinde; *Türkçenin Eğitim-Öğretim Tarihi*. (Ed: A. Güzel) 131-145. Güzel, A. (Ed.). Ankara: Akçağ Yayınları
- Ercilasun, A. B. (2019). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Dağıtım.
- Ergin, O. N. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi I*. İstanbul: Eser Matbaası.

- Ertürk, H. İ. (2015). Müeyessiretü'l-Ulûm Üzerine Bir İnceleme ve Değerlendirme Çalışması. *Turkish Studies*, 10(8), 1059-1086.
- Ensar, F., Baş, B. ve Tiryakiol, S. (2014). Türkçe Öğretiminin Tarihî Kaynakları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 215-228.
- Gelişli, Y. (2002). Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri(Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü). *Türkler*, XV, 35-43.
- Gögüş, B. (1970). Anadili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 123-154.
- Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Gökalp, Z. (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Gökmen, E. (2009). Aydın Vilayeti'nde Sıbyan Mekteplerinin İptidai Mekteplere Dönüştürülmesi. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 20, 149-173.
- Güçtekin, N. (2012). İstanbul'daki Özel İslam Mektepleri(1873-1922). *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 22, 1-40.
- Hali, S., Rencüzoğulları S. (2017). İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Eğitim. *21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6, 17.
- Hameed, F. (1993). *Şemseddin Sami'nin Dilciliği ve Nev-Usûl Sarf-ı Türkî Adlı Grameri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İlikli, Y. (2010). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Öğretmen Yetiştirme Sorunu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaçalın, M. S. (1994). *Divanü Lugati't-Türk. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 446-449.
- Kaçalın, M. S. (Tarihsiz). *Yûsuf Hâs Hâcib: Kutadgu Bilig Metin*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara: Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Kültür Eserleri, e-Kitap.
- Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A. Ş.
- Karabacak, E. (2012). Ahmet Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine. *Turkish Studies*, 7/2, 613-620.
- Karamanlıoğlu, A. F. (2012). Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 12(0), 175-184.
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Karataş, A. (2016). *Râşid'in Külliyyât-ı Kavâid-i Lisân-ı Osmânî Adlı Eserinin Metin Çevirisi ve İncelemesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- Kayaoğlu, T. (1996). *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kaymaz, Z. (2014). Türkçenin Öğretimi Açısından İbni Mühennâ Lügatı'nın Yeri. VII. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, 16-18 Ekim 2014, Elazığ, Türkiye, 241-248.
- Kenan, T. (2004). *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*. (Çev: L. Karahan ve Ü. Gürsoy). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kına, M. (2006). *Tanzimat Döneminde Eğitimde Çağdaşlaşma Hamlesi ve Öğretmen Yetiştirme Sistemi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Koç, R. (2006). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkçenin Öğretimindeki Gelişmeler ve Aşamalar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köktekin, K. (1990) *Tanzimat Dönemi'nde Yazılan Türk Gramerleri ve Abdullah Ramiz Paşa'nın "Lisan-ı Osmaniyenin Kavaidini Hâvi Emsile-i Türkiyededir" Adlı Eseri(Metin- İnceleme)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Köprülü, M. F.(1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Memioğlu, Z. A. (2003). İmparatorluktan Cumhuriyete İlköğretimimiz. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 21, 241-252.
- Onan, B. (2003). Divanü Lûgat-it Türk'ün Dil Öğretim Yöntemleri ve Dünya Filolojisine Katkıları Bakımından Bir Değerlendirmesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 13, 425-445.
- Onan, B. (2017). Başlangıçtan 13. Yüzyıla Kadar Türkçenin Öğretimiyle İlgili Gelişmeler. İçinde; *Türkçenin Eğitim-Öğretim Tarihi*. (Ed: A. Güzel) 45-79. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ortaylı, İ (2008). *Türkiye'de Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Yayınları.
- Ölmez, Z. (2007). Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5(9), 173-219.
- Özkan, N. (2001). İlk Dil Bilgisi Ders Kitabımız Medhal-i Kavâ'id Hakkında. *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 95-112.
- Özkan, N. (2006). Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 219-232.
- Öztürk, A. (1973). *Ötüken Türk Kitâbeleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1971) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1972) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Polat, H. N. (2003). Türkçenin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa. *TÜBAR*, 13, 447- 454.
- Rasony, L. (1988). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Sadık, M. (2006). *Üss-i Lisân-ı Türkî* (Çev: R. Toparlı ve A. Ilgın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sönmez, S. (2009). Ebu'l-Kâsım Mahmûd Zemaşerî ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, 147-169.
- Şahbaz, N. K. (2005). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar (1839-1928) Türkiye'de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Tamkoç, F. (2008). *Manastırlı Mehmet Rifat Mükemmel Osmanlı Sarfî*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Tanpınar, A. H. (1998). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Taştan, O. (2009). *Şeyh Vasfî'nin Nahv-ı Osmanî Adlı Eserinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Tekin, T. (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Simurg Yayınları.

- Temizyürek, F. (1999). *Selim Sâbit Efendi ve Usûl-i Cedîd Hareketi İçerisindeki Yeri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Topuzkanamış, E. (2011). Müyessiretü'l-'Ulûm'da Dil Bilgisi Öğretimi. *Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-13.
- Türkçe Sözlük*. (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ziya, H. (2018). *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*. (Çev: K. Türkay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türköl, R. (2007). *Eyüp Askeri Rüştüyesi'nin (1910-1916) Giden Evrak Defteri ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Uyanık, E. (2009). Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştüyeler. *Tarih Dergisi*, 49, 91-111.
- Ünver, S. (1943). Ortaçağda Türkçe Takrir. *İkinci Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 29-25 Eylül 1937, İstanbul, Türkiye, 741-745.
- Ürekli, F. (2002). Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 382- 406.
- Yalçın, C. H. (1975). *Edebiyat Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yavuz, K. (1983). XIII-XVI. Asır Dil Yadigârlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 27, 9-57.
- Yavuz, K. (2000). *Âşık Paşa, Garib-nâme*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, Ş. (2009). *Osmanlılardan Cumhuriyete Sibyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb: Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arşiv Kaynakları

BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî, 986, 15.

BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî, 226, 31.

EKLER DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
Ek 1: Mehmed Abdülkadir'in "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" Adlı Eserinin Basımı ve Yayımına Ruhsat Verilmesi İçin Yazdığı Dilekçe.....	167
Ek 2: Mehmed Abdülkadir'in "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" Adlı Eserinin Basımı ve Yayımına Ruhsat Verilmesi İçin Yazdığı Dilekçe.....	168
Ek 3: Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî'nin Basılmasında Sakınca Olmadığını Belirten, Ma'ârif-i Umûmiye Nezâretinden Dâhiliye Nezâretine Gönderilen Evrak.....	169
Ek 4: Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî'nin Basılmasında Sakınca Olmadığını Belirten, Ma'ârif-i Umûmiye Nezâretinden Dâhiliye Nezâretine Gönderilen Evrak.....	170
Ek 5: Mîr-i Mîran Hasanpaşa Mekteb-i İbtidâîsi Muallim-i Evveli Olan Abdülkadir Efendi'nin Görevine Geç Geldiğini Bildiren Müfettiş Raporu.....	171
Ek 6: Mîr-i Mîran Hasanpaşa Mekteb-i İbtidâîsi Muallim-i Evveli Olan Abdülkadir Efendi'nin Görevine Geç Geldiğini Bildiren Müfettiş Raporu.....	172

Ek 2: Mehmed Abdülkadir'in "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" Adlı Eserinin Basımı ve Yayımına Ruhsat Verilmesi İçin Yazdığı Dilekçe

Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celîlesine

Devletlü Efendim Hazretleri,

Sâye-i terakkiyât-vâye-i Cenâb-ı Hazret-i Hilâfet-penâhî'de âcizâne cem' ve tertîbine muvaffak olduğum "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" nâm kitabın tab' ve neşri husûsuna müsâade-i aliyye-i cenâb-ı nezâret-penâhîlerinin erzân ve şâyânı bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

15 Kânûn-ı Evvel 1322

Mekteb-i Saâdet Müdürü Abdülkadir

İşbu Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî nâm eserin ber-vech-i tayy ve tashîh tab'ında beis olmadığı ma'ruzdur.

4 Kânûn-ı Sâni 323

Eser-i mezkûrun üç nüshası yekdîğeriyle tatbîk edilmiştir.

Fi Mart Sene 323

Ek 4: Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî'nin Basılmasında Sakınca Olmadığını Belirten, Ma'ârif-i Umûmiye Nezâretinden Dâhiliye Nezâretine Gönderilen Evrak

Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti Mektubi Kalemi Telgraf Müsveddâtına Mahsûs Varakadır

Evrakın Kaleme Vürüdü Ve Tesvidi Tarihleri			Evrak Numrosu	Müevvidi	Hususî Numrosu	Mümeyyiz	Müdür	Tarih-i Tabîyesi/	
Nuhiyeti	Vürüdü	Tesvidi							'Arabî	Rumî
	8	323	3172	Mustafa	7	Bende Osman	İsmail	8	7 Mart sene 325	6 Safer sene 323

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Mekteb-i Saâdet Müdürü Abdülkadir Efendi tarafından i'tâ olunan arzuhâlde "Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî" nâmıyla tahrîr etmiş olduğu kitabın tab ve neşrine ruhsat verilmesi istidâ ve ale'l-usûl üç nüshası i'tâ edilmesiyle Teftiş ve Muayene ve Tetkik-i Müellefât heyetlerine lede'l-havâle mezkûr kitabın ber-vech-i tayy ve tashîh tab'ında beis olmadığı bi'l-muâyene anlaşılmış ve nüsâh-ı mezbûrenin yekdiğeriyle bi't-tatbîk tasdik olunarak bir adedi hıfz ve bir kıtası tanzîm kılınan ruhsatnâme ile masted'î mûmâ-ileyhe teslîm edilmiş olduğundan hîn-i tab'ında usûl-i müttehaze-i ahîreye tevfikân Matbuat-ı Dâhiliye İdaresince lâzım gelen muamelenin îfâsı için keyfiyetin savb-ı âlî-i nezâret-penâhîlerine izbâr-ı ifâde ve nüsâh-ı mezkûreden bir kıtası leffen itâre kılınmakla olbabda.

Ek 6: Mîr-i Mîran Hasanpaşa Mekteb-i İbtidâîsi Muallim-i Evveli Olan Abdülkadir Efendi'nin Görevine Geç Geldiğini Bildiren Müfettiş Raporu

Bihî

Mekâtib-i İbtidâiyye Müdiriyyet-i Aliyyesine

Saâdetlü Efendim Hazretlerine,

Emîr Buharî merkezi dâhilinde Eski Ali Paşa'da, Mîr-i Mîran Hasanpaşa Mekteb-i İbtidâîsi muallim-i evveli Abdülkadir Efendi uhdesinde Mekteb-i Saâdet müdiriyyeti dahî bulunmakla, mezkûr Hasanpaşa Mektebine bi'z-zarûre seyyar olarak bâzı gün hiç gelmemekde bazı gün de dersleri bulunduğu muayyen birkaç saatde devam eylemekde olduğu esnâ-yı teftişinde anladığım cihetle böyle iki mühim vazifeyle bir efendi uhdesinde bulunmanın cevâz ve âdem-i cevâzını re'yi âlilerine tefviz eyler ve muallim-i sâni ve salislerle kalfaların i'timadsız bulduklarını arza cüret ederim. Olbabda irade efendim hazretlerininindir.

23 Nisan 324

Ed-dâî Müfettiş

Muhsin Mehmed